

MICHAEL TH. GREVEN

Demokratizáció és intézményépítés

A politikaelméletben és még sokkal inkább a politikatudomány oktatásának mindennapi gyakorlatában a „demokráciát” és az „intézményeket” általában az egyéni és olykor a kollektív cselekvők már meglévő keretének tekintik. A „demokráciát” igen gyakran vagy intézménynek, vagy intézmények együttesének fogják fel. Ez a strukturalista¹ megközelítés uralja a kutatást és a vitákat dacára March és Olson híres cikkének, amelyben amellet érvelnek, hogy az intézmények „saját jogon politikai cselekvők”, és „a politikai intézmények éppúgy cselekvőnek tekinthetők, mint ahogy az egyéneket cselekvőnek tartjuk” (March–Olson 1984: 738, 742)².

Ez a tanulmány vitába száll March és Olson álláspontjával, akik ugyan általában helyesen érvelnek egy „új institucionalizmus”³ mellett; ám hibás az analógiájuk, amikor az intézményeket az „egyéni cselekvőkhöz”, vagy cselekvő egyénekhez hasonlítják. Az a feltételezés, hogy az intézmények hatást fejtenek ki, különbözik attól, ha – akár elméletileg – őket magukat is cselekvőnek tartjuk. Nincs ugyanis más cselekvő, csak az ember.⁴ Ám ahogy March és Olson és sokan mások meggyőzően érvelnek, a társadalmi és politikai helyzetekben kialakulhatnak olyan hatások, amikor az elméleti magyarázatokat és elemzésbeli különbségeket nem lehet teljesen visszavezetni az egyéni cselekvésekre vagy együttesükre.

Ezért aztán az intézmények kifejthetnek saját hatást és befolyásolhatják a társadalmi és politikai helyzeteket. Analitikusan és a normatív demokratikus elmélet szempontjából azonban nem helyes e hatásokat „cselekvésnek” tekinteni. Téves analógiát vonni az emberi cselekvők és az intézmények között. Csak az ember mint cselekvő esetében beszélhetünk szándékokról és megfelelő cselekvésről, ezzel szemben az intézményeknek láthatólag csupán céljuk van, de az sohasem az övék. Az intézmények nem szubjektumok, nincs öntudatuk vagy

akarataik, mint az embereknek. Amikor az intézmények „törekvéseit”, „céljait” és „funkcióját” taglaljuk, valójában a velük összefüggő emberi észleléseket, vagy törekvéseket írjuk le. „A társadalmaknak... nincs központjuk” – írja J. Elster (1989: 181). Ugyanezt a módszertani érvet az intézményekre alkalmazva, elméletileg nem tekinthetjük őket, vagy bármely más strukturális jelenséget „ego”-val rendelkezőnek. Ezért például nem „az állam” az, amely a társadalmakban belső rendet vagy békét „teremt”, hanem az egyes emberek. Hasonlóképpen nem a „demokrácia” az, amely az önkényuralmi társadalmakhoz képest másképpen „reagál” a nemzetközi konfliktusokban. Programszerűen megfogalmazva, az intézmények elméletét nem lehet akcióelméletre redukálni a szükséges kiegészítő közvetítés nélkül, amit csakis a reifikáció elméletében találhatunk meg.

Ez a tanulmány nem véletlenszerűen keres összefüggést a demokráciával. Az intézményépítés politikája az intézményeket nem a cselekvés független kontextusaiként tekinti, hanem mint a szándékolt gyakorlat lehetséges eredményeit, amelyek elméletileg és gyakorlatilag szükségesek a további demokratizálódáshoz. Eszerint szándékolt intézményépítési politika kérdése az, hogy a jövő demokráciának mire van szüksége, vagy hogy a demokráciának lesz-e jövője.

Először röviden meg kell határozni az „intézmény” („intézményes”, „intézményesítés”) alapfogalmát,⁵ ugyanis gyakran használják, és nem mindig teljesen világos, mit fejeznek ki vele. Például March és Olson 1984-es cikkükben nem definiálták az intézményt, legutóbbi könyvükben viszont már található meghatározás. „A politikai intézmények egymással összefüggő szabályok és gyakorlatok együttese, amelyek a szerepek és szankciók közötti viszonyok segítségével határozzák meg a megfelelő cselekvést” (March–Olson 1989: 160). Ez a meghatározás nyilvánvalóan nem foglalja a politikai intézmények sajátos problémáival, mert annál általánosabb. Definíció szerint tehát a politikai intézmények az értékek tekintélyelvi elosztásának folyamatára utalnak. Ez magába foglalja a hatalmi viszonyokat, bizonyos érdekek képviselését, valamint egy szimbolikus és rituális dimenzió birtoklását; mindez pedig nem egykönnyen hozzáférhető a racionális döntéshozatal számára. A politikai intézmények történelmi, azaz van származástörténetük, és ha szívósak, akkor valamilyen jövőjük is. Lehet, hogy funkcióik és céljaik⁶ megváltoznak, miközben rituális megjelenési formájuk változatlan marad, így a különböző érdekek vagy hatalmi koalíciók sikerrel használhatják fel őket. A politikai intézmények olykor tovább fennmaradnak, pedig már senki sem törődik velük, és senkit sem érdekelnek. Végére is azt mindig világosan kell látni, hogy az „intézmények” mint dolgok nem léteznek, csak mint észleletek, és hogy a kifejezés folyamatokra és nem lényekre utal (Greven 1986).

Ha egyszer meghatároztuk az intézményeket, a fogalom stratégiai használata alapvetően különbözhet a (politikai) cselekvés elméleteiben. March és Olson azzal járultak hozzá a kérdéshez, hogy két

általános típust különböztettek meg, de azzal korlátozzák megközelítésüket, hogy intézményi keretek között a cselekvés „*a helyénvaló logikáján* alapul, és a következmény *logikája igazolja*” (March–Olson 1989: 162). Ez pedig az intézményeknek az egyéni cselekvéssel szemben meglévő kvázi ontológiai elsőbbségére utal. Létezésük az egyének számára szükségszerű ahhoz, hogy úgy érezzék, cselekvésük értelmes vagy „racionális”. Egyszerűen: az egyének intézményi keretek között választanak, ami azt jelenti, hogy a „szabályok” meghatározzák a „normális” vagy „racionális” viselkedést, és minden olyan cselekvés, amely eltér a „szabályoktól”, „irracionálissá” válik. Ez a logika a németeket A. Gehlennek⁷ az intézményekről szóló, „Az elidegenedésből született szabadságról” című híres cikkére emlékezteti (Gehlen 1971).

Miközben az intézmények elsőbbsége elvezet a „helyénvalóság logikájához”, az egyéni cselekvés elsőbbsége elvezet a „következmények logikájához”, ahhoz, hogy az egyéni választások fontosabbak, mint az intézményesedett szabályok. Egyszerűen fogalmazva, az egyének választhatnak a különböző szabályok vagy intézmények közül, miközben a preferenciáikat úgy alakítják, hogy legalábbis mérlegelik a különböző intézményi keretek stratégiai megközelítését. Olykor részben tudatában vannak annak, hogy közös cselekvésük az, ami a szabályokat megteremtette és gyakorlattá tette. Ezzel a felismeréssel képesek a köznapi gyakorlatban új intézményeket létrehozni. Ilyen foratókönyvben lehetséges az intézményépítés politikája.

A fogalomalkotás szintjén E. Ostrom meggyőzően érvel azzal, hogy nem szükségszerű a két logika elméleti és analitikus szembeállítása. „Ahelyett, hogy a szabályok által vezérelt választást, mint a racionális választásnál fontosabbat konceptualizálnánk, az általános megközelítés inkább azt próbálja megmagyarázni, hogy miképpen hatnak a magatartásra és az eredményre a szabályok és a feltételezett következmények” (Ostrom 1991: 238). Nem vitás, hogy bármilyen empirikus helyzetben a szabályok által meghatározott magatartás az uralkodó bármely társadalomban. Ez azt jelenti, hogy a mindennapi gyakorlatban a legtöbb egyén rutinszerűen cselekszik, mégpedig a magatartás társadalmi szabályainak megfelelően. Ez a politika területén a magatartás számos vonatkozására igaz: sokan minden ésszerű egyéni értékelés nélkül cselekszenek, mert a rutint követik, hosszú ideje kialakult attitűdjeik és hiedelmeik vannak, amelyeket szinte sohasem vizsgálnak felül, mielőtt cselekednének, vagy döntéseket hoznának.⁸

A politikai cselekvés tartalmi és normatív perspektívája szempontjából – amire a demokratikus társadalmaknak szükségük van és ami megfelelő is – nem elég csupán az ilyen empirikus megfigyelésekre támaszkodni. A demokrácia normatív igazolása számos tényezőt nyugszik. Az első a társadalom nyilvános kormányzásában való részvétel alapvető jogai és szabadsága. A második az első eszméjét egészíti ki azzal, hogy a polgárok képesek választani és döntést hozni mind egyéni szinten, mind összességükben azokban a kérdésekben,

hogy milyen típusú politikai berendezkedésben kívánnak élni és milyen intézményektől várják el problémáik megoldását. A politikai elmélet rutinja hajlamos ezen alapvető választásokat csupán a forradalmi időszakokra korlátozni, mondván, hogy normális körülmények között a közvélemény fél tőlük. De tekintettel a társadalmak állandó változására és gyors fejlődésére, a forradalom és a rutin kettőssége már önmagában is problematikus. A „demokratikus decizionizmus” (Greven 1992) normatív tétele elengedhetetlen elméleti követelmény a kollektív önrendelkezés⁹ bármely eszméjével szemben, kezdve az ősi görög polisztól a modernitás viszonyai között működő demokráciáig¹⁰. Ez utóbbi szerint érvényesítik a döntés mindenütt jelen lévő kényszerét (Greven 1993).

Ebből a normatív szempontból értékelve a politikai életet, megtalálhatjuk a hiányzó magyarázó láncszemet a következmények logikája és a helyénvaló logikája között. Ilyen választ felfedezhetünk az „intézmények képzeletbeli részének” reifikációs elméletében (Castoriades, 1984: 226).¹¹ A „reifikáció” fogalma általában A. Giddens „strukturációs elméletét” követi. E szerint a fogalom „olyan körülményekre” utal, „amelyek között a társadalmi jelenségek dologi tulajdonságokat kapnak, holott ilyenekkel voltaképpen nem rendelkeznek”. Mivel a társadalmi valóságban nincsenek ilyen „dolgok”, a reifikációk elemzése ez esetben „a tárgyalás formáira utal. Ez a tárgyalás a szóban forgó tulajdonságokat ugyanúgy »objektíve adottként« kezeli, mint a természeti jelenségeket. Más szóval, a reifikált tárgyalás oly módon utal a »tényszerűségre«, hogy a társadalmi jelenségek szemben állnak az egyéni cselekvőkkel. Ekkor azonban figyelmen kívül hagyja, hogyan keletkeztek és reprodukálódnak az emberi cselekvés révén” (Giddens 1986: 180). A „reifikált tárgyalásmód”, amely „adott” helyzeteket és körülményeket erősít meg, nemcsak az elégtelen elméletek problémája, hanem önmagában a politikai gyakorlat teremtője is. Ezért a gyakorlatban minden intézmény részben ilyen elidegenedett tudaton nyugszik. Ezzel pedig az egyéni és a kollektív cselekvés körülményeinek és összefüggéseinek igazolása és látszólag objektív feltétel lesz, amit nem lehet megválasztani és ami a szándékos változáson túl van. Ám ezek az „objektív feltételek” történelmet tükröznek és a legtöbb esetben a jelenlegi hatalmi és uralmi viszonyok kifejezései a normatív konszenzus megjelenésében. „Az intézményesedés a konszenzus sikeres túlértékelését szolgálja” – írta N. Luhmann (1970:30); de őt csak a stabilitás érdekli, és nem foglalkozik sem a „ki mit, mikor és miképpen kap” kritikus kérdéseivel (Lasswell 1968), sem a konszenzus túlértékelésének mikéntjével, sem pedig az önrendelkezés aspektusaival.

Ez két szinten okoz problémát. A politikai gyakorlatban az olyan intézmények, mint „az állam” vagy a „demokrácia” reifikált diskurzusa érvényesül, míg a társadalomtudományban az empirikus vizsgálatok gyakorlatát találjuk, amely csak az emberek éppen meglévő tudatosságával igazolja a reifikált diskurzust – sok esetben pedig csak

az előre megfogalmazott kérdőívekre adott válaszukat – és azt tekinti a „valóság” megfelelő kifejezésének. És bizonyos mértékig el kell ismernünk, hogy az emberek hiszik is, hogy abban a „valóságban” élnek. Ha az emberek hisznek az intézmények független „létezésében” és ennek megfelelően is viselkednek, akkor az intézmények bizonyos mértékig társadalmi objektivitássá válnak.

Mint fentebb említettem, a demokrácia normatív igénye az egyéni és kollektív, avagy társadalmi önmeghatározásra részben konfliktusban van az intézményesedés szándékolt politikájának szükségleteivel. R. Roth ezt kutatáson alapuló újabb tételével demonstrálta: úgy jellemezte az új társadalmi mozgalmakat, mint (sic!) intézményeket (Roth 1994: különösen a II. és IV. rész). Azzal kezdő, hogy – elméletileg helyesen – elutasítja az „intézmények” és a „mozgalmak” szokásos kategorikus szembeállítását. A társadalmi mozgalmak nem szükségszerűen esnek bele az intézményesedés csapdájába, hiszen ha beilleszkednek a társadalom kialakult kereteibe, az egyértelmű lenne az „integráció révén bekövetkező halálukkal”. Ehelyett képesek intézményesíteni a tiltakozást és még a polgári engedetlenséget is a társadalom jobbára állandó és stabil „mozgalmi szektorában”.

A német esetben azonban ez a szektor csak az intézményesedett elitista képviselői demokrácia hatalmi struktúrájának peremén létezik (Roth 1994: 261). Ezért a legjobb esetben is az egyik oldalon létrejönne a reifikált intézményes hatalmi struktúrák uralkodó szektorának kettőssége, a másik oldalon pedig a marginális mozgalmi szektor,¹² amelyben bizonyos mértékig az intézményesedés nem jelentene reifikációt. Mivel a mozgalmi szektor meghatározó cselekvő csoportjai a spontán gyakorlatot egyformán értelmezik, és kifejlesztették a saját szervezeti vonásaik és intézményes mintáik instrumentalista megközelítését, képesek visszavonni a lojalitást, vagy pedig spontán módon az aktuális igényeknek megfelelően megváltoztatni a szabályokat. Az azonban nyitott kérdés, hogy vajon a mozgalmi szektornak a saját szervezeti eszközeivel szemben meglévő kritikai és spontán attitűdje képes-e hosszú távon megakadályozni az intézményesedés elidegenítő folyamatait. A professzionalizmus láthatóan a „strukturáció” egyik ajtónyitogatója (DiMaggio–Powell 1983: 147).

Amikor e mozgalmi szektor marginalitását és a különböző funkcionális követelményeit, céljait összehasonlítjuk a politikai társadalom kormányának egész szabályozásával, annak ellenére, hogy a politikai kormányzat az új kérdések és formák terén „tanult” valamit, mégsem számíthatunk arra, hogy a kormányzati szektor gyakorlatában és intézményeiben igazi változások onnan indulnának el. Hatalmi játszmában, de nem záró összegű játszmában (Roth 1994: 265) dől el az, hogy a mozgalmi szektor és a kormányzott szektor képes legyen egymás mellett létezni, mint ahogy bizonyos mértékig ez is történik. Ha azonban a nyugati demokráciák politikai intézményeinek igazi változásait vizsgáljuk, akkor még e hatalmi játszma és együttélés harminc esztendeje után sincs sok példa arra, hogy az intézményi

változásoknak lett volna valamilyen politikai összefüggésük. Bármit változtatott is a hetvenes évek „csendes forradalma” (Inglehardt 1977) a nyugati demokráciákban, nem a megdermedt intézményi formákat érintette. A „szokatlan politikai cselekvés” nagy részét (Barnes–Kaase 1979) azoknak kellett empirikusan regisztrálni, akik normatívan nem mindig támogatják, de a „nyugati demokrácia” lényegét még mindig a valóságban vagy elméletben változatlan intézmények szilárd együttesében látják. Noha az értelmiségi viták tömege mintha azt bizonyítaná, hogy a nyugati demokráciák kulcsfontosságú intézményi rendszere vesztít problémamegoldó képességéből, ennek ellenére radikális vagy alapvető újjátással ritkán találkozhatunk.

Ha általában összehasonlítjuk, hogy a nyugati demokráciák 17. és 18. századból származó és a 19. században intézményesedett főbb institúciói mellett milyen alapvető kulturális, gazdasági, társadalmi és politikai változások voltak a nyugati társadalmakban, akkor az eredmény igencsak meglepő lesz. Miközben minden dinamikus, a parlamenti demokrácia központi intézményei sem az elméletben, sem a gyakorlatban nem azok. Ha ezt az intézményi szívósságot úgy fogadjuk el, hogy azt egyszerűen az elitek és a lakosság nagy részének domináns attitűdje és tudatossága magyarázza meg, akkor ezeket az intézményeket adottnak vesszük; mintha csak a „történelem után” élnénk. Ami DiMaggio és Powell szerint igaz a szervezetek esetében, a demokratikus társadalmak intézményi struktúrái tekintetében is érvényessé válhat: „a régebbi és nagyobb szervezetek elérnek egy pontot, ahol inkább uralkodnak a környezetükön és nem alkalmazkodnak hozzá” (DiMaggio–Powell 1983: 149), és „korlátozódik” a képességük, hogy a későbbi években tovább változzanak” (DiMaggio–Powell 1991: 65). Mintha valami hasonló történe a politikai intézményekkel. Ha pedig ez a helyzet, akkor a demokratikus intézmények problémamegoldó képességének és reagálási készségének csökkenését részben éppen a stabilitásuk magyarázza meg. Különösen paradoxon: mintha a változás állandósága és az esetlegesség érzete a modernitás alkotó eleme lenne; a demokrácia intézményei azonban megmaradnak, vagy egyre inkább a tradicionalizmus birodalmává válnak és a weberi értelemben vett hagyományos örökséget alkotják (Grevén 1993). C. Offe (1994) a közelmúltban ragyogóan megmagyarázott néhány dilemmát és mulatságos fejleményt: a parlamenti demokrácia hagyományos struktúráinak kiképzéséről olyasmiről, mint egyfajta terv ráerőszakolása a volt szovjet társadalmak forradalmi átalakulásának társadalmi-gazdasági folyamataira. Az elmúlt harminc évben láthatóan senki sem tanult semmit e modell afrikai és egyes ázsiai országokba történő „átültetésének” első nagy korszakából.

A nyugati társadalmakban pillanatnyilag az a törekvés érzékelhető, hogy kritikátlanul megerősítik saját intézményi mintájukat annak minden belső problémája ellenére. A társadalom és politika alternatív intézményi mintájának belső kudarcát egyszerűen a saját gyakorlatuk megerősítésének tekintik. Ezekből az átmenetekből azonban azt kellett

megtanulniuk, hogy milyen gyorsan bekövetkezhet egy erős felépítmeny destabilizációja, ha nem jelenik meg az intézményi változások sikeres politikája.

Ha a többé-kevésbé marginális mozgalmi szektor nem fejt ki az intézményi újításhoz szükséges nyomást, akkor a nyugati társadalmakban hol és hogyan jöhet létre és találhat kellő támogatásra az intézményépítés és reform politikája? Különös tekintettel arra, hogy a „hatalom, tudás, érdekek és ideológia az intézményi fejlődés kulcsfontosságú elemei” (Burns–Dietz 1992: 289). Ha tehát a demokratikus intézmények institucionális fejlődésére van szükség, akkor vajon melyik társadalmi csoport lenne képes eleget mozgósítani ezekből az erőforrásokból? Miként az elmúlt harminc év tanúsította, a társadalom hatalmi struktúrájának peremén lévő csoportokban ki tud alakulni a tudás, az érdekek és bizonyos mértékig az ideológia kohéziója. Nem teljesen világosak azonban azok a folyamatok, amelyek segítségével ez a három elem kombinálódik a csoportok hatalmának hirtelen felgyorsuló növekedésével.

Nagyon is igaz, hogy „keveset foglalkoztak azzal a folyamattal, amelynek révén az intézmények eltűnnek” (Zucker 1991: 105) – bár nyilvánvalónak látszik, hogy esetenként csak a régebbi intézmények eltűnése nyit teret az újabbak előtt. A legtöbb politológus szerint túllépünk a szakma határain, ha efféle kérdésekre gondolunk. És valóban némi töprengésre van szükség, miközben nyilvánvaló az eredmény „tudományos” bizonytalansága. Ez azonban a politika természetének lényegéhez mint a „felfedezés emberi művészetéhez” kapcsolódik, amiről oly könnyen beszélünk „elméletben”!

A demokrácia története arra tanít, hogy amióta Kleiszthenész idejében a hátrányos helyzetűek összefogtak bizonyos elégedetlen elitfrakciókkal, a megoldatlan problémák régi hagyománya elvezetett az intézményi újításokhoz. Ritkán kezdeményezték őket felülről a hatalmon lévő bölcs emberek alulról kapott ösztönzés, a határozott cselekvés fenyegetése nélkül. A legtöbb történelmi esetben még ilyen helyzetek sem eredményezték a demokrácia megteremtését vagy megerősítését. Ma úgy látszik, hogy a nyugati demokráciák lakosainak nagy csoportjai egyre elégedetlenebbek a kormány politikai megoldásaival. Egyre többen elbátortalanodnak saját anyagi helyzetük miatt, ami elmarad egyéni várakozásaiktól. A „nyugati életstílus” normatív eszményét még mindig széles körben népszerűsítik, noha az eszme nincs jelen az igazán szegények között. A nem nyugati és a nyugati társadalmakban egyaránt növekszik a szegény emberek száma. És az efféle kiábrándultság nem a szegények kiváltsága, ugyanis az életszínvonal viszonylagos csökkenése a szegényeknél sokkal több embert érint.

Nem szükséges részletesen taglálni a nyugati társadalmak alapvető problémáit az ökológia, az energia, a társadalombiztosítás, a katonai szektor növekedése, a fegyvergyártás és -forgalmazás, a munkaerő és a gazdaság nemzetközi megoszlása és elosztása terén. Megannyi

dimenzió, amelyeket a szakértők és nemzetközi állandó bizottságok a hatvanas évek óta jól érzékelték és jeleztek ezerszámra készült jelentésekben, anélkül azonban, hogy komoly hatásuk lett volna a tényleges politikai folyamatokra. A nyugati demokráciák jól ismert előnyei az elmúlt kétszáz évben olyan területeken jelentkeztek, mint a törvények uralma és az emberi jogok, a szociális jólét és a viszonylagos egyenlőség az oktatásban és más lehetőségek ahhoz, hogy az egyén emancipálódjon és fejlődjön. Most mintha elérteztünk volna egy történelmi küszöbhez, amelyen túl ezek a történelmi eredmények már fenyegetettségnek vannak kitéve. Ha ezeknek a társadalmaknak nem sikerül olyan stratégiákat és intézményeket kifejleszteniük, amelyek sikerrel harcolnak a fent említett problematikus dimenziók ellen, akkor ezek a történelmi eredmények elenyésznek.

A fent említett kérdésekhez legalább hat alapvető probléma kapcsolódik, amelyekkel jelenlegi formájukban a parlamenti demokrácia intézményei nem tudnak megfelelően megbirkózni.

1. Az elitista demokrácia a rendszeres általános választásokon alapul, amelyek a kormányzó eliteket némiképpen felelőssé teszik a választókkal szemben. Az a mód, ahogyan ezt a strukturális érzékenységet átalakítják a hatalom megtartását és az újválasztást szolgáló stratégiává – miként sokan megjegyezték már –, oda vezet, hogy előnyben részesítik a rövid távú politikát és folyamatosan elhanyagolják azokat a problémákat, amelyeket rövid idő alatt sikeresen nem lehet megoldani.

2. Politikai kultúránk és képviseleti rendszerünk az önérdék és az érdekközvetítés örökségén nyugszik. A pluralista társadalomban a döntéshozatal ésszerűsége a korporatista kompromisszumok és érdekközvetítés felé hajlik, ami azután a megkerülés és mellőzés politikáját eredményezi mindazon problémák esetében, ahol a kompromisszum nem lehetséges.

3. A politikai képviselet érdeken alapuló típusa magába foglalja mindazon problémák strukturális mellőzését, amelyeket nehéz megszervezni és képviselni. Az az eset azonban, amelyet M. Olson munkáiban ismételtlen taglal, elvezet mindazon problémák elhanyagolásához, amelyek egyáltalán nem nyugszanak érdekeken, és végül is az érdekközvetítés intézményi rendszere „kiszúri őket”. Ezt a szempontot feminista szerzők hangoztatják (Jonasdottir 1991), de nem szabad kizárólag a nők problémájára redukálni.

4. A nemzeti rendszerekben a választók szervezete sok olyan problémát „kiszúr”, amit csak transznacionális politikával lehetne sikeresen megközelíteni. A transznacionális politika, ahol felbukkan, gyakran nyugszik a nemzeti kormányok érdekalapú politikai stratégiáin, ezzel szemben konfliktusai és kompromisszumaik a koalíciók minimalizálásához és azoknak a problémáknak a kizárásához vezetnek, amelyek a kormányok hazájában népszerűtlenek.

5. A 19. század óta a demokratikus rendszereket a társadalmi és egyéni szinten elért társadalmi-gazdasági siker hosszú távú növekedé-

se támogatja, ami az életszínvonal emelkedését eredményezte. Közép- és hosszú távon a redisztributív politika a növekedésen alapult és nem táplált súlyos konfliktusokat az elosztásban. De a legtöbb fentebb említett probléma valamilyen módon összefügg a gazdagság nemzetközi és nemzeti szintű újraelosztásával, miközben csökkenti nemcsak egyes csoportok¹³, hanem a társadalmak életszínvonalát is.

6. A modernításban és a szekularizmusban lévő tendenciák olyan „ego-kultúrát” támogatnak, amely tökéletesen illik a politikai képviselet pluralista érdekalapú típusához. Ez azonban visszavonja az állandó támogatást az olyan nagy szervezetektől, mint a pártok és szakszervezetek, és mindez a választók régóta stabil szekcióinak átcsoportosítását eredményezi. Ez pedig a pártrendszerek destabilizációjának tendenciáját hozza magával és végül teret nyer az az Egyesült Államokban és egész Amerikában, illetve újabban Olaszországban kialakult politikai stílus, amely szintén nem járul hozzá a racionális problémamegoldáshoz.

E dimenziók némelyike világosan jelzi, hogy demokratikus intézményeink fejlesztésének problémája szükségképpen túlmutat a nemzetállamok politikai formáján és korlátain, de nem azonosulhat semmilyen utópikus „egyetlen világ forgatókönyv” sémával sem. Ehelyett a megoldásnak le kell küzdenie a nemzetközi politika és politikai rendszerek pusztán kormányközi jellegét. A demokrácia minden történeti intézményét kizárólagos tagsági feltételekkel korlátozzák, miként az állampolgárságot is a poliszban, csakugy, mint a nemzetállamban. Ez az eszme azon az előfeltételezésen nyugodott, hogy a „politikai” problémák az egy adott területen állandóan élő emberek „közös” ügyét jelentik. De ma már a véletlenszerű történelmi határok sem a problémákat, sem az embereket nem kötik meg többé, csupán az intézményeiket.

Fordította: *Gáthy Vera*

JEGYZETEK

¹ Ezt a fogalmat egyáltalán nem elméleti értelemben használják, lásd March–Olson 1984: 741.

² Ezért tökéletesen igazuk volt, amikor a „neo-institucionalizmust ... a régi institucionalizmus elemeinek és a közelmúlt politikai elméleteinek nem intézményi stílusú keveredéseként” írták le (March–Olson 1984: 738); német vonatkozásban ehhez hozzá lehet tenni, hogy a „régii institucionalizmus” pusztán leíró és elmélet nélküli volt (Greven 1983).

³ A (gazdasági) eszmék történetében a „neo” díszítő jelzőt sok szerző gyakran használta, amióta először alkalmazták Thorsten Veblen jellemzésére. És jó sok zavart okozott az, hogy valójában mi is az „új”, és igazság szerint micsoda az az „új-institucionalizmus” (lásd Reuter 1984). R. Schmalz-Bruns (1990) ismét csak a mostani „neo-institucionalizmus” négy fajtáját különbözteti meg, ám ezek a különbségek éppen a jelenlegi témánkhoz tartoznak.

- ⁴ E rövid írás céljai szempontjából eltekinthetek a „kollektív cselekvők” problémájától, amelyet külön kell elemezni; de az a benyomásom, hogy March és Olson fogalomalkotásukkal végül nehezen tudnának különbséget tenni az „intézmények” és a „kollektív cselekvők” között.
- ⁵ A nyolcvanas években lezajlott német vitához lásd: Göhler 1989; Göhler et al. 1990a; 1990b; Hartwich 1989; Schüleln 1987. Nyilvánvaló, hogy nem sikerült a „neo-institucionalizmusról” a nyolcvanas években folytatott angol–amerikai vitába integrálódni – F. Lehner (1990) és R. Zintl (1990) hozzájárulásai ellenére sem.
- ⁶ „A funkciót a cél nélkül nem lehet meghatározni, de egy cél érdekében különböző funkciók lehetségesek” (Bußhoff 1990: 323).
- ⁷ R. Roth (1994: 83) meggyőzően foglalta össze az intézményi gondolkodás e sajátosan német hagyományának önkényuralmi tendenciáját (A. Gehlen, H. Schelsky, W. Lipp), mely szerint csaknem bármilyen „uralom kérdés nélkül indokolt”.
- ⁸ A német párttagság témakörében folytatott saját kutatásaim bizonyították, hogy az SPD és a CDU tagság nagy része ehhez a csoporthoz tartozik („Wrong or right – my party!”), lásd Greven 1987: 55–60.
- ⁹ Legalapvetőbb megközelítését lásd C. Castoriades 1984.
- ¹⁰ A modernitás általam adott értelmezéséhez lásd: Giddens 1990; Bauman 1992.
- ¹¹ „Valamely intézmény szimbolikus, társadalmilag szankcionált hálózat, amelyben a funkcionális és az elképzelt rész változó arányban kombinált. Az elidegenedés az intézmény elképzelt momentumának függetlensége és uralma, aminek következménye az intézmény függetlensége és uralma a társadalom fölött” (Castoriades 1984: 226).
- ¹² R. Roth e szektornak hat dimenzióját foglalja össze és együttes megjelenésüket az intézményesedés feltételének tekinti: 1. a mozgalmi szektor intézményei, 2. ügy- és kampányorientált szervezetek, 3. helyi és regionális hálózatok, 4. a helyin túllépő és összehadódó mozgalmi szervezetek, 5. szokatlan politikai cselekvés, 6. köztes környezet, amely szelektíven köti össze a mozgalmi szektort a rendszer intézményeivel (Roth 1994: 190–197).
- ¹³ Ez a folyamat mintha máris minden nyugati társadalomban felgyorsult volna, miképpen ezt jelzi azoknak a munkanélkülieknek a robbanásszerűen növekvő száma is, akik nem juthatnak semmiféle társadalombiztosítási rendszerhez. A „munkanélküliek” hivatalos száma, ami jogi meghatározásokon és az érintett személyek jogi státusán alapul, csupán csak durván jelzi e problémák hatalmas dimenzióit. Az olyan társadalmakban, mint az USA, Franciaország, Olaszország és legutóbb Németország, az illegális személyek száma ugyancsak robbanásszerűen megnőtt. Valahányszor a történelem folyamán ilyen helyzet alakult ki, mindig elvezetett a szegények és gazdagok valamiféle „háborújához”. A kisebb bűnözés növekvő birodalma – és itt nem a gazdagok fehérgalléros bűnözésére gondolok – felfogható úgy is, hogy jelzi a redistribúció informális rendszerét, valamint azt, hogy a „gazdag” társadalmak szegény szektorában egyre nagyobb problémát okoz bevételekre szert tenni azoknak, akik kihullottak a jóléti rendszerből. Németországról aktuális információkat ad W. Hanesch 1994.

HIVATKOZÁSOK

- Barnes, S. H.–M. Kaase 1979. *Political Action*. Beverly Hills
- Bauman, Z. 1992. *Moderne und Ambivalenz*. Hamburg
- Burns, T. R.–T. Dietz 1992. Institutionelle Dynamik: Ein evolutionärer Ansatz. *Journal für Sozialforschung*, 3–4, 283–306.
- Bußhoff, H. 1990. *Vorüberlegungen zu einer allgemeinen Institutionentheorie*. In: G. Göhler et al. (Hrsg.) 1990a, 301–327.
- Castoriades, C. 1984. *Gesellschaft als imaginäre Institution*. Frankfurt am Main
- DiMaggio, P. J.–W. W. Powell 1983. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, 147–160. Reserved version in: DiMaggio–Powell (Eds.) 1991, 63–82.
- DiMaggio, P. J.–W. W. Powell (Eds.) 1991. *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago and London
- Elster, J. 1989. *Solomonic Judgements: Studies in the Limitations of Rationality*. New York
- Gehlen, A. 1971. Über die Geburt der Freiheit aus der Entfremdung. In: *Studien zur Anthropologie und Soziologie*. Neuwied und Berlin, 232–246.
- Giddens, A. 1986. *The Constitution of Society*. Oxford
- 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge
- Göhler, G. (Hrsg.) 1989. *Grundfragen der Theorie politischer Institutionen*. Opladen
- Göhler, G. et al. (Hrsg.) 1990a. *Die Rationalität politischer Institutionen*. Baden-Baden
- et al. (Hrsg.) 1990b. *Politische Institutionen im gesellschaftlichen Umbruch*. Opladen
- Greven, M. Th. 1983. Gesellschaftliche Probleme als Anstoß und Folge von Politik – Institutionelle Aspekte. In: H.-H. Hartwich (Hrsg.), *Gesellschaftliche Probleme als Anstoß und Folge von Politik*. Opladen, 510–525.
- 1986. *Über Institutionalisierung, verbleibende Kontingenz und mögliche Freiheit*. In: G. Göhler (Hrsg.) 1986, 98–106.
- 1987. *Parteimitglieder*. Opladen
- 1992. Über demokratischen Dezisionismus. In: D. Emig et al. (Hrsg.), *Sprache und Politische Kultur in der Demokratie*. Frankfurt am Main, 193–206.
- 1993. Ist die Demokratie modern? *Politische Vierteljahresschrift*, 3, 399–413.
- Hanesch, W. (Hrsg.) 1994. *Armut in Deutschland*. Hamburg
- Hartwich, H.-H. (Hrsg.) 1989. *Macht und Ohnmacht politischer Institutionen*. Opladen
- Inglehardt, R. 1977. *The Silent Revolution*. Princeton
- Jonasdotir, A. G. 1991. *Love Power and Political Interests*. Örebro
- Lasswell, H. D. 1968. *Politics: Who Gets What, When, How?* Cleveland
- Lehner, F. 1990. *Ökonomische Theorie politischer Institutionen: Ein systematischer Überblick*. In: G. Göhler et al. (Hrsg.) 1990a, 207–233.
- Luhmann, N. 1970. Institutionalisierung – Funktion und Mechanismus im sozialen System der Gesellschaft. In: H. Schelsky (Hrsg.) *Zur Theorie der Institution*. Düsseldorf, 27–41.
- March, J. G.–J. P. Olson 1984. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *American Political Science Review*, 3, 734–749.
- — 1989. *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*. New York, 2nd Ed.
- Offe, C. 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Frankfurt/New York

- Ostrom, E. 1991. Rational Choice Theory and Institutional Analysis: Toward Completeness. *American Political Science Review*, 1, 237–243.
- Reuter, N. 1984. *Der Institutionalismus. Geschichte und Theorie der evolutionären Ökonomie*. Marburg
- Roth, R. 1994. *Demokratie von unten. Neue soziale Bewegungen auf dem Weg zur politischen Institution*. Köln
- Schmalz-Bruns, R. 1990. Neo-Institutionalismus. In: T. Ellwein et. al. (Hrsg.) *Jahrbuch zur Staats- und Verwaltungswissenschafts*. Vol. 4. Baden-Baden, 315–337.
- Schüle, J. A. 1987. *Theorie der Institution*, Opladen
- Zintl, R. 1990. *Probleme des individualistischen Ansatzes in der neuen politischen Ökonomie*. In: G. Göhler (Hrsg.) 1990a, 267–287.
- Zucker, L. G. 1991. *The Role of Institutionalization in Cultural Persistence*. In: DiMaggio–Powell (Eds.) 1991, 83–107.

FRITZ PLASSER–PETER A. ULRAM

Demokratikus konszolidáció: Kelet-Közép-Európában*

Politikai bizalom és rendszertámogatottság

„A történelem folyamán csak igen kevés ország
volt képes első próbálkozásra meghonosítani
a demokráciát”

Schmitter (1994: 72)

A DEMOKRATIKUS KONSZOLIDÁCIÓ KRITIKUS TÉNYEZŐI

Öt évvel a rendszerváltások után az új kelet-európai demokráciák paradox helyzetben vannak: egyfelől a piacgazdaságra való áttérés egyre sikerebb és a reformországok gazdasági versenyképessége egyértelműen javul, másfelől lényegesen nagyobb ambivalencia mutatkozik a politikai és intézményi átalakulási folyamatok első megítélésében. A legutóbbi lengyel, magyar, ukrán és belorusz parlamenti választások nyomán a volt kommunista pártok képviselői és a régi rendszer vezető személyiségei visszakerültek kormánypozíciókba. Az oroszországi parlamenti választásokon a reformerek egyértelmű vereséget szenvedtek, a nemzeti-populista mozgalmak azonban váratlanul jó eredményeket értek el. A Szlovák Köztársaságban a belső politikai zavarok komoly kormányválságot idéztek elő, ami szükségessé tette a parlamenti választások előrehozását. Egyedül a Cseh Köztársaság jelenlegi kormánya élvezi a népesség nagy részének stabil, többségi támogatását.

* Előadás az IPSA 16. világtalálkozóján

A kelet-európai demokratizációs folyamatok egyenes vonalú, töretlen fejlődéséhez fűzött naiv reményeket csakhamar eloszlatták a váratlanul támadt hatalmi úrök, az új bizonytalanságok és a reformországokon belül és egymás között felerősödött feszültségek. A másik oldalon pedig ott voltak a reális és beigazolódtott feltevések, melyek a kelet-európai változások „paradox” logikáján alapultak: „Ezekben az országokban az átmenet (meglepően) gyors, erőszakmentes és egyértelmű volt, de a konszolidációs folyamatok hosszadalmasnak, gyötrelmesnek és következetlennek ígérkeznek, azaz a legtöbb (de nem az összes) dél-európai és latin-amerikai rendszerváltáshoz viszonyítva, több gondot fog okozni a demokrácia »megfelelő« fajtájának kiválasztása és rögzítése” (Schmitter–Terry 1994: 53). A váratlan reakciók, a jelentős érzelmi változások, a növekvő társadalmi elégedetlenség és a stratégiai kompetencia hiánya az új, demokratikusan legitimált elitben, valamint az intézményi deficitnek és működési hiányosságok beárnyékolják az új demokráciáknak a konszolidáció és stabilizáció irányába tett lépéseit. A különböző módszerek, trendek és az országoként jellemző változatok szintén megnehezítik az elméleti vitát.

A globális demokratizációs hullámmal a háttérben (Diamond–Plattner 1993; Huntington 1991) az általános demokratizáció-elmélet kidolgozására tett kísérletek nem túlságosan biztatóak. Önmagában sem a rendszerre és a modernizációs folyamatokra összpontosító elméletek, sem pedig a strukturális és akcionista elméleti megfontolások nem eredményeznek használható modellt, amely kellő pontossággal fel tudná mérni és tükrözni a befolyásoló tényezők sokaságát (Merkel 1994). Noha a konkrét vita igen ellentmondásos, perspektivikus egyetértés jött létre a tekintetben, hogy a demokratikus stabilizáció jövőjét a „kritikus tényezők” egy nagy csoportja pozitívan és negatívan egyaránt befolyásolhatja; az egyes történelmi, kulturális, politikai és gazdasági tényezők súlyát még korántsem sikerült egyértelműen meghatározni (Tetzlaff 1993: 92).

Hozzászólásunk, amely elsősorban a központi intézmények iránti politikai bizalommal és a rendszer-támogatottsággal foglalkozik, a „második átmenet” problémáinak megmagyarázására történt négy kiválasztott kísérletre (Mainwaring–O’Donnell–Valenzuela 1992), valamint a kelet-európai posztkommunista demokráciák „belső átmenetére” (Olson 1993) helyezi a hangsúlyt. A Cseh Köztársaságban, a Szlovák Köztársaságban, Magyarországon és Lengyelországban elvégzett összehasonlító felmérések tapasztalati diakronikus adataira, valamint az Orosz Köztársaságban és Kelet-Németországban végzett felmérések kiegészítő adataira támaszkodva vizsgálja ezeknek a „kritikus” tényezőknek feltételezhető hatását a demokratizációs folyamatokra.¹ A posztautoritárius és posztkommunista társadalmak rendszerváltásánál felmerülő problémák összehasonlító elemzéséhez (Diamond–Plattner 1993; Diamond–Linz–Lipset 1990; Highley–Gunther 1992; Mainwaring–O’Donnell–Valenzuela 1992; Merkel 1994; Miller–Reisinger–Hesli 1993; Offe 1994; Plasser–Ullram 1993*b, c, d*; Volten

1992; Weidenfeld 1993) alaposan át kell gondolnunk az új demokráciák konszolidációjának következő négy aspektusát:

1. A „*gazdasági teljesítmény*” megközelítés. Almond és Verba a „polgári kultúráról” írott klasszikus tanulmányukban már kiemelték a gazdasági fejlődés nagy szerepét a posztautoritárius országok stabilizációjában és konszolidációjában. A hatékonyság és az anyagi termelékenység erősítik a demokratikus rendszer legitimitását, míg a teljesületlen gazdasági elvárások gyöngítik és megkérdőjelezzik a rendszer legitimitásának amúgy is törekeny alapjait.

2. Az „*intézményes elit*ek” megközelítés. Az új demokráciák konszolidációs esélyeinek szempontjából kulcskérdés, hogy az „új vagy megváltozott rendszert ez az egységes, vagy megegyezés útján egyesült elit fogja-e működtetni ezekben az országokban” (Highley–Gunter 1992: 344). Az „intézményes elitek” megközelítés a politikai elitek hatékonyságban és válaszkészségben megnyilvánuló „konszenzus-építő” képességét, valamint a politikai rendszerek képviselői és központi intézményei iránti bizalmat vizsgálja.

3. Az „*integráció-aggregáció*” megközelítés. Elsősorban a demokratikus rendszerek szociális integrációs törekvéseivel foglalkozik. A működő közvetítő integrációs és aggregációs szerkezetek (pl. politikai pártok, szakszervezetek, munkaadói és munkavállalói képviselők) bizonyos minimuma nélkül az új demokratikus rendszereknek jelentős legitimációs problémákkal kell szembenézniük. A populista politikusok előtt ilyenkor lehetőség nyílik arra, hogy üzeneteikkel és nyílt kritikizmusukkal behatoljanak a „közvetítési vákuumba” (Plasser–Ullram 1993), hogy stratégiaileg céljaik érdekében kihasználják a reprezentációban mutatkozó hiányosságokat.

4. A „*politikai kultúra*” megközelítés. Többek között az autoritárius attitűdök és az újabban formálódó demokratikus útkeresések (a pluralisztikus tolerancia és a „játékszabályok” betartása) között fennálló feszültségeket vizsgálja. A posztautoritárius és posztkommunista országok konszolidációjának fő feltétele a „hiteles demokratikus intézmények és a demokratikus politikai kultúra egyidejű kialakulása” (Di Palma 1990: 138). Az alapvető demokratikus attitűdök elterjedése a társadalomban nagymértékben függ a politikai szocializációtól és a konkrét, múltbeli tapasztalatoktól – azaz az „ancien régime”-ek hagyatékától –, csakis, mint a naponkénti tanulási folyamatoktól, melyeket számottevően befolyásol az elit teljesítménye, valamint a tömegtájékoztató útján terjesztett értelmezések és identifikációk.

Annak a hosszú távú összehasonlító kutatási projektnek a részeként (Gerlich–Plasser–Ullram 1992; Plasser–Ullram 1993), amely a kelet-közép-európai új demokráciák konszolidációjának dinamizmusait vizsgálja, időszakos felméréseket végeztünk ezekben az országokban 1990 óta. Ezek a felmérések megmutatják *a)* az időközben bekövetkezett változásokat, *b)* az országokra jellemző mintákat és trendeket, és *c)* lehetővé teszik az elméleti modellre vonatkozó feltevések tapasztalati értékelését. Az adatok elegendő anyaggal szolgálnak a

„gazdasági teljesítmény” megközelítés értékeléséhez, a többi területen azonban igen kevés a tájékoztató értékű mutató, így ezeken a területeken egyelőre csak bizonytalan következtetéseket vonhatunk le.

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁGI ORIENTÁCIÓK

Kelet-Közép-Európa új demokráciái ipari országok, de korántsem gazdagok. Ha az egy főre jutó nemzeti összterméket vesszük mutatóként a napi átváltási árfolyamon, a lengyel és a szlovák adatok hozzávetőleg alig egytizedét teszik ki az amerikai, német vagy osztrák értékeknek, a cseh és a magyar adatok pedig némileg többet mutatnak. A napi átváltási árfolyamon történő összehasonlítások azonban gyakran alulbecsülik a kiterjedt feketepiaccaal és szürke gazdasági szektorral rendelkező országok gazdasági helyzetét. Ha az egy főre jutó GDP-t a valós vásárlóerőre számítjuk, akkor a cseh szám adatok az osztrák értékek egyharmadát, az amerikaiaknak pedig egynegyedét mutatják; Csehországot Magyarország és Szlovákia követi, míg a lengyel szám adatok elérik a megfelelő osztrák adatok egynegyedét, az amerikaiaknak pedig egyötödét.²

Az előző rendszertől örökölt kétségbeejtő gazdasági helyzet, a KGST gazdasági feloszlásának következményei, különösen pedig az egykori Szovjetunióval folytatott keleti kereskedelem összeomlása, valamint a piacgazdaságra való áttérés nyomán mindegyik kelet-közép-európai országban komoly válságtünetek figyelhetők meg. Eleinte Lengyelországban, majd hamarosan Magyarországon és Csehszlovákiában is a nemzeti termék és a reáljövedelmek erősen csökkentek, az inflációs ráta pedig drasztikusan megemelkedett. Az itt élő emberek hirtelen szembe találták magukat a munkanélküliséggel is, ami addig ismeretlen jelenség volt számukra, ugyanakkor a társadalombiztosítási rendszer ezekben az országokban fölkészületlen volt és pénzügyi forrásai sem voltak ahhoz, hogy megbirkózzon ezekkel az új nehézségekkel. Mivel a gazdasági átalakulás első lépései egybeestek egy globális gazdasági recesszióval, a keletre való tőkeáramlás és a kelet-közép-európai áruk és (legális) munkaerő exportja szintén csökkent. Másrésztől viszont a gazdasági reformok határfoka egyre javul. Elsőként Lengyelországot érték el a megpróbáltatások, de éppen ezért juthat túl elsőként a nehézségeken, amit 1993-ban és 1994-ben a GDP jelentős növekedése bizonyít. Ezután Csehország és Magyarország következnek, ahol 1994-re némi GDP-növekedéssel számoltak. Szlovákia az egyetlen olyan ország, amelynek még mindig zsugorodik a gazdasága. Ennek ellenére az inflációs és a munkanélküliségi ráta igen magas a térség legtöbb országában, míg a reálbérek általánosságban véve lényegesen alacsonyabbak, mint a nyugati átlag.

1. táblázat

Gazdasági mutatók – Kelet-Közép Európa (1989–1994)

változás százalékban	1989	1990	1991	1992	1993 becslés	1994 becslés
LENGYELORSZÁG						
GDP	+0,2	-11,6	-7,6	+1,0	+4,0	+4,0
reálbérek**	+12	-17	0	-4	0	
fogyasztói árak	+251	+586	+70	+43	+37	+30
munkanélküliség ^o		6,1	11,9	13,6	15	18
MAGYARORSZÁG						
GDP	-0,2	-3,3	-11,9	-5,0	-2,0	+2,0
reálbérek***	+1	-5	-7	-1	-4	
fogyasztói árak	+17	+29	+35	+23	+23	+25
munkanélküliség ^o		1,6	7,5	12,3	13	13
SZLOVÁKIA						
GDP			-16,4	-7,0	-4,1	-1,5
reálbérek*	+1	-6	-25	+14	-2	
fogyasztói árak	+1	+11	+61	+10	+23	+18
munkanélküliség ^o						
CSEHORSZÁG						
GDP	+1,5	-2,0	-14,0	-7,1	-0,5	+2,0
reálbérek*	+1	-5	-24	+10	+5	
fogyasztói árak	+1	+10	+57	+11	+22	+11
munkanélküliség ^o		0,6	4,1	2,5	4	10

* Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélkül (Csehország, Szlovákia)

** Átlagos havi bérek

*** Több mint 50 főt foglalkoztató vállalkozások, nettó jövedelem a termelői szektorban

^o Munkanélküliség: nem változás, hanem százalékarány az adott évben

1993-ban a kelet-közép-európai lakosok többsége pesszimistán ítélte meg hazája általános gazdasági helyzetét, ennek ellenére a pontszámok az egy évvel azelőttinél valamivel magasabbnak bizonyultak. Különösen Magyarországon és Szlovákiában vannak kevesen, akik hajlandóak lennének elismerni bármiféle javulást a gazdasági helyzetben, míg Lengyelországban és a Cseh Köztársaságban a pozitív értékelés jelei érezhetőek.

Magyarországon és Lengyelországban mind a mai napig a legtöbb ember úgy ítéli meg, hogy rendszeres jövedelmük nem elegendő a megélhetésükhöz,³ és családjuk gazdasági helyzetét a nem kielégítő kategóriába sorolják. Az általános vélemény az, hogy az anyagi helyzetük romlott a régi rendszerbelihez képest – egyedül a Cseh Köztársaságban érzékeli a népesség fele anyagi helyzetének javulását vagy legalábbis stabilizációját a népesség fele. A gazdasági helyzetről

kialakított vélemény egyértelműen hatással van az új politikai rendszer teljesítményének az értékelésére. Minden országra nézve igaz, hogy akik csak a gazdasági visszaesést, az infláció további drasztikus növekedését és bevételeik csökkenését látják, azok nincsenek megelégedve a politikai rendszerrel, ezzel szemben az optimista vagy legalábbis semleges („a régióban minden maradni fog”) szemlélet képviselői hajlamosabbak pozitívan megítélni az új rendszert.⁴

2. táblázat

Az általános gazdasági és munkaügyi helyzet értékelése – Kelet-Közép-Európa

százalékban kifejezve	Magyarország		Lengyelország		Szlovákia		Csehország	
	1992	1993	1992	1993	1992	1993	1992	1993
<i>Az idei év gazdasági helyzete...</i>								
– valamivel/sokkal jobb, mint 12 hónappal ezelőtt	11	8	8	16	9	5	19	24
– hozzávetőleg azonos	12	18	10	19	11	14	18	21
– valamivel rosszabb	35	35	26	27	35	45	35	34
– sokkal rosszabb, mint 12 hónappal ezelőtt	39	35	52	32	36	29	21	16
<i>A munkanélküliség a következő 12 hónapban várhatóan...</i>								
– lényegesen/vamimivel kisebb lesz, mint idén	0	7	4	7	6	5	4	6
– hozzávetőleg azonos	3	13	6	9	5	11	11	15
– valamivel nagyobb	32	46	34	39	38	47	46	49
– sokkal nagyobb lesz, mint idén	59	28	49	38	42	26	34	21
<i>Tavaly az infláció...</i>								
– a várakozásoknak megfelelő		10		10		10		15
– a várakozásoknál magasabb		25		22		25		32
– a várakozásoknál sokkal magasabb volt		64		67		66		53

Forrás: Fessel+GfK, Gazdasági felmérések Kelet-Közép Európában (1992, 1993)

Habár a jelenlegi gazdasági rendszer működését határozott kritikával illetik, és az elmúlt gazdasági rendszer iránt a „nosztalgia” bizonyos elemei figyelhetők meg (Rose–Haerpfer 1993; Plasser–Ullram 1993b) – mivel a legtöbben „kevésel rendelkeztek, de ez a kevés biztosnak látszott” –, valójában senki sem kívánja a visszatérést a régi tervgazdálkodásra. Minden kelet-közép-európai országra jellemző, hogy a túlnyomó többség üdvözli az általános gazdasági reformfolyamatokat, és még Oroszországban is népszerű a privatizációs program – még ha némileg kevésbé is, mint másutt.⁵

A jövő horizontját tehát reménysugarak teszik láthatóvá. A Szlovák és különösképp a Cseh Köztársaságban a szubjektív gazdasági helyzet javulása várható a következő öt éven belül, míg Lengyelországban és Magyarországon egyre kisebb azoknak a száma, akik még mindig tartanak a jövedelmek csökkenésétől. A viszonylagos fejlődés azonban nem egyenlő az elégedettséggel, különösen Lengyelországban és Magyarországon nem, ahol csak igen kevesen hisznek abban, hogy a kielégítő életszínvonal elérhető lesz a közeljövőben. Továbbá, az életszínvonal értékelése nem csupán „objektív feltételeket” tükröz, hanem befolyásolja a „fokozott elvárások szubjektív tényezői” is. Érdeemes megjegyeznünk, hogy míg az elmúlt néhány évben a jó minőségű fogyasztási cikkekkel (és ezek birtoklásával) való elégedettség szintje hanyatlott egész Kelet-Közép-Európában, az egyes háztartásokban éppen ezeknek a javaknak a köre bővült lényegesen, ráadásul a régi termékek helyét gyakorta új, nyugati gyártmányúak vették át.⁶ Nyilvánvaló, hogy az emberek egyre inkább hajlamosak szubjektív helyzetüket a „tőszomszédságban lévő” nyugat-európai átlaghoz és/vagy az új piacgazdaságban hozzáférhető termékek mennyiségéhez és minőségéhez mérni.

A politikai színtéren a gazdasági reformok és a piacgazdaság alapvető támogatása egybeeshet, és gyakorta – amint azt magyar- és lengyelországi választási eredmények is bizonyítják – egybe is esik a reformok gyakorlatának határozott bírálásával (szociális nehézségek, gazdasági botrányok stb.). A kelet-közép-európaiak csak egészen kivételes esetekben támogatják a (szinte) teljesen liberalizált gazdasági rendszert. Mind a négy ország lakosságának a többsége az olyan rendszert részesíti előnyben, amelyben az állam a nagy érdekvédelmi csoportokkal (szakszervezetek, munkaadói szervezetek) együttműködve hozza meg a fontos gazdasági döntéseket, azaz egyfajta szociális partnerség, avagy neokorporativizmus keretei között, hasonlóan az Ausztriában és Svédországban működő modellhez. Csak egy nem számottevő kisebbség támogatja – leginkább a Cseh Köztársaságban – a szabad gazdaságot, amikor is a kormányzati beavatkozás minimális, az állam alapvetően csak a gazdasági tevékenységek keretfeltételeit határozza meg, például az adótörvényeket és a verseny körülményeit. Egy másik, hasonlóan kis csoport – leginkább Szlovákiában és Lengyelországban – az állami tervgazdálkodást támogatja.

3. táblázat

Állam és gazdaság Kelet-Közép-Európában (1993)

előnyben részesítési százalékban	Lengyelország	Magyarország	Szlovákia	Csehország
– minimális állami beavatkozás	13	19	18	22
– neokorporativiz- mus	56	55	50	57
– állami tervgazdál- kodás	27	20	30	19
– nem válaszolt	4	6	2	2

Ezeknek az állam és gazdaság közötti szociális partnerségi és neokorporativista kapcsolatoknak egy sor szerkezeti, intézményi és politikai-kulturális előfeltételre kell épülniük. Az új kelet-közép-európai demokráciákban azonban ezek nem eleve adóttak, és nem is hozhatók azonnal létre. Néhány ilyen előfeltételt külön is meg kell említenünk: a tagságukat és döntésképeségüket tekintve erős érdekvédelmi csoportok, amelyek széles körű, törvényes támogatást élveznek: jól működő kormánysszervek; nagyfokú nemzeti autonómia a gazdasági döntéshozásban; és pragmatikus és konszenzusképes stílus a politikaformálásban és az érdekképviseletben.⁷

BIZALOM AZ URALKODÓ ELIT ÉS A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK IRÁNT

Az új kelet-európai demokráciákban az intézmények iránti bizalom más-más képet mutat a különböző országokban. A Cseh és a Szlovák Köztársaságban és Magyarországon a köztársasági elnök élvezi a legnagyobb bizalmat. Ezekben a parlamentáris rendszerekben a köztársasági elnöknek a mindennapi politikai élet felett álló, államfői pozíciója egyértelműen erősíti a népszerűségüket. Ők a politikai morál védelmezői, akik elősegítik a konszenzust és az egyensúlyt, őrködnek az alkotmányos szabályok szigorú betartása felett. Merőben más a helyzet azokban az országokban, ahol a köztársasági elnök végrehajtó hatalmat is gyakorol és maga is alakítja, vagy legalábbis erősen befolyásolja a kormánypolitikát. Lengyelországban, ahol az elnök erős befolyással és vétőjoggal rendelkezik, valamint az Orosz Köztársaságban, ahol az alkotmány széles körű végrehajtó és irányító hatalmat biztosít az elnöknek, mind Walesa, mind pedig Jelcin komoly bizalomhiányban szenved. Minkét országban hiányzik egy olyan személyiség, aki autentikusan képviselné a politikai morált, aki fölötté állna a politikai versengéseknek és betöltené „a karizmatikus elnök alkotmányozó” szerepét (Offe 1994).

Az intézményi bizalomhiány különösen érzékelhető a mai Oroszországban. Kivéve a hadsereget, amelynek az a szerepe, hogy bizottsítsa a nemzeti egységet, a politikai rendszer összes központi intézményének állandó bizalmatlansággal és szkepticizmussal kell szembenéznie. Különösen aggasztó, hogy nemcsak a kormányban és a bíróságokban nem bíznak az emberek, hanem kifejezetten bizalmatlanok az újonnan választott parlamenttel szemben is. Lengyelországban is, a rendőrség és a hadsereg egyértelműen gyarapította az iránta való bizalmat, ezzel szemben a politikai elit elveszítette. A hagyományos intézmények iránt, amilyen az egyház vagy a bíróságok, nagyobb a bizalom, mint a demokratikusan megválasztott parlament vagy az éppen hatalmon levő kormány iránt. Hasonló a helyzet Magyarországon és a Szlovák Köztársaságban is, ha eltekintünk attól, hogy ezekben az országokban a köztársasági elnökök kielégítő bizalmat élveznek. De még ebben a két országban is a hadsereg és az egyházak több bizalmat kapnak, mint a kormány vagy a parlament. Kelet-Németországban is sűrűsödnek a politikai horizonton a bizalomhiány jelei, az intézményekbe vetett bizalom itt lényegesen alacsonyabb, mint Nyugat-Németországban.

4. táblázat

Az intézményekbe vetett bizalom Kelet-Európában (1994)

Az öttől hétig adott válaszok százalékaránya egy hétfokú skálán:
1 (teljes bizalomhiány) – 7 (erős bizalom)

	Kelet-Németország	Cseh Köztársaság	Szlovák Köztársaság	Magyarország	Lengyelország	Orosz Köztársaság
köztársasági elnök	–	68	61	65	19	24
hadsereg	39	39	47	44	59	50
rendőrség	36	36	31	45	41	21
bíróságok	36	40	33	46	34	25
önkormányzatok	22	27	26	33	24	18
kormány	25	56	31	21	25	19
parlament	26	32	22	23	24	12
egyházak	24	28	45	39	36	*
médiумok	20	43	38	30	34	30
régi szakszervezetek	–	11	12	14	12	–
új, demokratikus szakszervezetek	41	20	22	23	14	14
politikai pártok	18	24	16	11	8	14

Források:

Fessel+GfK/Paul Lazarsfeld-Gesellschaft, NDB-Neue Demokratien Barometer, 1994;
Gluchowski/Zelle for East-Germany 1993; GfK-Moscow, Social-Political Survey 1994.

Merőben más az intézmények iránti bizalom jellege a Cseh Köztársaságban. Itt bizalmat élvez mind az elnök, mind pedig a kormány. A médiumok és a bíróságok sokkal megbízhatóbbnak mutatkoznak, mint a hadsereg vagy az egyházak. Ennek ellenére a parlamentbe vetett bizalom viszonylag alacsony, bár magasabb mint a többi kelet-közép-európai országban.

Mélyebb belátást enged az intézményekbe vetett bizalom trendelemzése (Plasser–Ulam 1994a), amely eltérő fejlődési szabályszerűségeket mutat a különböző országokban. Magyarországon gyakorlatilag minden intézmény jelentős bizalomvesztésen ment keresztül 1989 és 1992 között; ez a folyamat mostanra visszafordulni látszik az olyan állami intézmények vonatkozásában, amilyen a bíróságok, a rendőrség és a fegyveres erők. Másrészt a negatív irányú tendencia tovább él az egyházak és a médiumok tekintetében, mint ahogy a parlament és a politikai pártok is még mindig igen kevés bizalmat élveznek. Hasonló a helyzet a szakszervezetek esetében, ahol az új, demokratikus szakszervezetek bizalmat szereztek, míg a régi (a kommunista párthoz közel álló) szakszervezetek elveszítették azt.

Lengyelországban a legtöbb állami intézmény megerősítette pozícióját; a parlamentbe vetett bizalom erősödött az 1993-as választásokat követően, de még mindig meglehetősen alacsony szinten áll, csakúgy, mint a kormány iránti bizalom. Folyamatosan csökken a polgárok bizalma mind a katolikus egyház, mind pedig a Szolidaritás szakszervezet iránt. A rendőrségről és a fegyveres erőkről a régi rendszerben és a rögtönítélő bírásokban betöltött szerepük miatt egykor kialakult negatív kép helyét egy „semlegesebb” védelmi és jogérvényesítő funkció elismerése foglalja el. Azok az intézmények, amelyek eredetileg támogatták a demokratikus változásokat (pl. az egyház és a Szolidaritás), nyilvánvalóan elhasználták ezt a bizalmi tőkét. Ugyanez vonatkozik Walesa elnökre is. A kelet-közép-európai új demokráciákban ő az egyetlen köztársasági elnök, akinek negatív a bizalmi mutatója és alig haladja meg a politikai pártokét vagy a szakszervezetekét.

Szlovákia két fejlődési fokozaton ment keresztül. Az autonóm államiség első eredménye a „saját”, nemzetállami intézmények iránti bizalom megerősödése volt (1992 végén), mindenekelőtt az állami intézmények, valamint a kormány vonatkozásában. Ez a pozitív tendencia azonban nem volt hosszú életű. Különösen a kormány veszítette el hamar a bizalmat; a parlament, a politikai pártok és a szakszervezetek presztízsén pedig semmit nem javítottak a függetlenedési folyamatok. Viszonylag stabil a helyzet a Cseh Köztársaságban. Itt a bizalom szintje, különösen a politikai intézmények és ezen belül is elsősorban a kormány iránt, lényegesen magasabb, mint a térség többi országában.

AZ ÉRDEKKÉPVISELET HIÁNYOSSÁGAI AZ ÚJ DEMOKRÁCIÁKBAN

Az intézmények iránti bizalomhiány, a politikai elitek és a parlamenti képviselőket érő széles körű kritika szoros összefüggésben van a pártrendszer meglehetősen gyöngye integrációjával az új demokráciákban (Olson 1993). Az állampolgároknak és szavazóknak csupán kis hányada azonosul egy-egy politikai párttal. A stabil párthűség és a pártokkal való azonosulás csak kezdetleges formában lelhető föl. A népesség nagy többsége szkeptikus távolságtartással szemléli a pártokat. A „tipikus” szavazó az új kelet-európai demokráciákban a „sehová be nem álló” szavazó. A politikai erőkön belüli drámai változásokért, a kivételesen gyakori ingatagságért és – a legutóbbi választásokon is megmutakozó – hullámzó érzelmekért részben szintén a gyenge pártok, a képlékeny pártrendszer és az elégtelen integrációs szerkezetek a felelősek.

5. táblázat

A pártokkal való azonosulás szintje

a párttal való azonosulás százalékban	1991	1992	1993	1994
Nyugat-Németország	60	–	63	–
Kelet-Németország	70	–	48	–
Ausztria	49	–	–	44
Cseh Köztársaság	31	37	36	38
Szlovák Köztársaság	25	35	31	30
Orosz Köztársaság	–	–	–	25
Magyarország	25	23	–	22
Lengyelország	15	13	–	15

Források:

Fessel+GfK, Political Indicators, 1991–1994; Kelet-Közép-Európáról: Plasser-Ullram 1993; A Német Szövetségi Köztársaságról: Gluchowski-Zelle 1993; GfK–Moszkva, Social-Political Survey (1994).

Míg Kelet-Németországban – válaszként a gazdasági hanyatlásra és a strukturális „egyesülési válságra” – a pártokkal való azonosulás mértéke drasztikusan zuhanni kezdett, Csehországban a „pártépítés” és az integrációs politikai szervezeti kísérletek (elsősorban az uralmon lévő ODS részéről) legalább részben sikeresek voltak. Itt a párttal való azonosulás (párthoz kötődés) makroszinten az Ausztriában uralkodó értékeket közelíti (ahol azonban a nyolcvanas évek közepe óta ez az érték erősen visszaesett). Másrészt, a magyarországi és lengyelországi helyzet lényegében változatlan. Mindkét pártrendszer alapvető integrációs deficitekkel küszködik. A legutóbbi lengyel parlamenti választás szintén a versengő pártok számának csökkenését eredmé-

nyezte. Csak minden hatodik szavazó azonosul valamely politikai párttal. A parlamenti erőkon belüli drasztikus változás és a (volt) kommunista pártok nyilvánvaló választási sikerei elsősorban a zavaros érzelmek és az általános tiltakozás kifejezői. A választási sikerek mögött nincsenek újonnan alakult szövetségek szavazók és pártok között, és nem is arról van szó, hogy a (régi) pártrendszer újra „csatasorba állt” volna, hanem a választási eredményekben az erősen hullámzó érzelmek és a beteljesületlen várakozások játszottak közre. És ez igaz az Orosz Köztársaságban uralkodó helyzetre nézve is, ahol a választók háromnegyedének egyik politikai párthoz sincs felismerhető kötődése.

A pártrendszereknek ez a szervezeti és strukturális gyengesége a kelet-európai posztkommunista demokráciákban amellet, hogy erősíti a választási bizonytalanságot és kedvez a tisztázatlan többségek és a törékeny koalíciók kialakulásának, még nyomatékosabbá teszi a kritikus tartózkodást a politikai elitől és a demokratikus rendszerek központi intézményeitől. Csakúgy, mint az egész társadalomra, a kelet-európai politikára is jellemzőek a „közvetítési vákuumok” és a „lebegő” pártrendszerek. Ez pedig meggátolja a lakosság integrációját a – nagyon is kezdetleges és instabil – politikai struktúrákba, ráadásul lehetőséget nyújt populista vezetők felemelkedéséhez. A széles körű gazdasági hanyatlás, az intézményi elit és a képviselők teljesítményének kritikája számos alkalmat teremt a populista és nemzeti-soviniszta mozgalmak mobilizációjára.

A globális gazdasági recesszióval a háttérben, amely beárnyékolja a kelet-európai országok folyamatos áttérését a piacgazdaságra, erősen megnövekedett a politikai elégedetlenség – elsősorban az 1993-as válságévben. A recessziók és a gazdasági válságok a bizalom nagy részének elvesztéséhez és a politikai rendszerrel való elégedettség alapvető hanyatlásához vezettek az egész régióban, kivéve a Cseh Köztársaságot, ahol a gazdasági és a politikai konszolidáció már előbbre haladt. 1993 végén Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában a válaszadóknak több mint a fele elégedetlen volt az országban uralkodó politikai rendszerrel és a demokráciával.⁸

A nagyfokú politikai elégedetlenség okait vizsgálva a tényezők három csoportját említhetjük, amelyek eltérő mértékben jutnak szerephez az új demokráciákban. A gazdasági tényezők, amelyek az anyagi életfeltételek lényeges rosszabbodásával, az életszínvonal csökkenésével, a munkanélküliség növekedésével és a szociális helyzet súlyosbodásával; a politikai teljesítmény tényezői, amelyek kifejezik a politikusok tevékenységének kritikáját, a megoldatlan problémákat és politikai elit válaszkészséghiányát; antagonizmus-tényezők, melyek a régi rendszer pártjaihoz való közelségre, a piacgazdasági modellel szemben érzett alapvető kétségekre, az autoritárius attitűdökre vonatkoznak, valamint arra, hogy a társadalmi integrációt még nagymértékben meghatározzák a „rég”i” struktúrák és gondolkodásmódok keretei.

6. táblázat

Elégedetlenség a demokráciával a posztautoritárius és posztkommunista rendszerekben a konszolidáció első fázisában

elégedetlen, százalékban	Dél-Európa			Kelet-Közép-Európa				
	1978	1985	1989	1990	1991	1992	1993*	1993**
Spanyolország	42	38	36	–	–	–	–	–
Portugália	–	53	35	–	–	–	–	–
Görögország	–	42	42	–	–	–	–	–
Cseh Köztársaság	–	–	–	19	24	26	20	35
Szlovák Köztársaság	–	–	–	28	41	29	36	67
Magyarország	–	–	–	–	39	40	–	64
Lengyelország	–	–	–	–	32	39	–	57

Források:

Dél-Európáról: Montero–Torcal 1990; Kelet-Közép-Európáról: Plasser–Ullram 1993.

*A kérdés megfogalmazása Dél-Európában: „Egészébe véve Ön nagyon elégedett, elégedett, nem nagyon elégedett, vagy egyáltalán nem elégedett azzal, ahogyan a demokrácia működik (az Ön hazájában)? A táblázatban a „nem nagyon” és az „egyáltalán nem” válaszok százalékaránya szerepel.

**A kérdés megfogalmazása Kelet-Közép-Európában: „Egészében véve Ön nagyon elégedett, elégedett vagy nem elégedett a demokráciával (az Ön hazájában)? A táblázatban a „nem elégedett” válaszok százalékaránya szerepel.

Ha eltekintünk attól, hogy 1993 második felében nőtt a politikai elégedetlenség, amit elsősorban a recesszió idézett elő, és az adatokat a dél-európai demokráciák átmenetének „második” fázisára jellemző elégedettségi mutatókkal vetjük egybe, azt találjuk, hogy az eredmények többé-kevésbé hasonlóak, vagyis korántsem annyira drámai hatásúak. Spanyolországban, Portugáliában vagy Görögországban a konszolidációs folyamatokat a politikai rendszer tekintetében szintén jelentős fellendülések és visszaesések jellemezték. A gazdasági helyzet hullámválzásai és a belső politikai ellentétek nyomán nagy eltérések mutatkoztak a politikai elégedettség fokát illetően – anélkül azonban, hogy a demokratizációs folyamat lényegét tekintve megkérdőjeleződött volna.

POLITIKAI KULTÚRA ÉS DEMOKRATIKUS TUDAT

A posztkommunista demokráciák konszolidációjának „kemény” gazdasági feltételeihez viszonyítva, a politikai-kulturális tényezők a rendszerváltás „puha szférájához” tartoznak (Ágh 1993). A politikai kulturát az új demokráciákban ezért feszültségek és ellentétek jellemzik, amelyek egyfelől a hagyományos-provinciális attitűdök, a politikai szocializáció tapasztalatai és a kommunista irányítás évtizedei alatt felnövekedett generációk, másfelől a lassan fejlődő és rögzülő demokratikus-pluralista értékek között állnak fenn. Ez elvezet ahhoz a

kérdéshez, hogy vajon milyen mértékben fogadható el a többpártrendszer és a pártok közti versengés a demokratikus rend játékszabályainak alapjaként. A Cseh Köztársaságban alig néhányan ellenzik a többpártrendszert – az uralkodó beállítottság nagyban hasonlít az ausztriaihoz. Szlovákiában 20 százalék, Magyarországon 22 százalék, Lengyelországban pedig 23 százalék azoknak az aránya, akik az egypártrendszert részesítik előnyben a versengő pártok rendszeréhez képest. Magyarországon és Szlovákiában az elmúlt időben növekedett az egypártrendszert támogatók száma. Lengyelországban a pártok közötti versengéstől való idegenkedés először 19 százalékról (1991) hirtelen 31 százalékra (1992) emelkedett, de a parlamenti választások után ismét gyengült.

7. táblázat

Az egypártrendszer támogatása a poszt-autoritárius és posztkommunista országokban

előnyben részesíti az egypártrendszert; százalék	50-es évek eleje	50-es évek vége	70-es évek vége	1991	1993	1992	1994
Nyugat-Németország	21	12	8	–	–	–	–
Ausztria	–	16	11	5	–	–	–
Olaszország	–	–	6	–	–	–	–
Cseh Köztársaság	–	–	–	6	8	8	6
Szlovák Köztársaság	–	–	–	14	14	16	20
Magyarország	–	–	–	18	22	–	22
Lengyelország	–	–	–	19	31	–	23

Források: Plasser–Ullram 1993d; Fessel+GfK/Paul Lazarsfeld-Gesellschaft, NDB-Neue Demokratien Barometer 1994.

Az összehasonlító adatok a német, olasz és osztrák háború utáni demokráciák konszolidációs időszakáról azt mutatják, hogy ezekben a poszt-autoritárius országokban is fellelhetőek voltak az antipluralista beállítottságok. Amikor azonban az új politikai és gazdasági rendszer bizonyította működőképességét, fokozatosan visszaszorultak. A súlyos gazdasági gondok és a széles körű politikai elégedetlenség ellenére a kelet-közép-európai polgárok túlnyomó többsége előnyben részesíti a demokráciát a diktatórikus rendszerekkel szemben. Még az Orosz Köztársaságban is, ahol gyakrabban találkozhatunk predemokratikus és pluralizmus-ellenes attitűdökkel, az első szabad parlamenti választások eredményeként, valamint az azt megelőző év őszén a régi rendszer hívei által végrehajtott államcsínykísélet okozta sok hatására nőtt a demokratikus modell népszerűsége. Ugyanakkor azonban az autoritárius rendszer támogatói ismét csatasorba álltak. A kérdésre tehát, hogy demokratikus vagy autoritárius lesz-e a vezetés, az Orosz Köztársaságban – ellentétben a kelet-közép-európai reformországokkal – még nem született egyértelmű válasz.

Az aktuális politikai és gazdasági teljesítmény bírálata önmagában még nem jelenti a demokratikus rendszer teljes elutasítását. Végül is Lengyelországban és Szlovákiában a válaszadók kétharmada, Magyarországon és a Cseh Köztársaságban pedig a háromnegyede lényegében előnyben részesíti a demokratikus rendszert az autoritárius változatokkal szemben. Az antidemokratikus beállítottságok és az autoritárius-populista törekvések kombinációja kétségtől elvonulást jelent a politikai destabilizáció látens tendenciái számára. Egyelőre azonban ezek a potenciális veszélyek nem olyan mértékűek, hogy fenyegethették az új kelet-közép-európai demokráciák rendszerstabilitását. Amint azt a háború utáni Ausztria (és Nyugat-Németország) tapasztalati példája is bizonyítja, a demokratizáció első fázisát ezekben az országokban is beárnyékolta – ha kevésbé is – az antidemokratikus tendenciák és attitűdök. Az idők folyamán ezek az orientációk fokozatosan visszavonultak egyrészt az új, piacorientált pluralista demokráciák pozitív gazdasági és politikai teljesítménye, másrészt pedig a politikai és társadalmi szervek (pl. szervezett érdekképviseletek) integrációs kapacitása eredményeképpen. Az Orosz Köztársaságban mérőben más a helyzet, itt ugyanis a pluralizmus-ellenes tendenciák, az autoritárius ambíciók és a nemzeti-pluralista nagyhatalmi ábrándok viszonylag széles körű társadalmi támogatást élveznek.

8. táblázat

Politikai tudat a posztkommunista országokban

melyik állítással ért egyet, százalékarány	Cseh Köztársaság				Szlovák Köztársaság				Lengyelország			Magyarország			Orosz Köztársaság			
	90	91	92	93	94	90	91	92	93	94	91	92	94	91	92	94	93	94
minden esetben a demokrácia a legjobb	72	77	71	72	75	63	67	68	60	68	60	48	64	69	69	73	36	50
a diktatúra lehet jobb	8	7	10	9	11	11	10	11	11	11	14	16	17	9	8	8	20	27
a magamfajta embernek mindegy	12	15	18	17	14	18	22	19	28	19	23	30	16	18	21	16	19	23
nem válaszolt; nem tudja	9	1	1	1	1	8	1	2	1	2	3	6	3	4	2	3	25	1

Források:

Plasser–Ullram 1993; Fessel+GfK–Paul Lazarsfeld-Gesellschaft, NDB-Neue Demokratien Barometer 1994; GfK-Moscow, Social-Political Surveys (1993–1994).

KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT

A konszolidációs folyamat első elemzése meglehetősen eltérő szabályszerűségeket mutatott a négy kelet-közép-európai országban. Kísérletjük meg összefoglalni azokat a fontos tényezőket, amelyek befolyásol-

ják a politikai konszolidáció útját és esélyeit a posztkommunista rendszerekben.

Gazdasági teljesítmény. Az állami tervgazdálkodás összeomlását követő válság és a piacgazdaság bevezetése megrázkódtatást okozott az összes kelet-közép-európai országokban. Lengyelország indult el elsőként a liberalizáció útján, Magyarország pedig még a régi rezsim idején lépéseket tett ebbe az irányba. Ebben a két országban az átmeneti folyamatok „szociális ára” igen korán érzékelhetővé vált: a gazdasági változás hirtelen megnövelte az amúgy is létező jövedelmi egyenlőtlenségeket, majd újabakkal tetézve jelentős szegény réteg kialakulásához vezetett. A Cseh és a Szlovák Köztársaságban némi késéssel következtek be ezek a folyamatok, de a Cseh Köztársaság – mint a térség iparilag legfejlettebb országa –, ahol a belső ellentétek is gyengébbek, kevesebb hátrányt szenvedett a Csehszlovák állam szétválásakor. Az életszínvonal Magyarországon és Csehországban a legmagasabb, mint ahogy ebben a két országban a legnagyobb a jövőben várható gazdasági felemelkedés esélye, ezzel szemben lényegesen különbözik az általános és a szubjektív gazdasági helyzet megítélése: a magyarok véleménye kifejezetten pesszimista, a cseheké pedig meglehetősen optimista. Magától értetődő, hogy a magyarok, akik a gazdasági reformokban úttörőnek tekintették magukat, különösen érzékenyek a gazdasági problémákra (Ilonszki–Kurtán 1992; Plasser–Ulam 1993c és 1993d).

Kulturális törésvonalak és politikai kultúra. A Cseh Köztársaság és Magyarország két erőteljesen szekularizált ország, az utóbbiban azonban, különösen a fővárostól távolabb eső vidékeken, stabilan tartja magát a lokálpatriotizmus és a paternalisztikus gondolkodásmód. Ez még inkább vonatkozik Szlovákiára és Lengyelországra. A demokratikus hagyományok is – bár négy évtizedre megszakította őket a kezdetben totalitárius, majd autoritárius kommunista uralom – igen különbözőek: a Cseh Köztársaságban a legrégebb a demokratikus hagyomány⁹, itt ugyanis a háború előtti időszakban is fennmaradt a demokratikus rendszer. A demokratikus hagyományok Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában (amely az első Csehszlovák Köztársaságban alárendelt helyzetben volt) jóval rövidebb életűek, mivel már a német és orosz megszállás és uralom előtt is megszakította őket egy-egy autoritativ periódus. Lengyelországban a katolikus egyház kiemelkedő szerepet töltött be az antikommunista ellenállásban, ennek ellenére láthatóan nem tudja helyzetét újradefiniálni az új demokratikus rendszerben, ami hozzájárult az egyház és állam közötti ellentétek kialakulásához, amelyek más politikai törésvonalakat keresztezve kiélezték az ideológiai különbségeket és konfliktusokat. Szlovákiában a politikai kultúra a nemzetépítés (és az erős magyar kisebbséggel való megegyezés) nehézségeit mutatja. Egészében véve a Cseh Köztársaság rendelkezik a leghomogénebb politikai kultúrával, melyet pragmatikus politikai beállítottság, a politikai haté-

konyság érzékelhetően magas szintje, az önbizalom (Plasser–Ullram 1993c és d) és viszonylag stabil demokratikus orientáció jellemez.

Politikai szerkezet és intézményi differenciálódás. A kelet-közép-európai politikai pártok általában véve kevésbé gyökereznek a szociális érdekekben és csekély a tudatos választáson alapuló támogatottságuk. A szociális és kulturális törésvonalak kevésbé élesek, mint Nyugat-Európában és – néhány kivételtől (pl. Szlovákia) eltekintve – alig tükröződnek a pártrendszerekben. Az 1989 és 1991 közötti első szabad választásokat még a kommunistaellenes koalíciók uralták, széthullásuk után azonban a pártrendszerek szétforgácsolódtak, mindennaposá váltak a belső ellentétek és szakadások, aminek következményeképpen a politikai autoritás és versenypozíciók tekintetében súlyos zavarok támadtak. Magyarországot részben kivéve (Ilonszki–Kurtán 1993) csak egészen kivételes esetekben (nevezetesen a cseh köztársaságbeli ODS-ben) történtek sikeres lépések stabilabb szervezeti infrastruktúra, illetve hatékony, ellenőrzött és egyensúlyban lévő intézményi hálózat kiépítésére. Az utóbbi probléma különösen érzékenyen érinti a (többé-kevésbé kialakult) elnöki rendszereket, például Lengyelországot vagy Oroszországot. Amellett, hogy a régi rendszer hívei irányították a közszolgálati intézményeket, ráadásul az új pártpolitika térhódító és manipulációs törekvései elérték a médiumok egy részét, különösen pedig a nyilvánosan ellenőrzött televízióadókat is.¹⁰ Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a legtöbb kelet-közép-európai országban a politikai intézmények és a politikusok, valamint a közigazgatás és a bíróságok iránti bizalom is igen alacsony fokú – az ebből következő közvetítési vákuum pedig kedvez a demagóg tiltakozás különféle változatainak és a populista vezetőknek.

Az elit magatartása. Az új politikai elit tagjai elsősorban a demokratikus ellenzéki mozgalmak soraiból kerültek ki, így a magas szintű erkölcsiség és a személyes integritás mellett jellemző volt rájuk egyfelől valamiféle politikai küldetéstudat, másfelől pedig az igazgatásban és a politikai alkudozásban való járatosság hiánya. Lengyelországban és Magyarországon, ahol az átalakulási folyamatok korán elkezdődtek, és a „liberális légkörnek” köszönhetően már a kezdet kezdetén jóval előrehaladottabb volt a politikai rendszer pluralizációja, az új politikai elitek szembe találták magukat egy sor kihívással és problémával, amelyekre nem voltak fölkészülve. Így, mint a „nemzeti kérdésre” koncentrált Szlovákiában, az elitek közötti politikai vitát ideológiai és értékorientációs témák uralták, amelyek távol estek a népesség nagy részét foglalkoztató legfontosabb problémáktól. A politika így képtelen volt világos és biztonságot ígérő jövőképet felmutatni, mint ahogy arra is alkalmatlannak bizonyult, hogy a pragmatizmus szellemében hatékonyságra törekedjen és konszenzus-építéssel foglalkozzon. Egyedül a Cseh Köztársaságban vette át hamarosan a „meddő politizálás” helyét a „professzionális” és „pragmatikus” politizálás (Brokl–Mansfeldova 1992), ugyanis a domináns politikai elit kellőképpen egységes és koherens volt a politikai és a

gazdasági fejlődés fő irányait tekintve, és annak is figyelmet szentelt, hogy érdemi dialógust folytasson a többi társadalmi szereplővel, például a médiumokkal vagy a szakszervezetekkel.¹¹

A különböző gazdasági és politikai trendek és még inkább eltérő értelmezésük, csakúgy, mint az elitok országonként sajátos reakciói az átalakulási folyamat komplex kihívásaira, – olyan tények, amelyek óvatosságra kell, hogy intsenek a posztkommunista rendszerek esetében a lineáris-determinisztikus demokratizációs modelleket illetően. Bár a pozitív gazdasági tényezők kétségtelenül elősegítik a demokratikus mentalitás fejlődését és a demokratikus és piaci verseny szabályai iránti pozitív attitűdöket, a gazdasági növekedés aránya és a szubjektív gazdasági feltételek pozitív értékelése csupán korlátozott mértékben teszik lehetővé a politikai konszolidáció esélyeinek prognosztizálását.

9. táblázat

A szubjektív gazdasági légkör és a pártokkal való azonosulás hatása az antidemokratikus orientációra – Kelet-Közép-Európa (1994)

százalékban	ország	össze- sen	a család jelenlegi anyagi helyzete		a háztartás 5 év múlva várható anya- gi helyzete a mostanihoz képest		a válaszok- ban a pártot azonosította	
			kielé- gítő	nem kielé- gítő	jobb lesz	rosz- szabb lesz	igen	nem
clónyban részesíti az egypárt- rendszert	Lengyel	23	22	23	23	25	26	24
	Magyar	22	16	31	18	36	19	26
	Szlovák	20	17	25	15	24	20	20
	Cseh	6	4	13	5	9	3	7
a magamfajta embereknek mindegy, hogy demokrácia vagy diktatúra van-e	Lengyel	16	10	23	12	20	12	18
	Magyar	16	10	16	11	26	6	20
	Szlovák	19	14	30	17	26	11	21
	Cseh	14	10	24	11	20	6	19
a körülményektől függően lehet jobb a diktatúra	Lengyel	17	18	15	13	21	14	18
	Magyar	8	9	9	8	9	14	6
	Szlovák	11	10	13	9	14	9	12
	Cseh	11	10	10	8	20	10	11

Források:

Fessel+GfK, Politikai kultúra Kelet-közép-Európában 1994; Fessel+GfK/Paul Lazarsfeld-Gesellschaft, NDB-Neue Demokratien Barometer 1994.

A gazdasági teljesítmény megközelítést így ki kell egészítenünk más megközelítésekkel, amelyek magukban foglalják a vezető elit politikai teljesítményét és hatékonyságát, valamint a társadalmi szervek – például a pártok és a szervezett érdekképviseletek – integratív kapacitását. Ahelyett, hogy a „demokratizáció általános elméletét” keressük, egyelőre ígéretesebbnek tűnik feltárni az országoként jellemző cselekvési folyosókat és megvizsgálni a politikai és társadalmi szervek stratégiai erőforrásait.

Fordította: Barcsák Attila

JEGYZETEK

- ¹ A „Demokratizáció és politikai kultúra Kelet-Közép-Európában” című projekt (projekt-menedzserek: Fritz Plasser és Peter A. Ullram) a Cseh és a Szlovák Köztársaságra, Magyarországra és Lengyelországra koncentrált és évente próbál tapasztalati felméréseket végezni a központi politikai-kulturális mutatók terén – az elérhető kutatási pénzalapokra támaszkodva – az említett országokban folyó összehasonlító reprezentatív felmérések részeként. Először részeredmények kerültek publikációra 1992-ben és 1993-ban, két kötetben, az ezen országokbeli politikaelméleti tudósok és szakértők hozzájárulásaival együtt. Az adatbázis alapjául az országoként 1990 óta folyamatosan végzett reprezentatív felmérések szolgálták: az átlagos minta N=1000 válaszadó volt, véletlenszerűen kiválasztva. A mintavétel technikai részletei valamint a kérdések pontos szövegezése megtalálható: Gerlich–Plasser–Ullram 1992, és Plasser–Ullram 1993d.
- ² A számításokat, amelyeket az *Österreichisches Institut für Wirtschaftsforschung – WIFO Monatsberichte* 1993. 5., az OECD-országokkal foglalkozó számából, valamint a *World Bank Alton Project International Comparison/ICP-ből* származnak, a szerzők a jelenlegi kelet-közép-európai adatokra alkalmazták.
- ³ A létfenntartási költségek fedezésére az emberek másféle gazdasági tevékenységeket is kénytelenek folytatni, ami a mellékfoglalkozásoktól vagy nyugat-európai (alkalmi) munkavállalástól az otthonra vállalt munkán át egészen a feketepiaci tevékenységekig vagy tiltott munkavállalásig terjedhet (Rose–Haerpfer 1992; 1993; Haerpfer 1993). Amint az első táblázat mutatja, a legtöbb háztartásban ezek a bevételi források segítenek a megélhetésben; ennek ellenére nyilvánvaló, hogy Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában a háztartások egyharmada, Csehországban pedig egynegyede nem képes a megélhetését biztosítani.
- ⁴ Lásd *FESSEL+GfK, Geldwesen und Institutionenvertrauen in Ost-Mitteleuropa*. 1993. A cseh adatok némileg különböznek a többi ország adataitól. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a Cseh Köztársaság az egyetlen a térségben, ahol a munkanélküliség még nyugati mércével mérve is alacsony.
- ⁵ Oroszországban a lakosság 43 százaléka támogatja a privatizációs programot általában, 35 százalék ellenzi, 21 százalék pedig közömbös iránta (GfK–Moszkva. Szociálpolitikai felmérés, N=2073 válaszadó 1994 januárjában és februárjában Oroszországban). A kelet-közép-európai helyzet részletesebb jellemzését lásd Plasser–Ullram 1993d).
- ⁶ Lásd G. Plasser 1992; Plasser–Ullram 1992b, *FESSEL+GfK, Lebensstile in Ost-Mitteleuropa* 1991, 1992, valamint *GfK, Haushalts- und Elektro-Panel in Ost-Mitteleuropa*, 1992–1993.

- ⁷ Ausztriában és Svédországban az utóbbi években csökkent a kooperatív politika-építés jelentősége (Tálos 1993). A „Sozialpartnerschaft” Ausztriában hosszú távon tekintve a jövőbe egyre inkább a (politikai-)kulturális orientáció részévé válik és egyre kevésbé a gazdaság- és szociálpolitika meghatározó eleme.
- ⁸ A „diffúz támogatás” operacionalizálását eleddig nem sikerült kielégítően megoldani. Ráadásul, a diakronikus trend-elemzés jól ismert problémája miatt követni kényszerülünk a komparabilitás nemzetközileg elfogadott mutatóit. A módszertani újításoknak ezért szűk tere van, s így a kísérletezésre és a kérdőív-variációk tervezésére még kevesebb a lehetőség az elérhető kutatási pénzalapok elégtelensége miatt.
- ⁹ Ellentétben a politikai folklórral, amely még az olyan kiváló tudósok, mint például Samuel P. Huntington (1991: 17) írásaiban fellelhető, a tömeges demokratizáció Bohémiában és Morvaországban (azaz a mai Cseh Köztársaságban) nem a Habsburg birodalom felbomlásakor kezdődött, hanem már évtizedekkel azelőtt. A néhai Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeit az alkotmányos reformokért és a politikai részvétel szélesítéséért folyó állandó küzdelem jellemezte. A birodalom osztrák, avagy Lajtán-túli részében, amelyhez Bohémia és Morvaország is tartozott, 1907-ben bevezették az általános választójogot.
- ¹⁰ Egyetérthetünk azzal, hogy a politikai intervencionizmus a hagyományos nyugati demokráciákban sem teljesen ismeretlen, különösen nem az európai kontinensen, ahol is a politikai pártok gyakorta megpróbálják akarataikat ráerőltetni a médiu-mokra. Az ilyenfajta befolyásolás azonban általában sokkal kifinomultabb, gyakran intézményesített, ennél fogva kevésbé önkényes módon történik, és nem kell olyan benyomást, hogy megismétlődnek a nem nagyon távoli múlt tapasztalatai, amikor az uralkodó párt ellenőrizte a hivatalos információs csatornákat.
- ¹¹ A posztautoritárius osztrák demokrácia első éveiben a vezető „nagy koalícióban” létfontosságú volt az alapvető gazdasági és politikai kérdéseket meghatározó széles körű konszenzus mind a sikeres gazdasági teljesítmény, mind a politikai legitimitáció folyamata szempontjából. Az új uralkodó elit a konszenzuspítésre és valamennyi fontosabb társadalmi csoport politikai integrációjára törekedett, hogy ezzel elejét vegye a politikai szélsőségek azon törekvéseinek, hogy aláássák az új rendet. Az ebből eredő politikai-strukturális innovációk és az osztrák politikai kultúra fejlődése közötti kölcsönhatások részletesebb tárgyalását lásd Ulram 1990.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila 1993. The Comparative Revolution and the Transition in Central and Southern Europe. *Journal of Theoretical Politics*, 2.
- Alison, Lincoln 1994. On the Gap between Theories of Democracy and Theories of Democratization. *Democratization*, 1.
- Almond, Gabriel A.–Sidney Verba 1989. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London–New Delhi: Newbury Park
- Brokl, Lubomir–Zdenka Mansfeldova 1992. Von der „unpolitischen” zur professionellen” Politik. *Aspekte der politischen Kultur der CSFR in der Periode des Systemwechsels*. In: Peter Gerlich–Fritz Plasser–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1992.
- Burnell, Peter 1994. Democratization and Economic Change Worldwide–Can Societies Cope? *Democratization*, 1.
- Diamond, Larry–Linz Juan L.–Seymour Martin Lipset (Eds.) 1990. *Politics in Developing Countries. Comparing Experiences with Democracy*. London: Boulder

- Diamond, Larry–Marc F. Plattner (Eds.) 1993. *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore and London
- Di Palma, Giuseppe 1990. *To Craft Democracy. An Essay on Democratic Transition*. Berkeley–Oxford
- Easton, David 1979. *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago–London
- Gerlich, Peter–Fritz Plasser–Fritz–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1992. *Regimewechsel. Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteleuropa*. Wien
- Gluchowski, Peter–Carsten Zelle 1993. *Ostdeutschland auf dem Weg in das bundesrepublikanische System*. In: Plasser–Ulram (Hrsg.) 1993d.
- Hadenius, Axel 1992. *Democracy and Development*. Cambridge
- Haerpfer, Christian 1993. *Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa im Trend*. In: Fritz Plasser–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1993d.
- Highley, John–Richard Gunther (Eds.) 1992. *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge–New York
- Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman–London
- Ilonszki Gabriella–Kurtán Sándor 1992. *Traurige Revolution – freudlose Demokratie. Aspekte der ungarischen politischen Kultur in der Periode des Systemwechsels*. In: Peter Gerlich–Fritz Plasser–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1992.
- Ilonszki Gabriella–Kurtán Sándor 1993. *Schöne neue Welt? Politische Tendenzen in Ungarn 1990–1993*. In: Fritz Plasser–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1993d
- Lewis, Paul G. 1992. *Democracy and Civil Society in Eastern Europe*. London
- Mainwaring, Scott–Guillermo O'Donnell–Samuel J. Valenzuela (Eds.) 1992. *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Notre Dame
- McIntosh, Mary E.–Martah Abele MacIver 1992. Coping with Freedom and Uncertainty: Public Opinion in Hungary, Poland and Czechoslovakia, 1989–1992. *International Journal of Public Opinion*, (Vol. 4) 4.
- McLean, Ian 1994. Democratization and Economic Liberation: Which is the Chicken and What is the Egg? *Democratization*, 1.
- Merkel, Wolfgang 1994. Systemwechsel: Probleme der demokratischen Konsolidierung in Ostmitteleuropa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 18–19.
- Miller, Arthur M.–William M. Reisinger–Vicki L. Hesli (Eds.) 1993. *Public Opinion and Regime Change. The New Politics of Post-Soviet Societies*. Boulder
- Montero, Jose Ramon–Mariano Torcal 1990. Voters and Citizens in a New Democracy: Some Trend Data on Political Attitudes in Spain. *International Journal of Public Opinion Research*, 2.
- Offe, Claus 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im neuen Osten*. Frankfurt–New York
- Olson, David M. 1993. Political Parties and Party Systems in Regime Transformation: Inner Transition in the New Democracies of Central Europe. *The American Review of Politics*, 4.
- Plasser, Fritz–Peter A. Ulram 1992a *Zwischen Desillusionierung und Konsolidierung. Demokratie- und Politikverständnis in Ungarn, der CSFR und Polen*. In: Gerlich–Plasser–Ulram (Hrsg.) 1992.
- Plasser, Fritz–Peter A. Ulram 1992b Economic Expectations and Political Confidence: Recent Empirical Findings about the Transformation Process in East-Central Europe. In: ESOMAR (Ed.): *Seminar on Marketing Integration of East and West Europe: Transition and Evolution*. Amsterdam: Esomar-publication
- Plasser, Fritz–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1993a *Staatsbürger oder Untertanen? Politische Kultur Deutschlands, Österreichs und der Schweiz im Vergleich*. Frankfurt–Bern–Wien (Second Edition)

- Plasser, Fritz-Peter A. Ulram (Hrsg.) 1993b *Zun Stand der Demokratisierung in Ost-Mitteleuropa*. In: Plasser-Ulram (Hrsg.) 1993d
- — 1993c *Of Time and Democratic Stabilization*. Paper for the WAPOR seminar „Public Opinion and Public Opinion Research in Eastern Europe, Tallina (June 11–12th)
- — (Hrsg.) 1993d *Transformation oder Stagnation? Aktuelle politische Trends in Osteuropa*. Wien
- — 1994a *Politische Systemunterstützung in den OZE-Staaten*. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 4.
- — (eds.) 1994b *Of Time and Democratic Consolidation*. Boulder
- Plasser, Gunda 1992. *Social Change and Perceptions of Consumers*. In: ESOMAR (Ed.) *Seminar on Marketing Intergration of East and West Europe: Transition and Evolution*. Amsterdam: Esomar-publication
- Rose, Richard-Christian Haerpfer 1992. *New Democracies Between State and Market. A Baseline Report of Public Opinion*. *Studies in Public Policy*, 204. Glasgow: University of Strathclyde
- — 1993. *Adapting to Transformation in Eastern Europe*. *Studies in Public Policy*, 212. Glasgow: University of Strathclyde
- Schmitter, Philippe C. 1994. *Dangers and Dilemmas of Democracy*. *Journal of Democracy*, 2.
- Schmitter, Philippe C.–Karl Terry *The Types of Democracy Emerging in Southern and Eastern Europe and South and Central America*. In: Peter M. E. Volten (Ed.) 1992.
- Sorensen, Georg 1993. *Democracy and Democratization*. Boulder
- Tálos, Emmerich (Hrsg.) 1993. *Sozialpartnerschaft: Kontinuität und Wandel eines Modells*. Wien
- Tetzlaff, Rainer 1993. *Demokratie und Entwicklung als universell gültige Normen? Chancen und Risiken der Demokratisierung in der außereuropäischen Welt nach dem Ende des Ost-West-Konfliktes*. In: Carl Böhret-Göttrik Wewer (Hrsg.) *Regieren im 21. Jahrhundert*. Opladen
- Ulram, Peter A. 1990. *Hegemonie und Erosion. Politische Kultur und politischer Wandel in Österreich*. Wien
- Volten, Peter M. (Ed.) 1992. *Bound to Change: Consolidating Democracy in East Central Europe*. New York–Prague
- Waller, Michael 1994. *Political Actors and Political Roles in East-Central-Europe*. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 1.
- Waller, Michael–Martin Myant (Eds.) 1994. *Parties, Trade Unions and Society in East-Central Europe*. London
- Weidenfeld, Werner (Hrsg.) 1993. *Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa*. Gütersloh
- Weil, Frederick B. 1985. *A Second Chance for Liberal Democracy*. Paper Presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, New Orleans
- White, Stephen 1994. *Postcommunist Politics: Towards Democratic Pluralism?* *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 1.

SIMON JÁNOS

Mit jelent a demokrácia a magyarok számára?*

A társadalomtudományi párbeszédekben, vitákban az egyik nehézséget az jelenti, hogy a vitapartnerek azonos fogalmaknak eltérő tartalmat tulajdonítanak. Ez nemcsak a szociológusok, közgazdászok, történészek, lélekbúvárok és politológusok közti párbeszédet nehezíti meg, de maguk a politológusok között is lényeges értelmezésbeli különbségeket idéz elő olyan fontos rendszerszemléletű kutatási területek esetében, mint a tranzitológia-elméletek, a hatalom és a rendszer legitimációs elméleteinek érvényessége vagy újabban a közvélemény-kutatások eredményeinek megítélése.

A politikatudományi szakirodalomban a demokrácia fogalmát általában háromféle tartalommal használják. Némelyek a demokratikus intézmények által törvényileg garantált szabadságjogokat tartják a legfőbb kritériumnak, mások a pluralista verseny fontosságát hangsúlyozzák, és vannak, akik számára a demokrácia az állampolgári részvétel lehetőségét jelenti¹. A különböző elméletek közös jellemzője, hogy általában a fejlett piacgazdaságra épülő demokráciák tapasztalataira támaszkodnak. Kérdés azonban, hogy mennyiben módosítják a nagy elméleteket az évtizedeken keresztül állami redisztribúcióra

* A tanulmány korábbi változata elhangzott a XVI. Politikatudományi Világkongresszuson (Berlin, 1994. aug. 12–14.). Kérdőívünk összeállítását minden évben Bruszt Lászlóval közösen végeztük. A kutatás idősoros Codebookja angol nyelven megjelenés előtt áll. Az adatfölvételeket elsősorban az Erasmus Alapítvány a Demokráciáért, az OTKA Politikatudományi és Szociológiai Bizottsága finanszírozta. Munkánkhoz anyagi, szellemi és morális támogatást kaptunk Gombár Csabától, Hankiss Elemértől és Völgyes Ivántól, akiknek segítségükért ezúton mondok köszönetet. Köszönettel tartozok a The Netherlands Institute for Advanced Studies (Wassenaar) támogatásáért is.

épült és most a szabad piacgazdaság felé tartó közép- és kelet-európai országok sajátosságai.

Jelen tanulmányunkban a demokrácia állampolgári értelmezésével foglalkozunk. A kontextanalízis módszerével dolgozunk, kiegészítve számítógépes adatelemzéssel és a nemzetközi szakirodalom hasonló jellegű empirikus vizsgálataival. A nyitott kérdésekre adott válaszok elemzésével azt vizsgáljuk, hogy mit jelent a magyarok számára a demokrácia, és miért azt jelenti, amit. Munkánkat az a cél vezeti, hogy a rendelkezésünkre álló empirikus adatok feldolgozásával és elemzésével hozzájáruljunk a demokráciaelméletekhez, mindenekelőtt a demokratikus politikai rendszer és intézményei állampolgári támogatásáról szóló elméletekhez.

1. ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI HÁTTÉR

Tanulmányunkban első lépésként a demokráciafelfogásokat állampolgári nézőpontból vizsgáljuk, a magyarok példáján, idősoron keresztül, majd összevetjük a magyar eredményeket egy kelet-európai ország (Románia) és egy nyugat-európai ország (Spanyolország) polgárainak demokráciaképével, és magyarázatot keresünk a különbségekre és a hasonlóságokra².

A magyar adatok elemzése során három különböző időpontban készült kérdőíves országos reprezentatív vizsgálat vonatkozó adatait dolgoztuk föl: az 1989. márciusit, az 1990. novemberit és az 1993. decemberit³. Az első adatfölvétel az államszocialista rendszer utolsó időszakáról ad képet, a második a többpártrendszeres választásokat követő konzervatív jobbközép kormány féléves működésekor készült, a harmadik pedig a négyéves kormányzati periódus végén, röviddel az újabb parlamenti választások előtt. Emellett a folyamatok megértéséhez fölhasználtuk a pártállam utolsó időszakában, 1989 márciusában az MSZMP-elitről készült vizsgálatunk adatait is⁴.

Kérdőívünkben egymás után három nyitott kérdést tettünk föl, a demokrácia, a baloldal és a jobboldal fogalmának értelmezésére⁵. A kérdezőbiztosok azt az instrukciót kapták, hogy legfeljebb egy mondatos választ kérjenek. A válaszokat a kérdőívek sorszámával kigyűjtve kódoltuk. Előfordult, hogy egy válaszban két állítás is szerepelt, általában azonban a második állítás nem módosította lényegesen az elsőt, ha mégis, akkor azt külön kódoltuk úgynevezett kapcsolt válaszként.

Ha az interjúalany értelmezhető választ adott, akkor kiírtuk és kódoltuk. Előfordult, hogy olyan szóveges választ kaptunk, amely tartalmilag értékelhetetlen volt; az ilyen válaszokat úgy kezeltük, mintha az illető nem válaszolt volna⁶. Az 1. táblázatban azoknak a százalékos arányát közöljük, akik értelmezhető választ adtak az egyes nyitott kérdésekre.

Kérdés: „Kérem, mondja meg, az Ön számára mit jelent az, hogy demokrácia.”

„Kérem, mondja meg, az Ön számára mit jelent az, hogy baloldal.”

„Kérem, mondja meg, az Ön számára mit jelent az, hogy jobboldal.”

1. táblázat

A nyitott kérdésekre válaszolók aránya idősorban

	bal	jobb százalék	demokrácia	megkérdezettek száma
1989	57	51	72	976
1990	49	47	72	1299
1993	53	58	84	1505

A demokrácia fogalmát 1989-ben és 1990-ben is a megkérdezettek 72 százaléka tudta valamiképpen szavakba önteni, 1993-ban pedig már 84 százalékkuk, tehát az arányokban három év alatt határozott növekedés tapasztalható. Ezzel szemben a bal–jobb dichotómiát, amely a demokrácia fogalmához képest jóval ellentmondásosabb változáson ment keresztül, sokkal kisebb arányban tudták értelmezni. Nézzük meg röviden, melyek voltak ezek a változások.

Az 1. táblázatot elemezve mindenekelőtt két dolgot kell kiemelnünk. Azt látjuk egyrészt, hogy a fogalmat értelmezni tudók aránya először csökkent (1990 végéig), majd valamelyest ismét növekedett (1993 végéig). Másrészt hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a négy év alatt az értelmezések is eltérő arányú változásokat idéztek elő a két pólus között. 1989 márciusához, vagyis az engedélyezett versengő többpártrendszer kezdetéhez képest 1990 novemberében, a parlamenti választások után megalakult kormány első félévékor már kevesebben voltak, akik meg tudták fogalmazni, hogy mit jelent a baloldal és a jobboldal: arányuk 57 és 51 százalékról 49 és 47 százalékra csökkent. Három évvel később azonban ismét növekedést regisztrálhatunk – 53, illetve 58 százalékra. A változó trendek mögött a tartalomelemzések és a politikai események tanúsága szerint többirányú és felettebb összetett hatású folyamatok állnak⁷.

A rendszerváltozás időszakában, a Grósz- és a Németh-kormány idején a politikai és gazdasági erőter változása következtében a bal–jobb fogalompár nagy metamorfózison ment keresztül, tartalmában is átalakult, pozitív–negatív töltésében pedig nagyobb társadalmi csoportok számára lényegesen átértékelődött. A baloldal értékelése általában bizonytalanabbá és zavarosabbá vált, a jobboldal értékelése pedig bizonyos erők számára – például a vallásosak számára – a korábbinál sokkal kedvezőbb tartalmat kapott. Ráadásul az ellentmondásos folyamatok eltérő mélységben, eltérő intenzitással és időben hatottak az emberek különböző csoportjaira. Az értelmezési nehézségekhez maguk a különböző pártok vezető politikusai is hozzájárultak

a pártok profiljáról, illetve a politikai skála töltéséről szóló ellentmondásos nyilatkozataikkal.

Három évvel később, 1993-ban a baloldalt 4 százalékkal, a jobboldalt viszont 11 százalékkal többen tudták értelmezni, ami a tartalom-elemzésekkel összhangban azt is mutatja, hogy Magyarországon az új demokrácia első kormányzati periódusának végén nem a baloldal jelentése tisztázódott, hanem a jobboldal által hordozott tartalom értéktöltése vált egyértelműbbé, mégpedig elsősorban negatívabb jelentésűvé mind szélesebb társadalmi rétegek számára. A szövegelemzések azt mutatják, hogy a polgárok előtt két dolog vált világossá: egyrészt az, hogy „mi nem a baloldal”, másrészt pedig az, hogy „a jobboldal rosszabb, mint a baloldal”. Ez utóbbi elsősorban a jobbközép kormány teljesítményével szembeni általános elégedetlenségnek tudható be.

2. DEMOKRÁCIAÉRTELMEZÉSEK

Kategóriák és töltések

A demokrácia jelentésére vonatkozó válaszok kódolásához fontosnak tartottuk a kompatibilitást, ezért többféle kategorizálási rendszert is kipróbáltunk a nemzetközi szakirodalomból. Kísérletet tettünk arra is, hogy a bal–jobb osztályozásnak a nemzetközi szakirodalomban sikeresen használt kategóriáit adaptáljuk a demokrácia osztályozására is, de oly sok tartalmi módosításra lett volna szükség, hogy ezt az utat elvetettük⁸.

A kutatók által használt demokráciakategóriák nagyobb segítségünkre voltak. Robert Putnam brit és olasz polgárok demokráciafelfogásának értelmezésére 13 kategóriát használt. A Franz Heimer által vezetett portugáliai vizsgálat 18 kategóriát alkalmazott. Mi egy 1989-es magyar adatsor földolgozásában 14 kategóriát használtunk⁹. Végül is a José Ramon Montero által Spanyolországban használt 8 kategóriás rendszert találtuk a legmegfelelőbb osztályozási keretnek (Montero 1992). Kisebbségi módosításokat hajtottunk végre, elsősorban a magyar és kelet-európai demokratizálódás sajátosságai és a fogalom töltése miatt. A demokráciaértelmezéseket 7+1 kategóriába vontuk össze, ezek a következők: szabadság, részvétel, szociális jólét, választás–pártok, jogok, értékek, érzelmek–indulatok, egyéb.

A kategóriák tartalmáról még két dolgot érdemes általánosságban elmondani, az egyik a fogalom tartalmára, a másik a különböző értelmezési dimenziókra vonatkozik. Montero spanyolországi demokráciavizsgálatainak eredményei azt mutatják, hogy a spanyolok a „demokrácia” kifejezés kapcsán „majdnem egyöntetűen pozitív” dolgokra asszociálnak (Montero 1992: 67). Ezzel szemben a magyaroknál számottevő a negatív értékelések aránya: akik valamilyen érzelmi

töltést adnak a kifejezésnek, azok egyötöde negatív értéktartalommal ruházta fel, mint például: „munkanélküliség”, „nyomor”, „csőd”, „elituralom”, „a nép nagy átverése” stb. A viszonylag nagyarányú negatív értékelések elsősorban azzal magyarázhatók, hogy a polgárok egy része számára nem válik szét a rendszer és a kormány, ítéleteikben a rosszul teljesítő kormányt azonosították a rosszul teljesítő demokráciával.

Giovanni Sartori egyik tanulmányában a különböző értelmezési dimenziók meglétét és fontosságát hangsúlyozva azt írja, hogy „a demokrácia szónak nemcsak denotatív és deskriptív funkciója van, hanem meggyőző és normatív is” (Sartori 1988: 26–27). Mi is azt tapasztaltuk, hogy a demokrácia szót a válaszolók különböző dimenziókban használják, például az elvárás, a leírás, a viszonyítás, az értékelés, a tiltakozás stb. dimenzióiban. 1989-ben, az államszocializmus utolsó évében a polgárok jelentős részének értelmezésében a demokrácia szó az elvárásokat fejezi ki, azt, hogy minek kellene lennie. A háttérben a kor szelleme volt, amikor mindenki hitt a demokrácia „megváltó erejében”, és elsősorban az elvárásait fogalmazta meg. Négy évvel később, 1993-ban a polgárok nagy része kiábrándult nemcsak az új kormányból, de a hitelét veszített kormány által hirdetett demokráciából is, és ennek hatására az elvárások helyett a lehangoló realitásokról szóló minősítések kerültek nagyobb mértékben előtérbe. Ennek következménye a viszonylag nagy számú negatív tartalmi elem, amelyeket az emberek a demokrácia kifejezésnek tulajdonítanak. Mindebből persze az is következik, hogy a szó tartalma a válaszadók eme csoportja esetében annak függvényében változhat, hogy mennyire tartják majd a teljesítményét tekintve sikeresnek az 1994-ben alakult új kormányt.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy 1993-ban 1989-hez képest a demokráciaértelmezésekből a „kivánatos demokrácia” leírása mellett mind nagyobb szerephez jutott a „létező demokrácia” kritikája.

A demokrácia értelmezései idősorban

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes demokráciafogalmak milyen arányban vannak jelen a magyarok demokráciaképében. Az általunk használt 7+1-es kategória változását három időintervallumban mértük országos reprezentatív mintán, 1989-ben 1990-ben és 1993-ban, és egy 110 fős MSZMP apparátusi elit mintán 1989 márciusában¹⁰. (2. táblázat).

2. táblázat

A demokrácia jelentésének osztályozása
(százalékos megoszlásban, a nem válaszolók nélkül)

	MSZMP-elit	országos reprezentatív minta		
	1989	1989	1990	1993
Szociális jólét	3	32	32	26
Szabadság	26	31	28	35
Részvétel	53	23	15	10
Választások	4	1	4	6
Jogok	7	2	6	8
Értékek	5	4	4	7
Érzelmek, indulatok	1	3	6	7
Egyéb	1	3	4	2
Válaszadók száma	110	976	1299	1505

A 2. táblázatból szembeűnik az a nagy különbség, amely az MSZMP csúcsvezetése és a társadalom demokráciaképe között fennállt 1989-ben. Valamilyen mértékű eltérést persze természetesen kell tekintenünk, ha egy elitmintát hasonlítunk egy országos mintához. Arra azonban – más elitminták hiányában – nem tudunk választ adni, hogy ez a különbség túl nagy-e vagy túl kicsi: az adatok összehasonlításából – az általunk képviselt megértő szociológia szellemében – értékelni nem tudunk, csak értelmezni.

Az egyik legnagyobb különbség a „szociális jólét” kategóriájánál van: az állampolgárok több mint tízszer nagyobb arányban említik ezt a fogalmköröt, mint az MSZMP vezető politikusai. Kézenfekvő lenne, de a dolgokat a valótlanúságig leegyszerűsítene, ha a pártvezetés átlagon fölüli anyagi helyzetével magyaráznánk, hogy a demokráciáról nem a „szociális jólét” valamilyen összetevőjére asszociált az egykori elit. A pártállami elit demokráciaképének alakulásához valószínűleg hozzájárult az átlagosnál magasabb iskolázottsága és jobb tájékozottsága, az ország gazdasági helyzetének és reális rövid távú perspektíváinak ismerete is.

A régi pártelit többsége (53%) a demokrácia legfőbb ismérvének 1989-ben a részvételt tekintette, ami akkor – a pártok születésének időszakában – jól tükrözte a kor szellemét. Az MSZMP reformszárnya és a változásokat sürgető politikai erők a társadalmi nyilvánosság szélesítését és a döntésekben való részvétel lehetőségét követelték, ami akkoriban nagyban segítette a politikai vezetésben szükséges személycserék végrehajtását és a demokrácia intézményi rendszerének kiépítését.

Az adatokból az is látható, hogy a négy év során nem egyetlen kategória dominált a demokráciaértelmezésekben, hanem az értelmezések többsége három kategória – a jólét, a szabadság és a részvétel

– között oszlott meg. Bár arányuk és szerepük folyamatosan csökkent (1989-ben együttesen 85%-ot tettek ki, 1990-ben 75 és 1993-ban 70%-ot), ez mégsem egyetlen kategória növekvő dominanciájának tudható be, hanem a kategóriák közötti átrendeződéseknek.

A nemzetközi tapasztalatok alapján azt vártuk, hogy az autoriter rendszerből a demokráciába való átmenet során az emberek demokráciaképében kiemelkedő szerepe lesz a szabadságnak, hiszen éppen ez az, ami karakterisztikusan hiányzott a tekintélyuralmi rendszerekből. Spanyolországban például a válaszadó polgárok 54 százalékának a demokrácia a szabadságot jelentette valamilyen formában. Romániában az Erasmus közvéleménykutatás tanúsága szerint 1991-ben az emberek 53 százaléka azonosította a demokráciát a szabadsággal, Észtországban pedig 100 válaszadóból 61-en társították a demokrácia fogalmát a szabadsággal.¹¹ Mivel magyarázhatjuk a magyar demokráciafelfogás eltérő szerkezetét a többi országhoz képest? Úgy véljük, a legmeggyőzőbb magyarázatot akkor találjuk meg, ha figyelembe vesszük az előző rendszer karakterét.

Juan J. Linz a régi rendszer szociológiai karakterének elemzésére 1978-ban, alig egy évvel Franco tábornok halála után vizsgálatot végzett, amelynek kérdéssorában az elnyomás, a szabadság, a jobb élet, a gazdasági fejlődés megítélése is szerepelt. Linz kérdéseit 1989-ben Magyarországon is feltettük (lásd 3. táblázat).

Kérdés: „Kérem, mondja meg, melyik állítással ért egyet és melyikkel nem.”

3. táblázat

Vélemények a Franco- és a Kádár-korszakról (az egyetértők százalékos aránya)

	Franco-rendszer 1978	Kádár-rendszer 1989	különbség
1. Nagy volt az elnyomás	76	39	37
2. Hiányzott a szabadság	79	54	25
3. Semmilyen problémát nem oldottak meg	38	26	12
4. Jelentős volt a társadalmi fejlődés	60	60	0
5. Abban az időben az ország gazdaságilag fejlődött	64	68	-4
6. Majdnem minden polgár jobban élt	64	78	-14

Forrás: Juan J. Linz–Manuel Gomez Reino et al.: *Informe sociológico sobre el cambio político en España 1975–1981*. 590. old. és Simon János: *A demokrácia másnapja Magyarországon*. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*, 615. old.

Az adatok tanúsága szerint a magyaroknak sokkal kedvezőbb véleményük volt a letűnt rendszerről, mint a spanyoloknak. A legnagyobb különbség éppen a szabadság és az elnyomás megítélésében mutatkozott: míg a spanyol polgárok csaknem négyötöde szerint a régi rendszerben „hiányzott a szabadság”, és kétharmad részük szerint „nagy volt az elnyomás”, addig a magyaroknak alig több, mint a fele érezte a szabadság hiányát, és csak a kisebbség szemében volt a rendszer represszív. Ugyanakkor a magyaroknak közel négyötöde úgy ítélte meg, hogy „akkoriban majdnem minden magyar jobban élt”. Figyelembe kell venni, hogy a spanyol francóizmushoz hasonlóan kemény diktatúra volt Ceausescu Romániájában, vagy az oroszok megszállta Litvániában.

Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a represszív jellegű autoriter rendszerektől megszabadult országok polgárai számára az új rendszer hozta demokrácia sokkal inkább összekapcsolódik a szabadság fogalmával, mint azokban az országokban, ahol az autoriter rendszerek represszió nélküli, puhább rendszerek voltak. Magyarországon az új rendszert, a demokráciát az emberek számottevő része egy jobb élet reményében várta és támogatta. Ez az elvárás mutatkozik meg abban, hogy 1989–1990-ben a demokrácia fogalmába – mint vágyképbe – az anyagilag jobb életet is sokan beleértették. Ez az eredmény is erősíti azt a más vizsgálatok által alátámasztott nézetet, hogy Magyarország polgárai számára a rendszerváltozás elsősorban a szociálisan jobb élet ígérését jelentette.

A társadalmi rendszerváltozás után a polgároknak az új rendszerrel szembeni elvárásai nem az új rendszer termékei, hanem a régi rendszerből örökölt és továbbélő tapasztalatokból származnak.

Tipikus válaszok és kapcsolt válaszok

A továbbiakban azt nézzük meg, mit rejtenek az egyes kategóriák. A 4. táblázatban a tipikus válaszokat, az egyes kategóriákon belül leggyakrabban szereplő válaszokat közöljük.

4. táblázat

A demokrácia kategóriáinak jelentése

SZABADSÁG:

- Szabadság
- Szólásszabadság, a bíráló szabadsága
- Véleménynyilvánítás félelem és retorzió nélkül
- Sajtószabadság, nyilvánosság
- Cselekvési szabadság
- Vállalkozási szabadság
- Vállászaság és a hit szabadsága
- Erkölcsei szabadság

Az ország függetlensége
Az oroszok nélkül élni

RÉSZVÉTEL:

Közvetlen/közvetett részvétel
Beleszólás a döntésekbe
A vélemények figyelembevétele
Néphatalom, népi kormány, népakarat
Munkáshatalom, munkásérdekek figyelembevétele
A véleményeket meghallgatják
A véleményeket beszámítják a döntésekbe
Többség/kisebbség érdekei alapján

SZOCIÁLIS DEMOKRÁCIA:

Egyenlőség, a javak igazságosabb elosztása
Általános jólét, szociális biztonság
Magasabb bérek, megélhetés biztosítása
Normális anyagi körülmények, igazságos bérek
Munkahely, munkanélküliség
Nyolc óra munka, nyolc óra pihenés
Szociális megegyezés, szociális partnerség
Áremelés, nyomor, szegénység
Javuló gazdasági helyzet, jobb ellátás

PÁRTOK, VÁLASZTÁSOK:

Politikai pluralizmus
Többpártrendszer, versengő pártok
Szabad választások, választott kormány
Választási lehetőség, nem kötelező szavazni
Parlamentari kormányzás választott képviselőkkel
Alulról fölfelé választott vezetők

JOGINTÉZMÉNY:

Jogállamiság, jogvédelem
Az emberi jogok tiszteletben tartása
A dolgozók jogainak védelme
Jogok és kötelességek együttese
Törvény előtti egyenlőség
Jogegyenlőség, egyenjogúság
Kisebbségek és etnikumok védelme
Faji egyenlőség

ÉRTÉKEK:

Közösségi élet
Tolerancia, megegyezés, párbeszég
Béke, nyugalom, haladás
Életvitel, félelem nélküli élet
Haladás, fejlődés, átmenet
Egymás jobb megértése
Tisztességes magatartás

ÉRZELMEK, INDULATOK:

Jó, jobb, rossz, rosszabb

Szép szó, üres beszéd
 A múlt, a jelen, a jövő, utópia
 Mese, semmi, nagy nulla, teljes csőd
 Sok ígéret, amit akarunk
 Bánatos és melankólikus

EGYÉB:

Amerika, Svájc, Ausztria
 Kádár-korszak, Horthy-korszak
 Vége a kommunistáknak
 Az elit díktatúrája
 Földtulajdon, reprivatizáció
 Néha nekem is igazam legyen, ne csak a feleségemnek

Említettük már, hogy Magyarországon a demokratikus rendszer negyedik évében a demokrácia kifejezéshez egy sor negatív tartalom is tapad, aminek 1989-ben, a rendszerváltozás kezdetekor még nyoma sem volt. Ha összehasonlítjuk a magyar válaszokat a spanyol választásokkal, szembeűnővé válnak a magyarok esetében a tipikusan „posztkommunista” kategóriák, mint például a *szabadság fogalomkörében* a „vállalkozás szabadsága”, „az ország függetlensége”, „az oroszok nélküli élet”, vagy az *egyéb* kategóriában a „földtulajdon”, a „reprivatizáció” stb.

A *részvétel* kategóriában 1989-ben viszonylag gyakran találoztunk olyan demokráciaértelmezésekkel, hogy „beleszólhatunk a dolgokba”, „érdekeimet figyelembe veszik”, vagy „érdekeimet beszámítják a döntésekbe”. 1990-ben már kevesebbszer fordul elő, 1993-ban pedig alig egy-két alkalommal. Ez a változás egyben mutatja a háttérben lejátszódó folyamatok irányát is, egyfelől azt, hogy az állampolgárok szemében a közvetlen részvételen alapuló „érdekbeszámításos” politika helyét átvette a politikai pártok általi „érdekképviselési” politika. Másfelől ugyanakkor jelzi az állampolgári mobilizáció egyértelmű csökkenését az Antall-korszakban, a hatalmon levők elitesedését és exkluzivitását.

Fölmerül a kérdés: milyen tényezők formálják az emberek demokráciaképét, vagy azt is kérdezhetnénk, hogy milyen élményanyagból merítik a polgárok a demokrácia fogalmát? Az emberek különböző csoportjai más-más információs forrásra fogékonyak. Vannak, akik iskolában tanulták, s definíciószerűen adják vissza a fogalmat, tipikus válaszuk úgy hangzik, hogy, „görög szó: a démosz – nép, a krácia – uralom, tehát néppuralom”.

Mások a tömegtájékoztató eszközökből merítve általában számukra mértékadó politikusokat idéznek. Tanulságos ilyen szempontból az 1989-es esztendő adatsora. Az MSZMP csúcsvezetésének 53 százaléka a részvételt, illetve valamilyen formáját tartotta legfontosabbnak, és az állampárt reformszárnya is ezt propagálta, aminek hatására a polgárok csaknem egyötöde a demokráciát a részvétellel azonosította (2. táblázat). A politikusok által hirdetett elveknek a későbbiekben is

volt hatásuk, de mivel az egyes pártok képviselői már különböző elveket követtek, a polgárok különböző csoportjait más-más irányba orientálták, így az orientációs hatás nagysága már nehezen volt mérhető.

A harmadik csoport demokráciaképét az emberek mindennapi tapasztalatai alakították ki. Az olyan válaszok, mint „oroszk nélkül élni”, vagy „növekvő munkanélküliség”, az ország aktuális politikai vagy gazdasági helyzetéről tanúskodnak, vagy az egyéni élethelyzetekből merítenek. Valószínűleg ezek a legképlékenyebb válaszok, kevésbé koherensek és a leggyorsabban változnak.

A negyedik csoportba azok tartoznak, akik demokráciaképükben elsősorban a vágyaikat fogalmazzák meg, azt, amit elvárnak az új rendszertől. Az előző csoporttól eltérően nem arról szólnak, hogy mi van, hanem arról, hogy minek kellene lennie. Válaszaik egy része eleve úgy kezdődik, hogy „akkor lesz majd demokrácia, ha ...”. Mint korábban már említettük, 1989-hez képest 1993-ra számottevően csökkent az arányuk, s megnőtt azoké, akik a meglévő állapotokat értékelik vagy indulatosan minősítik, különböző negatív töltetű jelzőkkel látják el.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a demokráciakép kialakításának forrásairól fentebb jelzett kategóriák a mindennapi életben nem választhatók szét mereven, az egyes kategóriák átjárhatóak, köztük nemegyszer határozott átfedések vannak, mint ahogyan ezt a „kapcsolt válaszok” esetében is látjuk. Mit is jelent ez a kifejezés? A válaszok egy töredék aránya egyszerre két állítást is tartalmazott, melyek két különböző kategóriába valók, ezeket neveztük „kapcsolt válaszoknak”. 1989-ben a kapcsolt válaszok aránya 5 százalék volt, 1990-ben és 1993-ban 3–3 százalék. Általában a kapcsolt válaszok fele a demokráciát a szabadsággal azonosította, negyede pedig a jóléttel és a biztonsággal (5. táblázat).

5. táblázat

A leggyakoribb kapcsolt válaszok

A demokrácia mint a szabadság összekapcsolása más kategóriákkal (1989-ben, 1990-ben és 1993-ban)

1989: SZABADSÁG ÉS LÉTBIZTONSÁG

Szabadság és munkához való jog

Szabadság és egyenjogúság nemzeti és etnikai kérdésekben

Szólásszabadság, a dolgozóknak legyen beleszólási joguk

abba, ami a munkahelyükön történik

Szólásszabadság és egyenlőség

Szólásszabadság, a béreket ne a kommunista párttagsághoz

igazítsák, hanem a teljesítményhez

Szólás-, sajtó- és választási szabadság

Szabad gondolkodás, összefogás, szolidaritás

Szabad élet, a nép beleszólhasson az ország ügyeinek intézésébe

Szabad vállalkozás és egyenlőség

1990: SZABADSÁG ÉS TÖBBPÁRTRENDSZER

Szabadság és munkahely

Szabadság és jólét

Szabadság és adják vissza a harminc évvel ezelőtt elvett földemet

Szólásszabadság és közbiztonság

Szólásszabadság és alkotmányos jogok

Szabad élet és megélhetés

Szólásszabadság és jó közérzet

Szólásszabadság és gazdasági fejlődés

Sajtószabadság és egyenlőség

Vállásszabadság és demokratikusan választott parlament

1993: SZABADSÁG ÉS ANYAGI JÓLÉT

Szólásszabadság és anyagi biztonság

Szólásszabadság, alulról fölfelé történő választás

Szólásszabadság és munkához való jog

Szabad véleménynyilvánítás, szabadabb munkavállalás

Szabad beszélnem, igaz, akkor meg munkanélküli leszek

Szabad véleménynyilvánítás és választás

A kapcsolt válaszok annyiban változtak négy év alatt, hogy 1993-ban sokkal gyakrabban kötődött a demokrácia-felfogáshoz materiális faktor, például jólét, biztonság, munkához való jog stb.

A demokrácia zárt kérdésekben

A nyitott kérdések után áttérünk a zárt kérdésekre adott válaszok elemzésére, hogy megtudjuk, szétválnak-e egymástól a demokrácia egyes értelmezései.

1990-ben zárt kérdésekben felsoroltunk néhány állítást és megkérdeztük az emberektől, milyen mértékben tartják a felsorolt elemeket a demokrácia jellemzőinek. Kérdésünk a következőképpen hangzott: „Az emberek sokféle értelmezést kapcsolnak a demokráciához, például az ezen a kártyán szereplőket. Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára a demokráciának mennyi köze van ezekhez?: 1. sok, 2. valamennyi, 3. nem sok, 4. semennyi.” A kapott válaszokat faktoriális elemzéssel elemezve a következő három dimenziót tudtuk elkülöníteni egymástól (6. táblázat).

6. táblázat

A demokrácia értelmezése zárt kérdésekben

	szociális	politikai demokrácia	individuális
Több munkahely	.803	.072	.052
Javuló gazdasági feltételek	.738	.212	.062
Bankok állami ellenőrzése	.688	.117	.045
Társadalmi egyenlőség	.543	.413	.056
Kevesebb korrupció	.425	.464	.099
Politikai szabadságjogok	.045	.688	.251
Törvény előtti egyenlőség	.178	.632	.211
A döntések decentralizálása	.090	.601	.073
Többpártrendszer	.239	.482	.433
A nők jogainak biztosítása	.236	.062	.739
Erkölcsi és szexuális szabadság	.070	.148	.701

Megjegyzés: Rotált faktormátrix: a főbb összetevők elemzése és varimax rotáció 985 eset alapján. A három faktor együttesen a teljes variancia 51 százalékát magyarázza.

Több kísérlet után is ugyanezt a három faktort tudtuk egymástól elkülöníteni. Az első a demokrácia szociális értelmezése, az úgynevezett szubsztanciális demokrácia, mely szorosan kapcsolódik az emberek anyagi helyzetéhez (több munkahely, jobb gazdasági feltételek, bankok ellenőrzése, társadalmi egyenlőség, kevesebb korrupció). Ezekről markánsan elkülönül egy másik értelmezési csoport, melyet politikai demokráciának vagy formális demokráciának nevezhetünk. Olyan kategóriák tartoznak ide, mint a politikai szabadságjogok, a törvény előtti egyenlőség, a döntések decentralizálása és a többpártrendszer. A harmadik faktorba a liberális individuális jogok tartoznak, mint például a női egyenjogúság, az erkölcsi és szexuális szabadság¹².

A fentiek két dolgot erősítenek meg. Egyrészt azt, hogy Magyarországon egyértelműen szétválik egymástól a demokrácia három felfogása, a szubsztanciális, a formális és az individuális. Másrészt pedig azt, hogy a magyarok demokráciaértelmezésében a régió más országaihoz képest is igen nagy szerephez jutnak a materiális tényezők, a demokrácia szociális kérdésként való értelmezése.

A demokráciakép nemzetközi összehasonlításban

A magyarok demokráciafelfogásáról tanulságos következtetéseket vonhatunk le, ha az adatokat nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk. Első lépésként a demokráciaképre vonatkozó spanyol és a román adatokat vontuk be vizsgálatunk körébe. Összehasonlításunkat a 7. táblázat szemlélteti.

7. táblázat

*A demokrácia jelentése nemzetközi összehasonlításban
(százalékos megoszlás)*

	Magyarország 1990	Spanyolország 1989	Románia 1991
Szociális jólét	32	11	10
Szabadság	28	57	54
Részvétel	15	14	4
Választások	4	6	3
Jogok	6	5	13
Értékek	4	4	13
Érzelmek, ítéletek	7	3	2
Egyéb	4	3	1
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Az összehasonlítás is megerősíti azt a korábbi vizsgálati eredményünket, hogy a magyaroknál a szociális jólét kategóriája sokkal nagyobb társadalmi csoportok számára jelenti a demokráciát, mint más országokban, viszont a szabadság kategóriája mindössze fele olyan arányban fordul elő, mint Románia vagy Spanyolország esetében.¹³ A jogok említése Romániában Magyarországhoz képest kétszer olyan gyakori, az értékeké pedig háromszor nagyobb arányú. Viszont a demokráciáról szóló érzelmek, ítéletek a magyaroknál szerepelnek nagyobb – a spanyol és a román 2 százalékkal szemben 7 százalékos – arányban. Véleményünk szerint a spanyol és a magyar adatok hasonlóságát, illetve a magyarokétól való lényeges eltéréseket elsősorban a régi, megdöntött autoriter rendszerek eltérő karakterével magyarázhatjuk. Itt mindenekelőtt a represszió erősségére, meglétére vagy hiányára gondolunk, hiszen az emlék sokáig meghatározza a polgárok elvárásait az új rendszerrel szemben.

Ha kitágítjuk a képet és vizsgálatunkba bevonunk más országokat is, hasonló eredményeket kapunk, és következtetéseinkben messzebbre is juthatunk. Az 1991-ben készült közép- és kelet-európai *Times Mirror* vizsgálatának vezetői olyan kérdést tettek fel, amelyre válaszolva a polgároknak választaniuk kellett a jólét és a szabadság között. Kutatási adataikat a 8. táblázatban közöljük.

Kérdés: „Mi a fontosabb a mi társadalmunkban, az, hogy mindenki szabad legyen és az állam beavatkozása nélkül intézze a maga életét, vagy inkább az, hogy az állam aktív szerepet játsszon a társadalom életében, garantálva, hogy senkinek ne kelljen szűkölködni?”

8. táblázat

Szabadság vagy jólét?
(a válaszok megoszlása százalékban)

	szabadság	ne szűkölködjön	nem tudom
Lengyelország	23	72	5
Magyarország	28	64	8
Bulgária	31	60	9
Egyesült Királyság	33	59	8
Olaszország	34	64	2
Spanyolország	34	57	9
Litvánia	40	47	13
Franciaország	44	51	5
Németország	46	47	7
Csehszlovákia	49	40	11
Oroszország	50	39	11
Ukrajna	54	37	9

Forrás: Times Mirror, East-West Attitude Survey, Preliminary Findings, July 1, 1991, Q. 300. o.

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a lengyeleknél és a magyaroknál a legerősebb a materiális jólét iránti vágy. Gyakran a hasonló adatok mögött eltérő okok és folyamatok húzódnak meg, de azt más vizsgálatok is megerősítik, hogy ebben a két országban európai összehasonlításban is kiugróan magas az igény az állam szociális szerepvállalása iránt. Igen magas azok aránya, akik úgy ítélik meg, hogy az államnak kell gondoskodnia az elegendő munkahelyről, az egészségügyi és szociális ellátásról, a jövedelmi különbségek csökkentéséről stb. Ezt többen a két ország poszt-szocialista katolikus etikájával magyarázzák, mások pedig a polgárok értékrendszerének belső struktúrájával.¹⁴ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy mindkét országban a rendszerváltás utáni első választott kormányt szocialista–szociáldemokrata kormány követte, a piacgazdaság viszonyai között a veszteseknek szociális kompenzációt ígérő baloldali párt abszolút többséget szerzett a választásokon.

Mindezek után fölteszük a kérdést: lehetséges-e a poszt-szocialista országokban közvetlen átmenet az államszocializmusból a liberális államba, avagy az állampolgárok erős szociális orientációja miatt közbeiktatódik egy átmeneti szakasz, amikor az állam a kiteljesedő piacgazdasági rendszer viszonyai között határozott szociálpolitikai szerepet vállal a polgárok irányában, a társadalmi feszültségek csökkentéséért. Ilyen kormányzati erőt a rendszerváltás többségben lévő vesztesei, a lesüllyedő társadalmi rétegek szavazatai segítenek határolni, mert a piac negatív hatásai ellen így tudnak védekezni, saját

szociális biztonságukat így tudják megerősíteni.¹⁵ Fontosnak tartjuk tehát leszögezni, hogy a posztszocialista országokban a szocialista pártokra szavazás egy szociálisan érzékenyebb baloldali hatalom iránti igényt fejezi ki, nem pedig a kommunisták „visszasírását” jelenti, még akkor sem, ha ezen baloldali erők számottevő része a múlt állampártjaiból nőtt ki.

Egy szociálisan érzékenyebb baloldalnak, mint átmeneti politikai-kormányzati vonalnak, mindaddig létjogosultsága van a régióban, amíg ki nem épülnek a piaci rendszert szabályozó – vagy, ha úgy tetszik, ellensúlyozó – szociális mechanizmusok.¹⁶

Úgy véljük, hogy a közép- és kelet-európai posztszocialista országokban a társadalmi béke megőrzésének és az országok fejlődési pályára állításának egyik fontos feltétele egy olyan kormányzat, amely egyfelől mindent megtesz a liberális piacgazdaság rendszerének kiépítésére, másfelől pedig éppen az ezáltal keletkező társadalmi feszültségek enyhítésére és a „visszarendeződés” elkerülésére baloldali, szociáldemokrata politikai-kormányzati vonalat követve intenzív kompenzációs szociálpolitikát folytat. Régióinkban a gazdaság strukturális átalakításának szükségessége és a társadalmi béke megőrzésének vágya együttesen hívta életre a közép-európai országok szociálliberális kormányait Magyarországon, Lengyelországban, Litvániában: nem a demokrácia ellen, hanem éppen a demokrácia védelmében.

JEGYZETEK

¹ Ezúttal eltekintünk a vonatkozó szakirodalom vázlatos ismertetésétől, csak utalunk néhány szerző szintetizáló igényű munkájára: Downs 1957; Dowse–Hughes 1982; Schmitter–Karl Lynn 1993; O’Donnell 1994; Sartori 1987; Linz–Stepan 1978; Dahl 1971; Lechner 1986; Przeworski 1986; Trindade 1982.

² A cseh–szlovák, lengyel, litván stb. kutatás hasonló jellegű adatainak földolgozásáról lásd János Simon: *Citizens Concept of Democracy*. In: Bruszt–Simon–Barnes: *Post-communist Political Culture*. (Megjelenés alatt.)

³ Az idősorok készítésére elsősorban egy 1986-ban megjelent tanulmány inspirált bennünket (McDonough–Batnes–Lopez Pina 1986).

⁴ Erről részletesebben lásd Bruszt–Simon 1990: 75–89.

⁵ A kérdés pontosan a következőképpen hangzott: „Az emberek különbözőképpen vélekednek arról, mit jelent a demokrácia fogalma. Önnek mi a véleménye erről kérdésről? Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent az, hogy demokrácia?” „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent a politikában az, hogy baloldal?” „Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára mit jelent a politikában az, hogy jobboldal?”

⁶ Például: „Ebben a bonyolult világban én nem tudok eligazodni”, „Még maguk a politikusok is mindig mást mondanak”, „Azt csak az Isten tudja, mit jelent” stb.

⁷ A bal–jobb kontinuum tartalmi elemzésével egy másik készülő tanulmányunkban foglalkozunk részletesebben, ezúttal mindössze néhány rövid megjegyzést teszünk a témával kapcsolatban.

- ⁸ Próbáltuk például alkalmazni a Fuchs–Klingemann (1990) által használt 8-as bal–jobb osztályozást, vagy Cees van der Eijk és B. Niemoeller (1980: 225–226) 14-es kategóriáit. Lásd továbbá Hudacek 1992.
- ⁹ Lásd Putnam 1973; Heimer–Leite–Viegas–Nunez–Andrade 1990; Laki–Simon 1990.
- ¹⁰ 1989 márciusában kérdőívünkre az akkori MSZMP politikai csúcส์vezetésének 110 tagjától, vagyis politikai bizottsági tagoktól, központi bizottsági titkároktól, KB-osztályvezetőkötől, megyei, budapesti, kerületi első titkároktól és ideológiai titkároktól kértünk választ.
- ¹¹ 1990 őszétől 1992 tavaszáig Bruszt Lászlóval közösen 12 volt szocialista országban végeztünk kérdőíves vizsgálatot, vagyis lekérdeztettük a magyarországi kérdőívünket. A kutatás Codebookját angolul 1993-ban megjelentettük (Bruszt–Simon 1993).
- ¹² Lásd erről részletesebben Bruszt–Simon 1992.
- ¹³ A korábbi vizsgálati eredményeket lásd Bruszt–Simon 1991.
- ¹⁴ Erről részletesebben lásd Simon 1993.
- ¹⁵ A piacgazdaságra való áttéréssel együtt járó feszültségeket jelzi az a tény, hogy 1990 és 1992 között Magyarországon csaknem egymillió ember veszítette el a munkahelyét, ami a munkaképes lakosság 10 százalékát jelentette.
- ¹⁶ Ezen mindenekelött a piacgazdaság feszültséggerjesztő mechanizmusait ellensúlyozó rendszereket értjük, például az infláció kompenzálását bizonyos társadalmi rétegek (nagycsaládok, fiatalok) esetében, a nyugdíjaspénztár hálózatának kiépítését, az egészségügy, a munkanélküliség és a szociális háló piacorientált rendszereinek kiépítését stb.

HIVATKOZÁSOK

- Arblaster, Anthony 1987. *Democracy, Concepts in the Social Sciences*. London: Open Univ. Press
- Bresser, Pereira–Luiz Carlos 1992. *Liberalization and Democracy*. Paper presented at the Conference „Economical Liberalization and Consolidation of Democracy” sponsored by European Center for the Study of Democratization, University Bologna-Forli, Forli, ápr. 2–4.
- Bruszt László–Simon János 1990. *Leccsendesített többség*. Budapest: TTI
- — 1991. *The Change in Citizen’s Orientations during the Transition to the Democracy in Hungary*. Budapest: Institute of Political Science of the Hungarian Academy of Sciences.
- — 1992. The Great Transformation in Hungary and Eastern Europe. In: György Szoboszlai (Ed.) *Flying Blind*. Yearbook of Hungarian Political Science Association, 177–203.
- — 1993. *Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy*. Budapest: IPS of HAS
- — *Political Culture in Hungary*. Codebook of Empirical Researches 1989–1993. Forthcoming. Budapest: Erasmus Foundation for Democracy
- Castles, Francis–Peter Mair 1984. Left-Right Political Scales: Some Expert Judgments. *European Journal of Political Research*, (12) 1, 73–88.
- Dahl, Robert 1971. *Poliarchy. Participation and Opposition*. London: Yale Univ. Press, New Haven
- 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven and London: Yale Univ. Press

- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row
- Dowse, Robert—John Hughes 1982. *Sociología Política*. Alianza Universidad
- Diamond, Larry—Juan Linz—M. Lipset 1989. *Democracy in Developing Countries*. Vol. 1–4. Boulder, Colorado: Lynne Rienner
- Eijk, Cees van der—B. Niemöller 1980. Links en rechts in de zeventiger jaren. In: *Mededelingen 6/7 van de Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen* 225–226.
- Fuchs, D.—H.-D. Klingemann 1990. The Left-Right Schema. In: K. Jennings—Jan van Deth (Eds.) *Continuities in Political Action*. Gruyter 203–234.
- Heimer, F.—W. Leite-Viegas—M. Nunez-Andrade 1990. *Regime Transition and Consolidation in Portugal: the Subjective Dimension*. Ponencia presentada al XII Congreso Mundial de la International Sociological Association, Madrid
- Hudacek, Jaroslav 1992. Pokus o identifikaci stran na „levo-pravém” kontinuu. *Sociologicky Casopis* 2, 275–283.
- Klingemann, Hans-Dieter 1979. Measuring Ideological Conceptualizations. In: Barnes—Kaase et al. *Political action. Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills: Sage
- Laki László—Simon János 1990. *Demokrácia, baloldal, jobboldal Magyarországon*. NYGIA, MTA PTI (Kézirat)
- Lechner, Norbert 1986. Responde la democracia a la búsqueda de la certidumbre? *Zona Abierta* (Madrid) 39–40, 69–94.
- Lijphart, Arent 1977. *Democracy in Plural Societies*. New Haven and London: Yale Univ. Press
- Linz, J. Juan—Alfred Stepan 1978. *The breakdown of democratic regimes. Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Maravall José Maria 1991. Democracia y socialdemocracia. *Sistema*, 100, 41–67.
- McDonough, P.—S. Barnes—A. Lopez Pina 1986. The Growth of Democratic Legitimacy in Spain. *American Political Science Review*, (Vol. 80) 3, 735–760.
- — *Democracy in Spain*. Forthcoming.
- Montero, José Ramón 1992a Los significados de la democracia en España: un analisis explorativo. *Inguruak*, 7, 61–78.
- 1992b *Sobre la democracia en España: legitimidad, apoyos institucionales y significados*. CEACS, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones (Working Paper)
- O'Donnell, Guillermo 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. (Vol. 5) 1.
- Przeworski, Adam 1986. La democracia como resultado contingente de los conflictos. *Zona Abierta* (Madrid) 39–40, 1–26.
- Putnam, R. 1973. *The Beliefs of Politicians. Ideology, Conflict and Democracy in Britanian and Italy*. New Haven: Yale University Press
- Rustow, Dankwart 1970. Transition to Democracy. *Comparative Politics*, 2–3.
- Sartori, Giovanni 1965. *Aspectos de la Democracia*. Mexico: Limusa-Wiley
- 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. New Jersey: Chatham House Publishers, Inc.
- 1988. *Teoría de la democracia*. Madrid: Alianza
- Schmitter, Philippe—Terry Karl Lynn 1993. Que es y que no es la Democracia. *Sistema* (Madrid) 116, 17–30.
- Schöpflin, George 1993. *The Origins of East European Democracy*. Paper presented for the Conference „To Last or Not to Last? The Future of Democracy in Eastern Europe”. Italian Institute, Budapest, 17–18. June 1993.

- Simon János 1991. *What is democracy in Eastern Europe?* (Some findings of an international comparative research). Paper presented at XV World Congress of International Political Science Association, Buenos Aires, Argentina
- 1993. Post-paternalist Political Culture in Hungary.
Communist and Post-Communist Studies, (Vol. 26) 2, 226–239.
- Trindade, Héglio 1982. *Reforma Eleitoral e Representacao Politica*.
Porto Alegre: Editora da Universidade
- Whitehead, Laurence 1992. *Democracy and Transition*. Paper presented at the Conference „Economical Liberalization and Consolidation of Democracy” at Forly, ápr. 2–4.

GRESKOVITS BÉLA

Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Közép-Európa?

Gazdasági reform és politikai stabilitás az új democráciákban

AZ ELHIBÁZOTT PREDIKCIÓK FELVETETTE KÉRDÉSEK¹

A társadalomtudósok nem bizonyultak jó látnoknak, ami az utóbbi évtized kelet-európai változásaira vonatkozó előrejelzéseiket illeti.

Aligha vonható kétségbe például annak a kritikus megállapításnak a jogossága, amit ezzel összefüggésben Galbraith tett a közgazdászokról: „Mondani sem kell talán, korunk gazdasági gondolkodásának legnagyobb kudarca, hogy elmulasztotta előre jelezni a mostani forradalmi változásokat Közép-Európában és a Szovjetunióban” (Wojtyna 1992). A közgazdáknek nem sikerült előre jelezniük azt sem, *milyen hosszú és mennyire drámai visszaeséssel jár majd a gazdasági átalakulás*. Sokszor a többi társadalomtudomány művelői sem tudtak megbízhatóbb előrejelzést adni a kelet-európai fejlődésről. Röviddel a demokratikus átalakulást övező eufória után szociológusok és politikatudósok több borús előrejelzést is megfogalmaztak a kelet-európai reformok várható politikai dinamikájáról, többnyire a harmadik világ, elsősorban Latin-Amerika politikai-gazdasági szcenáriói alapján. Adam Przeworski arra a híressé vált tételre jutott, hogy a „Kelet” – a szocializmus utáni Kelet-Európa – gazdaságilag is, politikailag is a „Dél”, azaz a gyengén fejlett harmadik világ részévé válik. Kevés esélyét látta annak, hogy a régió kiszabaduljon a „szegény kapitalizmus”, és a gazdasági reformok veszteségeinek elkeseredése táplálta *erőszak, zűrzavar és politikai instabilitás* Latin-Amerikában ismerős kettős szorításából (Przeworski 1991). Mások – többek közt David Ost és Jerzy Hausner – ugyancsak latin-amerikai tapasztalatokra utalva – a *populista fordulat* kockázatára hívták fel a figyelmet. Szerintük

Kelet-Európában nagy a veszélye annak, hogy a gazdasági reformok által a társadalom peremére szorított tömegek fogékonyvá váljanak a demagógiára, s előbb-utóbb populista vezéreket segítsenek hatalomra, akik semmissé tehetik a politikai és gazdasági átalakulás addigi eredményeit.² Ami a két említett pesszimista előrejelzést illeti, egyelőre egyik scenárió sem következett be Kelet-Közép-Európában.³ Ellenkezőleg: az itteni országok átalakulását mind ez ideig figyelemre méltó mértékű stabilitás, a békés politizálás túlsúlya, valamint a populizmus kormányképtelensége jellemzi.

Ugyanakkor, míg a szociológusok és a politológusok az említett veszélyek kimutatására összpontosították szellemi energiáikat – csakúgy mint a gazdasági elemzők –, számításon kívül hagytak a térség fejlődési pályáját alakító olyan, lényeges tényezőket, amelyek populista fordulatok helyett végül *kommunista utódpártok demokratikus választási győzelmeire* vezettek Litvániában, Lengyelországban és Magyarországon. Az következett be, aminek 1990-ben még senki sem adott volna esélyt. Sőt, 1993-ban és 1994-ben a korábbi, elrajzolt jövőképek helyére újabb – nem kevésbé kétséges – vélekedések nyomultak. A régióban terjedő posztkommunista hatalom következményeként egyes elemzők *politikai és gazdasági restaurációtól* tartottak, jöllehet – csakúgy mint a politikai erőszaknak, a destabilizációnak, illetve a populista hatalomátvételnél – mind ez idáig ennek sem látszanak egyértelmű jelei.

A kevésbé találó predikciók láttán indokolt feltenni a kérdést: vajon *mi az oka* a társadalomtudományok rövidlátásának.

Mivel a Kelet-Közép-Európára vonatkozó jóslatok sokszor a latin-amerikai tapasztalaton alapultak, arra gondolhatunk, az előrejelzések amiatt nem teljesültek, hogy *alkalmatlanul választott analógiára* épültek (Bunce 1993). Természetesen semmi kifogásunk nem lehet további analógiák alkalmazásával szemben, én mégis azt gondolom, hogy a posztkommunista világ jövőjével kapcsolatos eddigi, téves jóslatok miatt korai lenne magát a latin-amerikai analógiát is elvetni. Szerintem egyáltalán nem merültek még ki a lehetőségek, hogy a harmadik világ utóbbi évtizedekbeli fejlődésének tanulmányozásával a saját régiókról szerezzünk értékes ismereteket.⁴

Ebben a cikkben a fő célom azt megmutatni, mi lehet a szerepe a latin-amerikai és a kelet-közép-európai társadalmi és gazdasági *srukturák különbözőségének* abban, hogy az utóbbi térségben egyelőre nyugalmasabb, békésebb és kiszámíthatóbb a gazdasági reformok politikai dinamikája annál, amit Latin-Amerikában tapasztaltak a kutatók, s ami a Kelet-Közép-Európa politikai-gazdasági jövőjével kapcsolatos negatív várakozásaikat is befolyásolta.

A következő két összefüggő kérdésre keresem a választ.

1. *Mi magyarázza, hogy a reformok hozta gazdasági és szociális feszültségek ellenére és a várakozásokra rációfolva, kevesebb politikai instabilitással és erőszakkal járt az átalakulás első öt éve Kelet-Kö-*

zép-Európában, mint a radikális gazdasági szükségprogramok időszaka Latin-Amerika sok országában?

2. *Mi az oka, hogy a várakozásokkal és a visszatérő latin-amerikai tapasztalattal ellentétben a populizmus mind ez idáig távol kényszerült maradni a kormányrúdtól a demokratizálódó Kelet-Közép-Európában? Közelebbről: mi magyarázza, hogy sehol sem került sor populista gazdaságpolitikai fordulatra, a közvetlen tömegmozgósítás Latin-Amerikából közismert módszerére?*

Az utóbbi kérdés abban a megfogalmazásban is izgalmas: *vajon indokolt-e az utódpártok régiószerte tapasztalt demokratikus hatalomátvétele kapcsán baloldali gazdaságpolitikai fordulattól tartani?*

PIAC VAGY DEMOKRÁCIA?

A nyolcvanas években Latin-Amerika és a nyolcvanas–kilencvenes évtized fordulóján Kelet-Európa országait sújtó gazdasági nehézségeknek sok szempontból közös a gyökere: a világgazdaság hetvenes és nyolcvanas évtizedben végbement *szerkezeti átalakulása*, amihez nem tudtak alkalmazkodni, és az *eladósodottságuk*, mely egyszerre tette elkerülhetetlenné és nehezzé az adaptációjukat.⁵ Köztudomású, hogy a hetvenes és a nyolcvanas években mindkét régió országai *hatalmas nemzetközi adósságot* halmoztak fel olyan világgazdasági környezetben, mely utóbb egyre nehezebb tette az adósságszolgálatot. Hasonló helyzetbe kerültek abból a szempontból is, hogy többnyire addig *halogatták* a kedvezőtlen feltételekhez való gazdaságpolitikai alkalmazkodást, míg a külső és belső egyensúlyi problémáik akuttá váltak.

A halasztás egyrészt a *fejlődési trend félreértéséből* adódott: sem „Délien”, sem „Keleten” nem készültek fel a kormányok arra, hogy a világgazdaság tartós szerkezeti változáson megy át. A nyolcvanas évtized elejének külgazdasági sokkjára éppúgy nem számítottak, mint arra, hogy az alkalmazkodás pénzügyi forrásai rendkívül megdrágulnak, szűkössé és szigorú gazdaságpolitikai feltételekhez kötötté válnak. Az elodázott alkalmazkodás másrészt *politikai* okokra is visszavezethető. A restriktív gazdaságpolitikai fordulatokkal, s a velük járó szociális feszültségekkel összefüggésben a rendszereikkel szembeni *politikai elégedetlenség kitörésétől* tartottak az uralmon lévők, mint később kiderült, teljes joggal.

Mindenesetre a harmadik világban, közelebbről Latin-Amerikában, legkésőbb a nyolcvanas évtized elejéig lehetett halogatni a gazdaságpolitikai alkalmazkodást. Ami Kelet-Európát illeti, közismert, hogy bár a harmadik világbeli szükség-gazdaságpolitizálásra emlékeztető korrekciók nem egy országban már a nagy átalakulás előtt megkezdődtek, a gazdaságpolitikai irányváltást még a „déli” adósokhoz képest is tovább, nagyrészt a nyolcvanas évek végéig késleltették a bezárkózó, merev rezsimek. Így az utóbbi térség sok országának ma

az eladósodottság stresszhelyzetében kell átesnie az egyébként is gazdasági és szociális megterheléssel járó rendszerváltozáson.

Az analógia nemcsak a világ gazdasági sokkokból eredő latin-amerikai, és a kelet-európai transzformációs válság, hanem a Latin-Amerikában a nyolcvanas, Kelet-Európában pedig nagyrészt a kilencvenes évtizedben elkezdett *reformok* típusa tekintetében is fennáll.⁶ A nemzetközi pénzügyi szervezetek és a tanácsadók nagyrészt ugyanazt a vezérfonalat tartják követendőnek a „*keleti rendszerváltás*”, mint a „*déli stabilizált növekedés*” esetében: lényegében a „*washingtoni konszenzusnak*” megfelelő gazdaságpolitikát, amely a kommunizmus összeomlása idejére éppen túljutott „félüzemi próbáján” a harmadik világban.

Anélkül, hogy a bevezetett reformok részletes ismertetésére és értékelésére itt sort kerítenék, megjegyzem, hogy a végrehajtott gazdasági szükségprogramok ellenére az adóssok sem a nyolcvanas, sem a kilencvenes évtizedben nem tudták visszafizetni az adósságukat, továbbá, hogy Latin-Amerikában, de másutt is a harmadik világban „*az elveszett növekedés évtizede*” lett a nyolcvanas.⁷ Sőt az országok egy részét máig elhúzódo gazdasági visszaesés, nagy és fel-felgyorsuló infláció, a hatvanas és hetvenes években kiépített ipar leépülése, súlyos munkanélküliség, sok helyütt pedig elszegényedés, társadalmi anomia sújtja.

A „Dél” és „Kelet” közötti analógia drámai tétele, hogy a fenti értékelés sok tekintetben a kilencvenes évek első felének Kelet-Európájára is érvényes. Az alkalmazkodás politikai kockázatával kapcsolatos latin-amerikai aggodalmakat teljes mértékben igazolták a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évtized első felének eseményei, amelyek *IMF-lázadások* néven honosodtak meg a köztudatban. John Walton, az időszak társadalmi mozgalmainak kutatója szerint 1976 és 1987 között „...válaszként az adósság megkétszereződése kiváltotta kormányzati gazdaságpolitikákra a társadalmi elégedetlenség egyszeri és példátlan méretű hulláma csapott át fél Latin-Amerikán. A bádogvárosok lakói, a munkások és a középosztálybeliek utcai zavargásokkal, politikai tüntetésekkel és általános sztrájkokkal adtak nyomatékot választásuknak a megélhetésre való joguk és a külföldi hitelezők érdekében rájuk mért újfajta, kétségbeejtő szegénység között” (Walton 1991: 299).

Walton 13 országban a tiltakozás több mint ötven tömegeseményét elemzi, melyek egyenként is összekapcsolódó megmozdulások sorozatát jelentették. Bár a vizsgált események 1976 és 1987 között játszódtak le, túlnyomó többségükre sokkal rövidebb idő alatt, az adósságválság 1982-es kirobbanása és 1987 között került sor. A kontinensszerte kirobbant tiltakozásokban óriási tömegek vettek részt. A meg-megújuló ellenállási kísérletek több száz halálos, még több sebesült áldozatot követeltek, és közvetlenül is tízezernyi letartóztatással jártak. A társadalmi nyugtalanságnak legtöbbször politikai következménye is volt, bár a kormányok válasza széles skálán moz-

gott: a szükségállapottól és a kijárási tilalomtól a tiltkozást kiváltó intézkedések visszavonásán vagy kompenzációján keresztül egészen a kormányátalakításig és a „felelős” miniszterek leváltásáig vagy épp a polgári kormányzásra való visszatérésig (Walton 1991: 310–315). 1985-ben, az „IMF-lázadásokkal” a háttérben épp eléggé indokoltnak hangozhattak a perui elnök, Alán Garcia Latin-Amerika jövőjéről mondott aggodalmas szavai: „Drámai választás előtt állunk: vagy az adósság, vagy a demokrácia” (idézi Walton 1991: 299).

A válság és a reformok kiváltotta „déli” politikai viharok tapasztalata nélkül alighanem nehéz lenne megérteni, miért visszhangozta a fenti „vagy-vagy”-típusú megközelítést Garcia mondata után öt-hat évvel a „keleti” átalakulás kilátásainak egyre több elemzője is. Adam Przeworski „nyersfordításában” a keleti transzformáció alternatívája inkább így hangzott: „*vagy a piac, vagy a demokrácia*”. „E cikk-cakok (értsd: a *stop-go*-ciklusok – G. B.) dacára a reformok eléggé messzire juthatnak demokratikus körülmények között, de politikai szempontból instabil helyzetet teremtenek” (Przeworski 1991: 180). Vagy amint David Ost értelmezi Przeworski gondolatmenetét: „...a demokrácia kétféle módon is bajba kerül. Ha a kormányok rendeletekkel vezetik be a gazdasági reformokat, delegitimizálják a demokratikus szabályokat és veszedelmes politikai ellenállást váltanak ki. Ha visszakoznak a piaci átalakításban, tartóssá teszik az időleges szegénységet, ami szintén meggyengíti a demokráciát. A demokratikus rendet Przeworski és mások véleménye szerint legjobban akkor lehet bevezetni, ha az emberek önkéntesen vállalják az elszegényedést. Mivel erre kicsi az esély, nehéz lesz szilárd demokráciát teremteni. Következésképpen – mondja Przeworski – a Kelet Déllé vált: magán hordozza a Dél jellegzetes instabilitásának és bizonytalanságának valamennyi jegyét” (Ost 1992: 48–49).⁸

Nem állítom, hogy a Dél tapasztalataira vonatkozó utalások egészen elhibázottak volnának. Az összevetést indokolttá, sőt tulajdonképp a borús politikai jóslatokat is megmagyarázhatóvá teszi, hogy a válság és a gazdasági reformok hasonlóan negatív irányú szociális és társadalomszerkezeti változásokat indítottak el Keleten, mint Délen.

Ugyanakkor a válság és a reformok hatásainak a latin-amerikai tapasztalatokkal egybevágó tényei tükrében még indokoltabb a kérdés: miért csak eddig, az átalakulás súlyos következményeiig tart a trendek hasonlósága? Miért tűnik mind ez ideig elhibázottnak azok jóslata, akik a harmadik világi gazdasági és szociális megpróbáltatásokra harmadik világi típusú *politikai reakciókat* vártak Kelet-Közép-Európában is?

Való igaz, hogy az átalakulást bevezető stabilizációs szükségprogramok kezdetén, vagy később, mindegyik országban előfordult szórványos tiltakozás. Kivételképp még drámai megmozdulások is kirobbantak. De sem az átalakulás kezdetét, sem a későbbiek nem jellemezték véres, erőszakos tüntetéshullámok, hosszan elhúzódó, halálos áldozatokkal járó utcai zavargások és összecsapások, foszto-

gatások, általános politikai sztrájkok vagy futótűzként terjedő, országokat megbénító munkabeszüntetések. Olyasvalamire, amit a latin-amerikai IMF-lázadások számos esetében láttunk, vagyis mindezen ellenállási formák *összekapcsolódó együttesére* pedig védképp sehohly nem került sor Kelet-Közép-Európában.⁹

A magyarázatom erre röviden az, hogy bár a reformok valóban sok szociális megpróbáltatással és politikai feszültséggel járnak Keleten is, az ellenük való fellépés strukturális gazdasági és politikai feltételei, így formái is mások e térségben, mint Latin-Amerika „lázadó” országaiiban voltak. Az alább kifejtendő értelemben különböznek a reformok hátrányos következményeivel szembeni ellenállás jellegzetes típusai, s az ellenállási formák Keleten könnyebben *rendeződhettek olyan mintába*, amely végső soron *hosszabb türelmi időt* hagy a gazdasági és politikai reformok kibontakozására és konszolidációjára. Más megfogalmazásban: Kelet-Közép-Európa polgárait társadalmi és gazdasági strukturális (továbbá e cikkben nem elemzett egyéb) okok *nagyobb „türelemre ítélik”* az átalakulásal járó megpróbáltatásokkal szemben. Az itteni társadalmak nagyrészt kényszerű türelme is – mint Albert Hirschmann mondaná – „hitel, amit valamikor törleszteni kell” (Hirschmann 1981: 40). De önmagában amiatt, hogy a türelmi periódus hosszabb, talán törleszteni is könnyebb lesz, mint Délen volt. Az a tény, hogy a türelmi időszak mindmáig tart, azok érveit erősíti, akik szerint mégsem válik a Dél részévé a Kelet: vagyis a vártnál nagyobb az esélye annak, hogy a párhuzamos gazdasági átalakulás konszolidálódó demokratikus környezetben folytatódhasson a térségben.

A REFORMOKRA LESELKEDŐ FENYEGETÉSEK TÍPUSAI

Elemzésem *mindenekelőtt* a gazdaság és a politika *érintkezési felületeire* összpontosít. A *gazdasági reformok politikai megvalósíthatósága* képezi a vizsgálat tárgyát. A gazdasági reformlépések ugyanis az érintettek reakcióin keresztül *politikai hatásokkal járhatnak*, és megfordítva, ezek a politikai következmények *visszahathatnak* a gazdasági reformok dinamikájára.

Másodszor, míg Przeworski és mások e cikkben kritikával illetett predikcióiból hiányzik az idődimenzió (azaz az 1991-ben vagy 1992-ben elhangzott jóslatokból nem tűnik ki, vajon mikorra érhet be a gazdasági nehézségek baljós politikai hozama), én arra törekszem, hogy aránylag pontosan rögzített időkorlátok között maradjak. Nem azzal foglalkozom, miért volt aránylag békés az átmenet 1989–1990-ben, hanem, hogy *miért az mindmáig*, és miféle érvek szólnak amellett, hogy alighanem a közeljövőben sem kell a régióban szociális indíttatású politikai robbanástól tartani.

Harmadszor, ami a békés átmenet 1989–1990-es történelmi pillanatait illeti, ismeretes a fejlemények olyan indoklása, amely elsősorban az *elitek* helyzetének, attitűdjének és magatartásának elemzésén

alapul.¹⁰ Nem vitatom az elitközpontú magyarázatok fontosságát, de én főleg a politikai türelem *társadalomcentrikus* magyarázatainak lehetséges irányaira vonatkozóan fogalmazok meg elképzeléseket.

Végül, az előbbieknél megfelelően, a politikai dinamika kérdésén oly módon problematizálom, hogy *nyolc típusba* rendezem a neoliberais gazdasági reformokkal kapcsolatos sérelmek és ellenszenv harmadik világban megszokott kifejezési formáit. Ezek az alábbiak: *zavargások; sztrájkok; visszatartott átutalások; készlethalmozás és biztosíték nélküli kölcsönfelvétel; tőkemenekítés; bürokratikus szabotázs; a reformok elleni szavazás; és végül alámerülés az informális gazdaságba.*¹¹

Elvben mindegyik típus jól értelmezhető mind a Dél, mind a Kelet összefüggésében. Az is nyilvánvaló, hogy egyikük-másikuk jelentősége és hatása más és más lehet. Az érdekes kérdés az, hogy mekkora a befolyásuk a reformok folyamatára akár egyenként, akár sajátos együttesekbe rendeződve Délen és Keleten? És főként, *mi dönt* az egyes fenyegetéstípusok *relatív jelentőségéről*: arról, hogy melyikük hatását mekkora mértékben tükrözi a gazdasági reformok politikai környezete?

A helytálló válaszhoz mindenekelőtt annak következményeit kell végiggondolni, hogy az ellenállás egyes típusai jellegzetes gazdasági és társadalmi csoportokhoz és viszonyokhoz, *struktúrákhoz köthetők*, azokba ágyazódnak. Ha lehetséges e struktúrák társadalmi–gazdasági súlyának mennyiségi és minőségi ismérvek szerinti összehasonlító jellemzése, akkor megalapozhatjuk álláspontunkat arról, ösztönzik-e vagy sem a társadalom- és gazdaságszerkezet jegyei bizonyos típusú ellenállási formák felléptét, esetleg jellegzetes, összekapcsolódó együttesek jelentkezését Délen, illetve Keleten. Bár azzal, hogy a társadalmi–gazdasági struktúrákat a bennük rejlő ellenállási potenciál *kockázati tényezőiként* vesszük figyelembe, legfeljebb valószínűségi összefüggésekre juthatunk, ezek is közelebb visznek a célhoz, a keleti reformoknak a déliekétől eltérő politikai dinamikája magyarázatához.¹²

Az alábbiakban a reformokat veszélyeztető egyes akciók és a politikai dinamika összehasonlítását a forrásaik, a strukturális *kockázati tényezők* összevetése révén fogom elvégezni.

1. *Zavargások.* A *zavargások*, különösen, ha más fenyegetésekkel együtt jelentkeznek, nem csupán a reformok befejezését vagy lelassítását, a kiváltó gazdaságpolitikai intézkedések visszavonását idézhetik elő, hanem még kormányok, sőt a rendszer átalakítását, megbuktatását is. A zavargások (és az ide kapcsolható, más ellenállási formák, az erőszakos tüntetések, utcai blokádok, éhségstrájkok és politikai gyilkosságok) a városi szervezetlen és alacsony jövedelmű csoportok, a munkanélküliek, a szegények tipikus tiltakozási formái. Ezért a zavargások típusába összefoglalt tiltakozási formák strukturális kockázatára vonatkozó „dél–keleti”¹³ komparatív hipotézishez az alábbi indikátorokat hasonlítottam össze.¹³

Az egy főre jutó GDP szintje és növekedési üteme. Jövedelem-egyenlőtlenségi mutatók. Szegénységi jelzőszámok, mint a csecsemő-halandóság, az egy főre jutó kalóriefogyasztás, valamint a szegénységi küszöb alatt vagy annak közelében élő csoportok mérete. Városiasodási adatok, mint a városiak, az egy milliónál nagyobb városokban, illetve a fővárosban élők aránya a teljes népességen belül; továbbá a városi lakosság gyarapodási üteme; és végül az informálisan letelepedettek aránya a nagyvárosokban. Képzetségi mutatók, mint az írástudatlanok aránya a népességen belül, és az elemi iskolázottság adatai. Végül a politikai erőszak és instabilitás hagyományai.

A GDP (GNP) szintjét összevetve azt látjuk, hogy Latin-Amerika „lázadó” országainak egy részében kisebb, a többiben nagyjából annyi az egy főre jutó jövedelem, mint a Kelet országokban. A GDP növekedési üteme mindkét régióban negatív az összehasonlított időszakokban. Ennek alapján Kelet-Közép-Európában csaknem akkorának kellene megítélnünk a zavargások és egyéb, drámai politikai megnyilvánulások kockázatát, mint Latin-Amerikában. Csakhogy az összes többi mutató szerint *sokkal kevésbé* valószínű ez a veszély Keleten, mint Délen.

Kelet-Közép-Európában az utóbbi öt évben igen gyorsan polarizálódtak ugyan a jövedelmek, de messze nem akkora még az egyenlőtlenség, mint a harmadik világból is kirívó Latin-Amerikában. A gyorsan szegényedő kelet-európai államokban nagyrészt még mindig *kisebb a nyomor*, mint Délen. Lényegesen alacsonyabb a csecsemő-halandóság, nagyobb az egy főre jutó kalóriefogyasztás, mérsékeltebb a szegénységi küszöb alatt, vagy annak közelében élők számaránya. Figyelembe véve, hogy az *IMF-lázadások* szinte kizárólag városokban, nagyvárosokban, sőt azok összekapcsolódó hálózatában lezajlott események voltak, a Kelet viszonylagos immunitása mellett szólhat a Délnél kisebb mértékű urbanizáltsága is. Témánk szempontjából az a lényeges, hogy Latin-Amerikában aránylag sokkal többen élnek a nagyvárosokban. *A városiasodás folyamatának sajátosságáról* valló adatok is Kelet-Közép-Európa viszonylagos politikai nyugalma mellett szólnak. A latin-amerikaiak az utóbbi három évtizedben a kelet-közép-európaiakat kétszeresen meghaladó ütemben váltak városlakóvá. A bevándorlóknak és a lakosságszaporulatnak a hivatalosság logikája szerint nem jutott volna hely, de a latin-amerikai új városiaknak meghökkenítő tömegei telepedtek le és tengődnek *bádogvárosokban*.

Ha az eddigieken kívül az alpműveltségre vonatkozó adatokat is összevetjük, amelyek újfent Latin-Amerikának Kelet-Európával szembeni hátrányát mutatják, körvonalában előttünk van az a népességi, egészségügyi, szociális, környezeti, kriminalisztikai és *politikai robbanószerkezet*, amit Latin-Amerika nagyvárosi társadalmi jelentenek. Bár a szegénység önmagában még nem politikai dinamit, alighanem sokkal inkább az a térben összezsúfolódó, a bűnözéssel nap mint nap érintkező, szervezhető, és az elemi műveltség híján könnyebben

manipulálható tömegek nyomora. A nagyvárosi politikai bomba Latin-Amerikában az IMF-lázadások formájában már többször is felrobant. Ezzel szemben strukturális okokból Kelet-Közép-Európa társadalmi ebből a szempontból mind ez ideig nem jelentettek olyan politikai pokolgépet, ami a latin-amerikaiak erejét megközelítette volna.

Ha végezetül figyelembe vesszük, hogy míg a kommunizmus alkonyát folyamatos elnyomás jellemezte ugyan, nyílt erőszak alkalmazására, erőszakos hatalomátvételre azonban csak szórványosan került sor, Latin-Amerika legutóbbi évtizedeit viszont áthatotta a fel-fellángoló politikai erőszak hagyománya, a *politikai kultúra* oldaláról is megerősíthetjük az összehasonlítás egyéb területein megalapozott álláspontot. *Kelet-Közép-Európában a zavargások és a reformokat fenyegető, velük rokon ellenállási formák strukturális kockázata eléggé csekély.*

2. *Sztrájkok.* A sztrájkok veszélyeztethetik a reformok végrehajtását, sőt meg is buktathatják a reformer kormányt a gazdaság megbénításával, vagy a stabilizációnak a bér-árszpirálon keresztül okozott károkkal. A sztrájkok (ideértve a bér-, a politikai, az általános, az okkupációs és a munkalassító sztrájkokat, illetve a munkahelyi tiltakozó akciók egyéb formáit) elindítói köztudottan a fehér- és kékgaléros szakszervezetek és a szakmai egyesületek. A sztrájkok kockázatára vonatkozó „dél-keleti” komparatív hipotézishez az alábbi mutatókat, szervezeti, intézményi és szituációs jellemzőket vettem össze: *Az ipar hozzájárulása a GDP-hez és részesedése a foglalkoztatásban. A foglalkoztatás vállalatnagyság szerinti struktúrája. A munkaerő szakszervezeti szervezettsége. A munkanélküliség aránya. A szakszervezeti mozgalom szerkezete, országonkénti intézményi alapjai és hagyományai. A szakszervezetek hitelessége, szervezési kapacitásai és tényleges aktivitása.*

Az adatok azt mutatják, hogy az ipar hozzájárulása a GDP-hez nem tér el jelentősen, hanem nagyjából egyformán magas mind a két térségben, míg a foglalkoztatásból Kelet-Közép-Európában lényegesen nagyobb rész jut az iparra, ezen belül a feldolgozóiparra, mint Latin-Amerika országaiban. Bár az átalakulás éve alatt jelentékenyen visszaesett Kelet-Közép-Európában a foglalkoztatás koncentrációja, a foglalkoztatottaknak még mindig jóval nagyobb hányada talál munkát nagyvállalatokban, mint Latin-Amerikában. Ha a fentiekhez hozzáadjuk, hogy a posztkommunista térségben a tagság gyors lemorzsolódása ellenére még mindig a latin-amerikai szint két-háromszorosa körül van a szakszervezeti szervezettség, akkor az eddigiekből arra lehetne jutni, hogy a reformok sikerét Keleten még inkább beárnyékolja a sztrájkok kockázata, mint Délen. Csakhogy ez elhamarkodott következtetés volna már csak azért is, mert bár az egyes országok helyzete eltérő, minden felhozható strukturális érvre rácsáfolva, Kelet-Közép-Európa átalakulását egészében meglehetősen alacsony szintű sztrájk-

tevékenység kísérte eddig. A legveszedelmesebb sztrájkformára, az általános vagy kiterjedt politikai sztrájkra Keleten nemigen került sor.

Nyilvánvaló, hogy a sztrájkok kockázatára vonatkozó „dél–keleti” komparatív hipotézishez a strukturális feltételek mellett egyéb tényezőkre is figyelemmel kell lenni. Ilyen mindenekelőtt a munkanélküliség magas szintje és drasztikus emelkedése a keleti régióban, ami a nemzetközi tapasztalatok szerint ellene hat a sztrájkoknak. Míg a munkanélküliség és a munkahely biztonságának a privatizációval együtt járó visszaesése általában is alaposan visszavetette a szervezett érdekérvényesítés vonzerejét, régiószerte különösen meggátolta, hogy a rendszerváltáskor induló új szervezetek gyorsan nagy taglétszámmra, tagdíjbevételekre, és a vagyonuk révén is megalapozott szervezési kapacitásra tegyenek szert.¹⁴ Ehelyett nagyrészt az exkommunista szervezetek maradtak dominánsak, melyeknek, miközben tagságuk drámaian lecsökkent, a rendszerváltás kezdetén súlyos legitimitási és hitelességi válsággal is szembe kellett nézniük. Részben emiatt is, a konfrontáció helyett rendszerint a tárgyalókészségüket hangsúlyozták. E hajlandóságuknak a kelet-közép-európai országokban nem egyszer a kormányok *reformtaktikája*, és a *háromoldalú érdekegyeztetés intézményrendszerének* gyors kiépítése is elébe sietett.

Az eddigiek alapján összehasonlító hipotézisként meg lehet fogalmazni, hogy a strukturális kockázatok ellenére, Keleten nagyrészt a *sztrájkfegyvert sem kell komoly fenyegetéstípusnak tekinteni, amely a politikai dinamikát az egyensúlyvesztés felé terelné.*

3. *Visszatartott átutalások.* Az átutalások visszatartása a munkások egy különleges csoportjának, a *vándor- és külföldi vendégmunkásságnak* a fegyvere. Azt fejezi ki, hogy a külföldi valutában szerzett kereset vagy egyéb jövedelem tulajdonosa leértékelésre számít, esetleg általában véve bizalmatlan a hazájában követett gazdaságpolitikával szemben. A visszatartott átutalások annál kedvezőtlenebbül érinthetik a gazdaságpolitika, például a rögzített valutaárfolyamhoz lehorgonyozott stabilizáció kilátásait, minél több az átutalások részesedése az adott ország külföldi valutabevételeiből. Egyes latin-amerikai és más fejlődő országokban az átutalásoknak az exportjövedelmekhez viszonyított aránya a 10-60 százalékot is eléri. A volt szocialista országok azonban mind a mai napig nem váltak munkaerő-exportórré, azaz az *átutalások visszatartása nem jelenthet számottevő veszélyt az itteni reformokra.*

4. *Készlethalmozás és biztosíték nélküli kölcsönfelvétel.* A készlethalmozás szűk keresztmetszetekre vezethet a termelésben és hiányokra a fogyasztásban, továbbá az import felhalmozása és az export visszatartása révén passzívumba kényszerítheti a külkereskedelmi mérleget, ösztönözheti a leértékelést és táplálhatja a leértékelési várakozásokat, kötődjenek bármiféle stabilizációs érdekek a valutaárfolyam aktuális vagy közeljövőbeni mértékéhez. A *biztosíték nélküli kölcsönfelvétel* pedig súlyosan deficités fizetési, költségvetési és államháztartási mérleget eredményezhet, esetenként teljesen szétzilál-

hatja egy-egy ország pénzügyi rendszerét, mert működésképtelenné teheti a fiskális és a monetáris politikát. Szerte Latin-Amerikában a vállalati szektor külföldi kölcsönfelvételeinek kényszerű „államosítása” és az államosított kölcsönök kamatterhe vezetett a mai gazdaságpolitikák legégetőbb problémájához, a *fiskális krízishez*, ami már egy évtizede megakadályozza az államot abban, hogy a recesszió ellen, és a struktúraváltás érdekében állami megtakarításokból finanszírozott beruházásokkal tegyen valamit (Bresser Pereira 1993).

Waterbury e két fenyegetéstípust egyértelműen az *állami vállalatokhoz* köti, s bár az általa felvázolt kép túlonúl is ismerős a Kelet gazdaságainak mind a múltjából, mind a jelenéből, én úgy látom, hogy valójában mindkét magatartásforma érdekében állhat magán- vagy vegyes tulajdonú vállalatoknak is. Az a kérdés, korlátozza-e a vállalatokat bármi az érdekeiknek megfelelő, de a reformok szempontjából nagyon vszélyes viselkedésben. Ha e fenyegetéseket mégis elsődlegesen *állami* vállalati struktúrákba beágyazott fegyvereknek tekintjük, érdemes kiegészíteni a repertoárt keleti tapasztalatnak megfelelő, további fenyegetésekkel: az árliberalizációt követő *monopolista ár-emelésekkel*, a *vállalatközi kényszerhitelezéssel*, valamint a kivételezésért folyó *nyílt és kulisszák mögötti lobbizással*.

Ennek megfelelően a készlethalmozás, a biztosíték nélküli kölcsönfelvétel és az egyéb reformellenes érdekérvényesítési formák kockázatára vonatkozó „dél-keleti” összehasonlító hipotézishez az alábbi mutatókat, szervezeti, intézményi és szituációs jellemzőket fontos összevetni.

Az állami szektor részesedése a GDP-ben, a foglalkoztatásban és a beruházásokban. Az állami vállalatok magatartási tradíciói és tapasztalt reakciói a válságra és az átalakulás gazdasági intézkedéseire, különös tekintettel az árliberalizációt és a stabilizációs erőfeszítéseket követő viselkedésükre, bankhitel-, járulék-, vám- és adóhátralékaikra, végül a vállalatközi kényszerhitelek felhalmozott állományára. Az állami „tőke” képviselői és a szakszervezetek közötti viszony sajátosságai.

Nem kétséges, hogy az állami tulajdon és az állami gazdasági befolyás Kelet-Közép-Európában mindmáig messze meghaladja azt a mértéket, amiről bármelyik latin-amerikai populista és etatista kormány valaha is álmodhatott. Az állami tulajdon dominanciájából eredő és – legalábbis következményeiket illetően – részben máig ható viselkedési tradíciók sokkal komolyabb fenyegetést jelenthetnek a piaci reformok sorsára nézve Kelet-Közép-Európában, mint az állami vállalatok reformellenes fegyverei Latin-Amerikában.

Ezt a rendszerváltáskor végrehajtott stabilizációs programok tapasztalataiból és sok helyütt a későbbiekben is érzékelni lehetett, mert a vállalatok – a tankönyvi modellekkel szemben – a várakozásokat jóval meghaladó *ár-emelésekkel*, *termelés-, és reálbércsökkenéssel* reagáltak az árfelszabadításra és a támogatások leépítésére. A vállalatok nyersanyag-, bér-, kamat- és járulékterhek növekedésének és a koráb-

ban juttatott szubvenciók megszűntének költségeit áraikon keresztül rendre nagyobb mértékben nyeletik le a vásárlóikkal és fogyasztóikkal, mint az a reformok politikai támogatottságának huzamos fennmaradásához kívánatos lenne. Az *inflációcsökkentő* gazdaságpolitikai lépések a banki és vállalati reakciókon keresztül nemegyszer *másodlagos inflációs* hatásokkal jártak, és az inflációt csak a lehetségesnél jóval lassúbb ütemben, és nagyobb társadalmi áldozatok árán lehetett ellenőrzés alá vonni (Greskovits 1991; Lányi 1992).

Más fenyegetések is jelentkeztek. Mint közismert, sok vállalatnak azáltal is módjában állt huzamosabban kibújni a szigorú pénzügyi politikával járó hitelmegszakítások alól, hogy az állami bankok nagy adósaiknak azok fizetéseképtelensége ellenére tovább hiteleztek. Ezzel a monetáris szigorom nemcsak az antiinflációs, hanem a *struktúraátalakító* szerepe is kérdésessé vált: míg a gazdaságos, új tevékenységekre nem maradt pénz, a nyújtott hitelek jórészt a korábbi, nem hatékony tevékenységek fenntartását finanszírozták.

Ismeretes, hogy a vállalatok nem csupán a bankszektorral, hanem a társadalombiztosítással és főként *egymással* is növekvő mértékben hiteleztek meg gyakran bizonytalan gazdaságosságú tevékenységeiket. A pénzügyi megszorítások alól való kibúvásnak elterjedt formája lett, hogy nem fizettek szállítóknak, és szerte Kelet-Közép-Európában létrejött a *vállalatok közötti kényszerhitelezésen alapuló körbetartozások* bonyolult láncolata.

A fenti gondolatmenet indokolja, miért tekintünk az állami vállalatok részéről jelentkező fenyegetésekre, különösen a *biztosíték nélküli kölcsönfelvételre, a vállalatközi kényszerhitelezésre és a monopolista áremelésekre* mint a keleti gazdasági és politikai reformok súlyos, rendszerspecifikus veszélyeire. Olyan fenyegetések ezek, amelyek hosszabb távon Latin-Amerikához képest *nagyságrendileg nagyobb nyomattal terelhetik az egyensúlyvesztés felé a térség gazdasági reformjainak politikai dinamikáját.*

A kelet-közép-európai reformok szempontjából jóval általánosabb veszélynek kell tekinteni a támogatásokért való lobbizást is, mint ez Latin-Amerikában indokolt. Mivel Keleten a „tőke” szempontjait nagyrészt mindmáig nem magántulajdonosok, hanem állami menedzserek képviselik, általában véve nagyobb az esély arra, hogy a munka és tőke közötti konfliktusok megoldása az államra háruljon: a konfrontáció az állam és a gazdaság közötti kapcsolatok színterére helyeződjön át bérekért, támogatásokért, „közérdekű”, nagy beruházási programokért, vagy bizonyos gazdaságpolitikai lépésekkel szemben kifejtett, menedzserei-szakszervezeti közös nyomásgyakorlás formájában.

5. *Tőkemenekítés.* A tőkemenekítés a valutataralékok gyors kimerítésén keresztül a *valutaárfolyam*, sőt esetleg a teljes *pénzügyi rendszer összeomlására* vezethet.¹⁵ A tőkemenekítést (és a tőke kivonást vagy a beruházásoktól való tartózkodást) nagyrészt a *magánszektor*, elsősorban az *importőrök, pénzügyi szolgáltatók és valutabrokerek* refor-

mokkal szembeni jellegzetes fenyegetéseként jelöli meg John Waterbury.

A tőkemenekítés és a magánszektor említett, egyéb fajta reformellenes érdekérvényesítési formáinak kockázatára vonatkozó „dél-keleti” összehasonlító hipotézishez az alábbiakat tanulságos összevetni: *a magánszektor részesedése a GDP-ben és a beruházásokban; a tőkeforgalom liberalizáltsága, a bankrendszer jellege és általában véve a pénzügyi infrastruktúra fejlettsége; végül a másodlagos valutapiacok súlya és szereplői.*

Tény, hogy a gyorsan előrehaladó privatizáció ellenére a magánszektor mindmáig alárendelt, sőt néhol kifejezetten csekély szerepet játszik Kelet-Közép-Európában, amiből önmagában elvileg az következne, hogy a fenyegetései is kevésbé lehetnek hatásosak, mint Latin-Amerika magántulajdonú gazdaságaiban. Emellett nagyrészt még a bankok is államiak, ezért a banki keményvaluta-folyamatokat elvileg szigorúbban ellenőrizheti az állam, mint a magánbankrendszerben. Viszonylag kezdetlegesek a pénzügyi szolgáltatások, nem liberalizált a tőkeforgalom, s e hátrányok a tőkemenekítés elkerülése szemszögéből viszonylagos előnnyé válnak: nem áll rendelkezésre a tőkemenekítés leghatékonyabb „infrastruktúrája”.

Mindebből azonban egyáltalán nem következik, hogy Kelet-Közép-Európa reformereinek ne okozna fejfájást a tőkemenekítés eshetősége. Ha igaz is, hogy az állami kontroll, és a „civilizált tőkemenekítési infrastruktúra” fejletlensége talán lelassítaná a folyamatot, közismert, hogy az egyik nagy kelet-európai keményvalutavásárló, és -tulajdonos, a *lakosság*, a tőkemenekítési módszereknek a helyi körülményekhez igazodó, bőséges fegyvertárát fejlesztette ki és használja, ha úgy hozza a szükség. A lehetséges fenyegetés ennél természetesen jóval nagyobb, hiszen tőkemenekítés esetén nem csupán a lakosság, hanem a többnyire külföldi magánvállalatok tőkéje és a „forró pénz” is külföldre áramlik.

Az állami és a magánszektor összekapcsolódása nem kizárólag Kelet-Európában megfigyelhető jelenség. Ami a térséget illeti, a jellegzetesség nem a kapcsolódás tényében, hanem egyrészt a *kiterjedtségében*, másrészt a *sokoldalúságában* van.

MI „MAGÁN”, ÉS MI „ÁLLAMI” KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN?

Az állami és a magánszektor reformokkal kapcsolatos magatartására és „fegyvereik” potenciális erejére vonatkozóan csak akkor juthatunk megbízható felvetésre, ha számításba vesszük, hogy *az állami és a magánszféra világos szétválása helyett nagy terjedelmű (és befolyású) „hibrid” szektor van létrejövőben* a keleti térség gazdaságaiban, mind ami a vállalatok tulajdonosait, mind ami az erőforrásait, irányításukat és szervezeteiket illeti.¹⁶ Míg a magánszféra kialakulása az állami szektor peremén vagy kebelében, de mindenestre az árnyékában

kezdődött meg, a két szektor közötti összefonódás sok tekintetben a rendszerváltás eddigi periódusában is jellemző maradt, s magyarországi példák alapján az alábbiakban jelentkeznek.¹⁷

a) A privatizáció következtében sok átalakuló állami vállalat *vegyes (állami magán vagy állami külföldi) tulajdonba* került (Voszka 1991a; 1991b; Stark 1993).

b) Sok új magán vagy hibrid vállalat *tulajdonosa az állami szektorból jött*, s ennek jelentősége van készségeik, szokásaik, attitűdjeik, s ami a legfontosabb, ismeretségeik és kapcsolataik vonatkozásában.

c) A kezdő magánvállalkozók gyakran *megtartották állami szektorbeli munkahelyüket* is.

d) Mélyre nyúló és máig élő gyökerei vannak Kelet-Európában az *állami források magáncélú használatának*.¹⁸

e) A magánvállalatok és a hibrid vállalatok gyakran érvényesítik a *monopolista erőfölényt* a gazdasági műveleteikben: részben ez is tervgazdasági hagyomány.

f) A magán- és az állami szektor közötti világos elhatárolódás hiányának további jele, amint Magyarország példáján látszik, a régi és az újonnan alakult *üzleti érdekképviselőtek tagságának heterogenitása* (Tóth 1992). Ez az érdekképviselőtek *minden szférát átfogó stratégiájával* párosult: magán-, állami és hibrid vállalatok együtt lobbiznak bennük költséges állami infrastruktúra-beruházások elindításáért, protekcionista intézkedésekért, a bérliberlizációnak az állami vállalatokra való kiterjesztéséért.

g) A *magánszektor* (csakúgy, mint egyes állami vállalatok) a rendszerváltás kezdetén *állami támogatásban* – a nyereségadók és a progresszív béradók alóli mentességben, a privatizációra és az állás-teremtésre nyújtott, kedvezményes hitelekben – részesült Kelet-Közép-Európában. A támogatásokat, logikusan, sokszor a hibrid szektorra mint a tulajdoni átalakulás legdinamikusabb területére is kiterjesztették. A hibridizáció állami támogatása azonban nemcsak a magánszférának az állami szektorba való behatolását, s az utóbbi hatékonyságának javulását eredményezte, hanem fenntartotta a helyzetet, amelyben az állam továbbra is áthatotta a magánszférát, s hozzájárult, hogy a szigorúan vett állami szektoron kívül is érvényesüljön a paternalizmustól való függés, a támogatásokért és kivételezésért folyó verseny, a kockázatkerülés.

A *gazdaság hibridizációja nyomán kevertté válik fő szereplőinek attitűdje, hibrid stratégiák válhatnak dominánssá a reformokkal szembeni gazdasági ellenállás módszereiben is.*

1. *Bürokratikus szabotázs.* A reformok nem mélyülhetnek el a bürokrácia hathatós és kompetens közreműködése híján, legyen szó akár a bevezetésükről, akár a menet közbeni korrekciójukról. Ennél fogva a központi és a helyi bürokrácia hozzáállása és magatartása kulcsfontosságú lehet a reformok sikere, illetve fennmaradási esélye szempontjából. Míg egyes kelet-európai országokban (például Ukrajnában és Oroszországban) minden bizonnyal nagy veszélyt jelent a

reformokra a bürokratikus szabotázs, Kelet-Közép-Európában alighanem *nincs a reformokra leselkedő legkomolyabb veszélyek között.*

2. *A reformok elleni szavazás. A reformok vagy a reformer kormányok elleni szavazás fegyvere nyilvánvalóan nem, vagy alig-alig játszik szerepet diktatúrákban, vagy más autoritárius rendszerekben, amelyek korlátozzák a demokratikus jogokat.*

A reformok leszavazása mint fenyegetés kevésbé hatásos a választások közötti periódus nagy részében is, jóllehet ezt az állítást csak néhány nagyon fontos pontosítással együtt lehet elfogadni. (Ezekre vonatkozóan lásd Greskovits 1994.) Mivel ha épp nincs alkalom a szavazásra, a gazdasági reformokat nem lehet leszavazással kisiklatni, a reformer kormányokat pedig megbuktatni, ebben a speciális értelemben a leszavazás közvetlen fenyegetésétől mentesnek lehet tekinteni a *két választás közötti teljes, hosszabb-rövidebb időtartamot.*

Abban az elvont esetben, ha a reformok ellen bevethető egyedüli fegyver a leszavazásuk lenne, a reformok két választás között akkor is a politikai nyugalom légkörében folytatódhatnak, ha időközben a velük járó gazdasági és szociális megpróbáltatások miatt a támogatottságuk teljesen elenyészne. Ebben az absztrakt modellben még az elutasított gazdasági reformok politikai dinamikáját is a türelem hosszú időszakainak és a tiltakozás rövid, kitüntetett alkalmainak ritmikus, és a demokratikus naptárban előre programozott (tehát előre látható) váltakozása szabná meg. Az ilyen rendszerek gazdasági és politikai szereplői nagy türelmet tanúsítanak a gazdasági reformokkal szemben. Ezt kényszerűen tennék, mert az ellenük bevethető egyetlen fegyverük csak meghatározott alkalmakkor „töltődne élesre”.

A választási időszakok közötti türelmi periódus pontos értelmét és jelentőségét még világosabban mutatja, ha az előbbi esettel olyan politikai rendszer elvont képét állítjuk szembe, amelyben a reformokkal szembeni tiltakozás és ellenállás formái közül egyedül a lázadásokat vagy a sztrájkokat ismerik. Az éhséglázadás vagy az általános sztrájk kirobbanása a fenti értelemben nem kötődik előre megszabott alkalmakhoz. Sem a türelmi periódus hosszát, sem a fenyegetés aktivizálódásának pillanatát nem lehet kiszámítani, ebben az értelemben e fegyverek állandóan „élesre töltöttek”. A „kényszerű türelem” elvont politikai rendszereivel szemben ez utóbbiakban az elutasított gazdasági reformok politikai dinamikáját az állandóan fenyegető és váratlanul aktivizálódó tiltakozások napi menedzselése, a kihívás és válasz hektikus és véletlenszerű ritmusa szabná meg.

A választások közötti időszakok nagyrészt a viszonylagos türelem periódusai, ami a reformok elleni egyik fontos fegyver, a leszavazásuk bevethetőségét illeti. Ez a tény hat mind a reformerek biztonságérzetére, mind előrelátásuk időhorizontjára.

A szavazási fegyver jellegzetessége, hogy nem kötődik speciális, szociális és gazdasági csoportokhoz, hanem a demokráciákban mindenki használhatja, akinek szavazati joga van. Ezért e „fenyegetéstípus” strukturális kockázatát azon az alapon lehet felbecsülni, mekkora

azon csoportok társadalomszerkezeti súlya, amelyeknek *nincsen más fegyverük* az életkörülményeiket hátrányosan érintő gazdasági reformokkal szemben, mint hogy alkalomadtán ellenük szavazzanak.

Ide tartoznak általában az *idős korúak, különösen a nyugdíjasok*. Ők, a korukból és egészségi állapotukból fakadó korlátozottságuk folytán, aligha vesznek részt zavargásokban, szervezett lázadásokban, tömegtüntetéseken. Arra sincs módjuk, hogy sztrájkokkal adjanak hangot elégedetlenségüknek, hiszen nagyrészt nem dolgoznak. Nagy tömegeik tökeménekítéssel sem befolyásolhatják a reformok sorsát. Még akkor is külső, gyakran viszonylag szerény befolyású segítőkre vannak utalva, ha lobbizni próbálnak életkörülményeikért. Politikai szempontból gyakran hasonló helyzetben vannak a *falusi társadalom* tagjai, akik ugyancsak ritkán sztrájkolnak, mert erre többnyire nincsenek szervezeteik, de „hatásos” lázadásokra sem képesek, mert szét-szórta élnek a vidéken.

Minden egyéb feltételt változatlanak tekintve, minél nagyobb egy társadalomban az effajta csoportok súlya, *egyrészt* annál nagyobb a reformok elleni szavazás, mint fontos fenyegetés kockázata. *Másrészt*, annál jobban megközelítheti a gazdasági reformok politikai dinamikája a türelem és a tiltakozás váltakozásának azt a kiszámítható, előre programozott ritmusát, amelyet a csak a szavazás fegyverét ismerő demokrácia elvont típusával összefüggésben vázoltam.

Mindezt figyelembe véve a reformok elleni szavazás kockázatára vonatkozó „dél–keleti” összehasonlító hipotézishez az alábbi mutatókat, politikai intézményi és szituációs jellemzőket vetettem össze: *A népesség korstruktúrája, különös tekintettel az öregeknek és a nyugdíjas korosztályoknak az össznépelességen belüli arányára. Ugyanezen csoportok súlya a szavazásra jogosultak között. A gyakran szervezetlen, szétszórta élő, vidéki-falusi népességnek az összslakosságon és a szavazásra jogosultak körén belüli részesedése. Emellett fontos információkat hordozhatnak még: a fenti csoportok szavazási magatartására vonatkozó adatok; a rendszer-típus, és ezzel összefüggésben a választási jogosultság jellemzői; politikai intézményrendszeri – például a népszavazások alkotmányos és jogi státusára, a parlament és a kormány viszonyának szabályaira vonatkozó – változók; és konkrét szituációs jellemzők, mint például a parlamenten belüli erőviszonyok.*¹⁹

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a keleti társadalmak jóval elöregedettebbek, mint a déliek. A hatvan éven felülieknek a teljes népességen belüli arányára vonatkozóan például Kelet-Közép-Európában 15–20 százalék, Latin-Amerikában viszont jóval alacsonyabb, 5–8 százalék közötti arányszámokat kapunk. Figyelembe véve, hogy Kelet-Közép-Európában általános volt a nyugdíjjogosultság, Latin-Amerika nagy részén pedig nem, a nyugdíjasok arányszámát tekintve még nagyobb lehet a különbség.

Ez egyrészt arra utal, hogy Keleten sokkal nagyobb a politikailag potens népességen belül azok aránya, akiknek egyetlen fegyvere a

terheket hozó gazdasági reformok leszavazása. Hasonló gondolatmenetet támaszt alá az a már említett tény, hogy Keleten nagyobb a falusi lakosság aránya, mint Latin-Amerikában.²⁰ Jelentősége lehet annak is, hogy az általánosan jobb képzettségi alapszint miatt Kelet-Közép-Európában kevesebb korlátja van, mint Latin-Amerikában annak, hogy az idős korú és a falusi emberek hatásosan használják kizárólagos fegyverüket, a szavazással való tiltakozást, ha erre alkalmuk nyílik.

Az említett strukturális kockázatok miatt a gazdasági reformok szavazással történő lelassítására vagy visszavonására az egyéb fenyegetésekkel szembeni bukásukhoz képest lényegesen nagyobb az esély Keleten, mint Délen.

3. *Alámerülés az informális gazdaságba.* Az adócsalás, a fekete vagy szürke foglalkoztatás, az engedély nélküli utcai kereskedelem, Délen is, Keleten is részei e típus tartalmának, éppúgy, mint a maffia, az állami vállalati kleptokrácia vagy a kábítószer-gazdaság térnyerése.²¹ Az *alámerülés* legtöbb formája elsősorban inkább a gazdasági nehézségekkel való egyéni szembeszállás, mint a reformokkal szembeni ellenállás eseteként kategorizálható, a gazdasági reformok kilátásai szempontjából így is nagy lehet a jelentőségük.

Az informális gazdaságba való alámerülésben megnyilvánuló veszélyek azon az alapon értékelhetők, hogy mind a gazdasági, mind a politikai reformok áttöréséhez elengedhetetlen a formalitásnak és a legalitásnak legalább elemi tiszteletben tartása. Mind az alacsonyabb, mind a magasabb jövedelműek, mind az elit jellegzetes útjai az informalitásba veszélyt jelenthetnek a reformokra. Ezeknek a csoportoknak és jellegzetes pályáiknak az összevetéséhez az alábbi jellemzőket érdemes összevetni: *A recesszió mélysége és hossza. A munkanélküliség rátája és növekedési üteme. Az önfoglalkoztatók és a fizetés nélküli családi alkalmazottak aránya. A keresetek és az életszínvonal visszaesésének adatai. A formalitás és a legalitás tiszteletben tartásának régió-, rendszer- és országspecifikus tradíciói. Az adóterhek mértéke. Az állami és a magánszektor közötti kapcsolat hagyományai. Az utazás szabadsága és a bevásárló turizmus tradíciói. A menekültáradatokat kiváltó helyi és regionális politikai és katonai instabilitás és konfliktusok. A nemzetközi (drog-, autó-, fegyver- és ember-) csempészet hagyományos útvonalaihoz való földrajzi közelség.*²²

A jelenlegi kelet-európai trendekről rendelkezésre álló elemzések szerint csakúgy, mint Latin-Amerikában a nyolcvanas évtizedben, e régióban is *lényegesen növekedett* az informális gazdaság és az informális tevékenységek terjedelme és jelentősége.

A kelet-közép-európai „új szegények” egy része a szegénység elől „felfelé” – a legalább részben informális – kisvállalkozásba, más részük „lefelé”: a teljesen informális utcai kereskedelembe, fekete-munka-vállalásba, csencselésbe menekül (Köllő 1991). A demokratizálással jött, új keletű utazási szabadsággal megélnékült a térség

hiánygazdasági tradícióiban amúgy is mélyen gyökerező csempészet és a turistakereskedelem. A regionális gazdasági és helyenként katonai válság gazdasági és politikai menekültek meg-megújuló hullámaival löki országból országba, tömegükkel is növelve az informalitásba kényszerült milliók számát. Az átalakulás a világgazdasági integrációnál is sebesebben integrálta a régiót az illegális nemzetközi kereskedelem hálózataiba, tovább növelve az informalitás bomlasztó potenciálját. Bizonyosnak látszik, hogy a magánszektor gyors terjedése mögött nem jelentéktelen részben ugyancsak az informális gazdaság arányos bővülése húzódik meg (Gábor 1994).

A második gazdaság mély gyökerei; a magas adóterhek, társadalombiztosítási és munkanélküliségi segély-hozzájárulások; a „magán” és az „állami” közötti elmosódó határok tradíciói és friss következményei – mind-mind előtérbe állítják az alámerüléssel járó fenyegetést. *A leírtak az informális gazdaságba való alámerülés nagy és növekvő kockázatát valószínűsítik Kelet-Közép-Európában éppúgy, mint Latin-Amerikában.*

AZ OSZTÁLYOZÁS HÁROM TOVÁBBI DIMENZIÓJA

1. Szervezett (többnyire politikai) akciók és szervezetlen (többnyire gazdasági) tömegreakciók. Az egyik, analitikusan lényeges szempont alapján el lehet különíteni a szervezett és koordinált ellenállás-típusokat a spontán és individuális fenyegetésektől. A gazdaság és a társadalom szereplői a reformlépések sikerét szervezett, közösségi, többnyire politikai akcióik vagy egyedi, szervezetlen, nagyrészt gazdasági tömegcselekvéseik révén veszélyeztethetik.

Míg a tiltakozó szavazás, a sztrájkok, valamint – kisebb mértékben, továbbá speciális feltételek közt – a zavargások és a bürokratikus szabotázs többé-kevésbé az előző csoportba tartoznak, a másodikat a visszatartott átutalások, a készlethalmozás és a biztosíték nélküli kölcsönfelvétel, a tőkemenekítés és az informalitásba vonulás egyes formái jelentik meg.

A két csoportot olyan cselekvések alkotják, amelyek mind az előfeltételeiket, mind pedig a reformokra vonatkozó céljaikat illetően elkülönülnek egymástól. A szervezett és koordinált akciók – értelemszerűen – szervezők jelenlétét feltételezik, míg a másik csoport tevékenységei nem. Az első típusba tartozó fenyegetések gazdasági eredmények vagy együttes gazdasági és politikai célok érdekében végrehajtott politikai cselekvést jelentenek. A második típus fenyegetései viszont – anélkül, hogy kifejezett és közvetlen céljuk lenne a reformok vagy a reformista kormányok megdöntése – inkább a passzív gazdasági rezisztenciát kombinálják annak feltételes politikai következményeivel.²³

2. Azonnali felhalmozódó vagy halasztott hatású fenyegetések. Csoportokat lehet képezni abból a szempontból is, mennyi idő szükséges-

ges ahhoz, hogy a gazdasági sérelmek és feszültségek tényleges veszélyhelyzetet teremtsenek a reformok és a reform-kormányok körül.

Először is, e megkülönböztetés révén el kell választani a reformok elleni szavazást a fenyegetések összes egyéb típusától. A tiltakozó szavazás egyedi sajátossága, hogy bevetésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni a demokratikus eljárások intézményi-kronologikus ritmusát. Még ha a választók szívük szerint azonnal leállítatnák vagy átalakítatnák is a reformokat, ha törik, ha szakad, ki kell várniuk a legközelebbi szavazási napot a demokratikus naptárban.

Másodszor, fontos különbséget tenni egyfelől az intézkedések azonnali, közvetlen reakciójaként jelentkező, *impulzuskövető fenyegetések*, másfelől az olyan fenyegetések között, amelyek *hatásainak fel kell halmozódnuk* ahhoz, hogy tényleges veszéllyé váljanak.

Az első csoport jellegzetes példái a zavargások, melyek gyakran egy-egy különösen fájdalmas gazdasági döntés közvetlen következményei. A demonstrációk, (bizonyos esetekben) a sztrájkok, a tökemekítés és a visszatartott átutalások is nagyrészt ebbe az első csoportba sorolhatók.

A második csoportbeli fegyverek, a készlethalmozás, a beruházások visszafogása, a bürokratikus szabotázs, valamint az informális gazdaságba való alámerülés hatásai többnyire legfeljebb középtávon válhatnak oly súlyossá, hogy szétzilálják a gazdaságot és a reformokat.

Egyfelől a „halasztott” és a „felhalmozódó hatású”, másfelől az „impulzuskövető” fenyegetések különböznek abból az alapvető szempontból, hogy *más és más hosszúságú kegyelmi periódust*, vagy *türelmi időszakot* nyújtanak a gazdasági és a politikai reformok kibontakoztatásához. Márpedig sokszor „életet” nyer az, aki a politikai és gazdasági reformok világában (türelmi) időt nyer. Ha a gazdasági reformokat nem kell a hozamaik beérte előtt visszavonni, vagy marad idő a leállításuk helyett a korrekciójukra, lehet, hogy később meg tudják előzni vagy enyhíteni tudják a politikai instabilitást.

3. *Csoportspecifikus ellenállási formák és csoportok a védekezés módszereit illető, korlátozott választási szabadsággal.* Harmadik szempontként arra az eltérésre érdemes figyelni, hogy míg egyfelől léteznek fegyverek, amelyek meghatározott csoportokhoz tartoznak (és mások által nem is alkalmazhatók), másfelől társadalmi–gazdasági csoportok is vannak, amelyeknek adott típusú fegyverek alkalmazására kell szorítkozniuk (mert mások nem hozzáférhetők a számukra). A gazdasági reformok politikai dinamikájának fontos tényezője, vajon a fenti három osztályozási szempont szerint miféle típusú fenyegetésekből adódik össze a kockázatos reformokra leselkedő, szerkezeti szempontból is körülírható, tipikus veszélyhelyzet.

Az alábbiakban, a fenti összehasonlítás eredményei alapján Kelet-Közép-Európa gazdasági átalakulásának politikai dinamikájára vonatkozóan fogalmazok meg néhány következtetést.

TÜRELEMRE ÍTÉLVE

Annak elemzői, miért kezdődött békésen a kelet-európai átalakulás, eddig elsősorban *elitcentrikus magyarázatokat* igyekeztek kidolgozni. Ezzel szemben a Latin-Amerikával való összevetés nemcsak az összképnek *társadalomcentrikus* magyarázatokkal való kiegészítését teszi lehetővé, hanem azt is, hogy megértsük, miért békés az átalakulás mindmáig.

A társadalm szerkezeti jellemzőkből ítélve Kelet-Közép-Európában a társadalom nagy csoportjainak mindaddig *több lehet még a túlélési tartalékuk*. A régióban egyelőre sem a szélsőséges jövedelmi egyenlőtlenség, sem a harmadik világbeli szegénység, sem a latin-amerikai ütemű és mértékű urbanizáció, sem a koncentrált és robbanékony nagyvárosi nyomor, sem a politikai erőszak rendszeres puccsok és zavargások táplálta, élő tradíciói nem jellemzőek. Mivel a fentiek értelmében az *erőszakos politikai akciók strukturális kockázati tényezőinek mérsékeltebb a jelentősége*, mint Latin-Amerikában, a térség lakói kevésbé szorulhatnak a tiltakozás impulzusvezérelte, legradikálisabb formáira, erőszakos tömegakciókra, zavargásokra, fosztogatással együtt járó, áldozatokat követelő tüntetésekre. Ezekre kevésbé is kaphatók, még akkor is, ha a végrehajtott reformokat meg akarják állítani, vagy ki akarnak bújni, kerülni a kedvezőtlen hatásaikat.

Igaz, a posztkommunista térségben is vannak kétségbeejtő helyzetben tengődő *szegények*, akiknek nincsenek kellő tartalékaik a „türelemhez”. Az ő helyzetük annyiban tér el a latin-amerikai sorstársaikétól, hogy létszámuk kisebb, atomizáltabban élnek, így nehezebben szerveződhetnek meg politikai akciókra. E csoportoknak tehát a türelemhez tartalékuk, a radikális tiltakozáshoz viszont erőforrásuk (tömegük, szervezettségük) nincs. Emiatt tartalékok híján is türelemre és várakozásra vannak ítélve.

Annak ellenére, hogy a *munkások* száma és szervezettsége Kelet-Közép-Európában általában meghaladja a Latin-Amerika országaiban jellemző méreteket, és a szakszervezetek uralják a gazdaság stratégiai ágazatait, Keleten nagyrészt a sztrájkfegyvert sem kell a politikai dinamikát komolyan terhelő fenyegetéstípusnak tekinteni.

Ez többek között amiatt alakulhatott így, mert kezdetben (Lengyelország kivételével) nagyrészt hiányzott a kelet-közép-európai szakszervezetek hitelessége, versenyben voltak egymással. Később pedig a gyorsan romló életkörülmények és a radikálisan növekvő munkanélküliség húzta ki a talajt a kollektív cselekvés konfliktusos formái alól (ez alól Lengyelország is egyre kevésbé kivétel). További ok lehet, hogy a szakszervezetek, megcsappant hitelük helyreállításakor a számukra is kockázatos nyílt munkahelyi konfliktusok kirobantása helyett nagyrészt a menedzsmenttel való kooperáció stratégiáit részesítették előnyben. Ennek részben megint csak lehetséges a strukturális magyarázata: általában véve a domináns állami szektor menedzserei a magánvállalkozóknál inkább hajlanak arra, hogy a munkahelyi

konfliktusokat a szakszervezetekkel szövetkezve az államra gyakorolt nyomással próbálják feloldani.

Kelet-Közép-Európában tehát – részben strukturális, részben intézményi-szervezeti okokból – jórészt a *munkások is nagyobb türelemre kényszerülnek* a megpróbáltatásokkal járó reformokkal szemben, mint Latin-Amerika „lázadozó országaiban”.

Ugyanebbe az irányba, a kiegyensúlyozottság felé tereli a kelet-közép-európai politikai dinamikát, hogy itt *jóval nagyobb a politikailag potens népességén belül az idős korúak aránya*, mint Délen. Az *ő választási szabadságuk*, ami a reformokkal szembeni tiltakozás formáit illeti, már csak életkorukkal és egészségi állapotukkal összefüggő okokból is nagyon *korlátozott*. Ami a választási lehetőségeket illeti, gyakran hozzájuk hasonló helyzetben vannak a *falusi társadalom* tagjai. Mindez sok szempontból megmagyarázza, miért nem a zavargások, a tüntetések, vagy a gazdaságot megbénító sztrájkok, hanem a *szavazás* a szociális megpróbáltatásokkal járó reformok elleni tiltakozás *fő politikai módszere* Kelet-Közép-Európában. Következésképpen, a *kockázatos reformokra leselkedő, strukturálisan meghatározott, tipikus veszélyhelyzetek Keleten sokkal inkább, mint Délen, a demokratikus naptár szerint „programozottak”*. Ennek okát nem abban látom, hogy a keleti országok polgárai jobban bíznak a demokrácia friss vívmányában, mint a délieké. A magyarázatom ehelyett az, hogy az említett – együttesen a társadalom többségét adó – csoportok, az elemzett *strukturális adottságaik* folytán (valamint *intézményi-szervezeti okokból*) bizonyos fokig *kényszerűen* képezik a gazdasági reformokkal kapcsolatos *türelem politikai bázisát*. Az érem másik oldala, hogy ugyanezen okok miatt a reformokkal szemben fellépő fenyegetések között nagyobb a szavazás jelentősége Kelet-Közép-Európában, mint Latin-Amerikában.

E térség lakosságának politikai magatartása nagyrészt megfelel a demokratikus körülmények között végrehajtott gazdasági reformok Przeworski által megfogalmazott kritériumainak: „... minden csoportnak a demokratikus intézményeken keresztül kell érvényesítenie törekvéseit, és le kell mondania az egyéb taktikákról. Függetlenül attól, mennyire égetőek a szükségleteik, a politikailag fontos csoportoknak hajlandóaknak kell lenniük arra, hogy érdekeiket a demokratikus intézményi döntéseknek vessék alá. El kell tudniuk fogadni a vereséget is, és tudniuk kell várni, bízva abban, hogy ugyanezen intézmények új esélyt nyújtanak majd számukra a következő körben. Cselekvésük időbeli ütemezéséhez el kell fogadniuk a demokratikus intézményi naptárt, azaz az elkövetkezendő választások, szerződési egyezkedések, vagy legalább költségvetési évek kategóriáiban kell gondolkodniuk” (Przeworski 1991: 180).

Az, hogy még a hátrányosan érintett, nagy létszámú és befolyásos csoportok is az ellenállás halasztott vagy felhalmozódó hatású formái felé orientálódnak, *hosszabb türelmi időszakot* biztosít a reformok konszolidációjára, és egyben a *hosszabb távú előrelátás* esélyét nyújt-

ja a kormányoknak még az időigényes és kockázatos intézkedésekhez is. Következésképpen, a politika és a gazdaságpolitika közötti kölcsönhatás jellege a kelet-közép-európai térségben általában tágabb tért nyújt a demokratizáció és a piaci reformok konszolidált, párhuzamos előrehaladására, mint amint a cikkemben bírált predikciókból következne.

Az eddigiek alapján érvelni lehet azok álláspontjával szemben, akik a kelet-közép-európai átalakulást a demokráciától féltik. Nemegyszer elhangzik, hogy a friss demokrácia sokáig háttérbe szorított társadalmi csoportok új, teljesíthetetlen követeléseinek áradatát zúdítja a döntéshozókra, vagy olyan kormányokat segíthet hatalomra, amelyek politikai céljaikért feláldozzák a gazdasági racionalitást. Gondolatmenetemben a demokráciának mindvégig egy, a kritikusan által elhanyagolt teljesítménye kapott figyelmet. Ez a rendszer a keleti térségben lehetővé tette, hogy *a gazdasági és szociális követelések az azonnali erupciók helyett a demokratikus eljárások halasztó hatású, időben előre látható és tervezhető kereteibe terelődjenek*. Ezzel a politikai oldal nem ártott, inkább használt a gazdasági reformoknak, nem gátolta, hanem elősegítette a gazdasági átalakulást Kelet-Közép-Európában.

Ha a reformok kilátásai a térségben mégis borúsak, annak oka nem elsősorban a politika, hanem talán inkább *maga „a gazdaság”*. Azok az elemzett ellenállási formák jelenthetik a fő fenyegetést, amelyekben hibrid módon jelentkezhet és sokszorozódhat meg az összeszövődött tulajdonú, vezetési és érdekeltsgű, gyakran koalícióban fellépő gazdasági szereplőknek a reformokkal szembeni védekezése és ellenszenv. Ugyanakkor arra, hogy a reformokkal szembeni fellépés tipikus formái Keleten sokkal inkább, mint Délen, a türelem szabályait kövessék, nemcsak a politikai, hanem a *gazdasági viselkedések* strukturális és intézményi feltételei is esélyt adnak. Kelet-Közép-Európa különféle, a reformok által hátrányos helyzetbe hozott csoportjainak a tipikus és domináns *gazdasági* ellenállási formái sem annyira direkt, *impulzusvezérelte* reakciók, mint inkább csak középtávon átütő hatású fegyverek. A lobbizás, a biztosíték nélküli vagy kikényszerített kölcsönfelvétel, a monopolista erőfölény érvényesítése tipikusabb fegyver például, mint a tőkemenekítés vagy a visszatartott átutalások. Továbbá igaz ugyan, hogy akár „latin-amerikai” mértékűekké is válhatnak az informalitásba vonulással összefüggésben jelentkező veszélyek, de azok is inkább csak középtávon.

Ha tényleg a szavazás a szociális megpróbáltatásokkal járó reformokkal szembeni fenyegetések legnépszerűbb politikai típusa Kelet-Közép-Európában, akkor ez fontos következményekkel jár. A szavazási alkalmak minden egyes (tervezett vagy terven kívüli) szaporodása megrövidítheti a türelmi időszakot, csökkentheti a gazdaságpolitikai előrelátás időtávját, és növeli annak kockázatát, hogy egyes reformintézkedéseket vagy a teljes folyamatot lelassítják, vagy leállítják a tiltakozó szavazatok következtében. Valahányszor a választók a

tiltakozó szavazás lehetőségéhez jutnak, a reformok fontos és érzékeny kampánytémává válhatnak. A szabályos, általános választások között tartott népszavazásokkal, elnökválasztásokkal, a kormányok bukására vezető bizalmatlansági szavazásokkal fel lehet gyorsítani a demokrácia kronológikus ritmusát, valójában át lehet írni a teljes demokratikus naptárt. Ez az egyik fontos szempont, ami világossá teszi, mennyire korlátozott betekintést nyújt csak a politikai dinamika bonyolultságába a strukturális nézőpont, mekkora szükség van arra, hogy az elemzést a politikai intézményi rendszer, a pártszerkezet, a kormány és a parlament közötti kapcsolat, a kormány belső felépítése és taktikája országspecifikus jellegzetességeire is kiterjesszük.

Ha strukturális oldalról alátámasztható tény, hogy a tiltakozó szavazás a szociális megpróbáltatásokkal járó reformokra lesekedő fő politikai veszély Kelet-Közép-Európában, ez másfelől a kormányok mellett a *pártokat* teszi a reformok politikai dinamikájának főszereplőivé. A pártoknak a szokásost is meghaladó, nagy politikai jelentőséget kölcsönöz, hogy a gazdasági reformokkal szembeni ellenállás kifejezésének strukturális okoknál fogva is hatékonyabb közvetítői, mint más szervezetek.²⁴

Az a gondolat, hogy Keleten még az elutasított gazdasági reformok politikai dinamikáját is nagyrészt a türelem és a demokratikus tiltakozás alkalmainak ritmikus és előre látható váltakozása szabja meg, lehetőséget kínál annak magyarázatára is, miért történt, *hogy csupán pár évvel a kommunizmus bukása után demokratikus úton kommunista utódpartok kerülhetnek hatalomra a régió több országában.*

A *politikai elitre* összpontosító magyarázat az átalakulás sajátos történetét hangsúlyozza és azt, hogyan érintette ez a régi rendszer elitjét. Logikus érvelés, hogy a keleti átalakulás inkább tárgyalásos, mint forradalmi volt, így nem számolta fel a leköszönő elitet. Következésképpen az intakt, egykori elit a „következő körben” újráválasztható maradt (Balcerowicz 1994).²⁵ Cikkem alapján a fenti érveket *társadalomcentrikus* magyarázatokkal lehet kombinálni. Az a véleményem, hogy egyfelől a *radikális, impulzusvezérelte tiltakozó akciók hiánya*, másfelől a *demokratikus politikai bizalom és támogatottság drámai gyorsaságú és mértékű átcsoportosulása az ellentétes politikai pólusok között, ugyanazon érem két oldalát jelenti a keleti térségben.* Minél inkább igaz, hogy a keleti társadalmak strukturális és intézményi okokból „türelemre ítélték” a választások közötti periódusokban, annál több, a reformokkal elszenvedett sérelmekből táplálkozó visszafojtott ellenszenv szabadulhat fel a választásokkor. Minél több gazdasági megpróbáltatást kellett türelemmel viselniük, annál áthatóbb lehet az állampolgárok igénye arra, hogy azokat, akiket ezért felelősnek tartanak, a demokratikus keretekbe illő módon, leszavazással és leváltással büntessék. Nagy részben a társadalmi türelem eddig elemzett okainak tudható be, hogy a pártok olyannyira hatékonyabbnak bizonyultak a szakszervezeteknél és a civil társadalom egyéb

szervezeteinél és mozgalmainál abban, hogy a gazdasági sérelmeket a politikai tiltakozás nyelvére fordítsák le.

Ebből az következik, hogy a reformellenes tiltakozás mozgósítására legalkalmasabb politikai pártok iránti kereslet a rendszerváltás eddigi szakaszában mindvégig nagyon nagy maradt (vö. Kis 1994). Akkora, hogy a választók ideológiai rokon- és ellenszenveiből adódó korlátokat is háttérbe szorítva, a kialakuló pártstruktúra tényezői között még a kezdetben nagy hendikeppel induló exkommunista pártokat is esélyhez juttatta, hogy kormányzati pozícióból próbáljanak megbirkózni a demokratikus piacgazdasági átalakulás nehézségeivel.

A nézőpontom implikációja, hogy a Litvániában, Lengyelországban, Magyarországon és másutt hatalomra jutott, tisztán exkommunista, vagy ilyen pártok által dominált kormányok éppúgy megsemmisítő demokratikus büntetésben részesülhetnek, ha kudarcot vallanak a gazdasági átalakulás politikai kezelésében, mint az általuk leváltott elődeik.

DOMINÁNS GAZDASÁG – ALÁRENDELTE POLITIKA

Ha a fenti következtetések helytállóak, és a pártok Kelet-Közép-Európában tényleg a legfontosabb közvetítői a folyamatnak, amely a reformokkal kapcsolatos elégedetlenséget a változást igénylők tiltakozásává és demokratikus támogatásukká fordítja le, lényeges a kérdés: vajon miképpen befolyásolják magukat a reformokat a pártok sajátos, ideológiájuk által is befolyásolt gazdasági elképzelései.

Ezzel összefüggésben válik érdekessé a cikkemben feltett második kérdés: miért alakult úgy, hogy az elemzők (és talán a választók) *várákozásaival és a visszatérő latin-amerikai tapasztalattal ellentétben Kelet-Közép-Európában sehol sem került sor populista gazdaságpolitikai fordulatra, a közvetlen tömegmozgósítás Latin-Amerikából közismert módszerére?*²⁶

Az itteni elemzés szempontjából a latin-amerikai populizmus legérdekesebb tapasztalata az, hogy *nem lehet tetszés szerinti pillanatban és bármilyen gazdasági helyzetben populista kísérletbe kezdeni*. Ellenkezőleg: még a makrogazdasági korlátokat és kockázatokat lebecsülő populista epizódok kezdeményezésének is vannak – tapasztalati – makrogazdasági feltételei.

Nem szokás például a *gazdasági válság kellős közepén populista kísérletekbe belevágni*. Latin-Amerikában populista epizódokra tipikusan olyan gazdaságokban került sor, amelyek – többnyire egy-egy, legalább félig sikerült stabilizációs program eredményeként – *mintegy „lélegzethez jutottak”*, azaz a makrogazdasági mutatóik alapján nem voltak közvetlen és nyilvánvaló vészhelyzetben (Dornbusch–Edwards 1991). E tényekre azért fontos felfigyelni, mert arra utalnak, hogy bizonyos mértékig adott volt a *pénzügyi mozgásszabadság*, valame-

lyes szerény anyagi fedezet a populista gazdaságpolitikai fordulathoz.²⁷

Ha általánosítható a tapasztalat, hogy a populista kísérletekhez a viszonylagos és időleges stabilitás pillanatai nyújtottak elfogadható makrogazdasági feltételeket, *Kelet-Közép-Európa átalakulásának első időszakában épp e feltételek nyilvánvaló hiánya az, ami oly szembeeszkő* – még Latin-Amerikával összevetve is.

Mi több: 1990 és 1993 között a posztkommunista térség makrogazdasági jelzőszámai – a növekedésre, inflációra, a költségvetés és a fizetési mérleg egyenlegére vonatkozó adatok –, jóval lepusztultabb gazdasági tájképet vázolnak fel, mint ami a latin-amerikai országokat jellemezte a populista epizódok *előtt*, és voltaképp az átalakulás kezdetétől mindmáig *tilosat jeleznek* bármiféle populista gazdaságpolitikai fordulatnak. Kelet-Közép-Európa országai nemcsak, hogy a populista epizódok tapasztalati makrogazdasági előfeltételeinek nem tettek eleget, de ráadásul makrogazdasági mutatóik is máig úgy festenek, mintha épp túl lennének egy populista kísérlet összeomlásán, s a rákövetkező súlyos válsággal küzdenének. Az adatok *nem egy populista program előtti, hanem az az utáni helyzetre* emlékeztetnek. Ezért arra jutottam: a Kelet országai lényegében *nem engedhették meg maguknak* a populista kísérletezést az átalakulásuk eddigi szakaszában. Nem engedhették meg, mert a makrogazdasági feltételek erre semmiféle mozgásteret nem nyitottak.

Ez az állítás azonban csak azért állja meg a helyét, mert a kelet-közép-európai kormányok mind ez idáig ragaszkodtak bizonyos fontos, nemzetközi *játékszabályok* betartásához: határozottan fontosnak tekintették együttműködésüket az IMF-fel, a Világbankkal és a nemzetközi bankközösséggel, és amennyire lehetett, közeledni próbáltak az Európai Közösséghez.

A prohibítív makrogazdasági feltételek és a fent említett nemzetközi játékszabályok *kettős korlátjából* vagy az egyiket, vagy a másikat éppenséggel át lehet még hágni, mindkettőt egyszerre azonban aligha: együttesen valóban hatékonyan rekesztik ki a populista gazdasági epizódokat a gazdaságpolitikák lehetséges választékából Kelet-Közép-Európában. Ez nem csoda, hisz híján mind a belső, mind a külső forrásoknak, a populizmus semmit sem képes nyújtani, így politikailag sem kifizetődő – még rövid távon sem. Nem kétséges ugyanakkor, hogy az átalakulás eddigi időszakában – jóllehet országokonként különböző mértékben – általában tényleg erősödött a gazdasági populizmusra ösztönző politikai nyomás, s ez mind a populista mozgalmak kialakulásában, mind a populista kalandokra kedvező terepet nyújtó szervezeti folyamatban, a pártrendszerek fragmentálódásában megnyilvánult. Mégsem fogott senki populista gazdasági kalandba Kelet-Közép-Európában.

Alapvetően arról van szó, hogy a régióban *a gazdasági szükség-helyzetnek rendelődött alá a politika* választási szabadsága. *A kelet-közép-európai térségben követett gazdaságpolitika szemmel láthatóan*

nagyon keveset tükröz a mindenkori megfogalmazói és végrehajtói ideológiai vonzalmaiból, ebben az értelemben jórészt színtelennek látszik. Egyelőre úgy tűnik: kerüljön bár hatalomra a politikai színpék bármelyik színfoltja, a pártok tetszőleges kombinációja nagyjában-egészében ugyanazt a nemzetközi pénzügyi szervezetek által jóváhagyott és az Európai Közösség által is támogatott gazdaságpolitikai főirányt folytatja, ami miatt elődeit a reformok kárvallottjai kiszavazták a hatalomból. Ezt az magyarázza, hogy a politika mozgásszabadságát a gazdaságpolitikai irányzat megválasztásában minimálisra csökkentették a kedvezőtlen makrogazdasági feltételek és a szigorú nemzetközi játékszabályok. Jóllehet, a gazdasági válság és a nemzetközi kötöttségek együttese nem teljesen iktatja ki a politika befolyását, de ami a gazdasági témákat illeti, egy, a konszenzusos főirányon belüli, aránylag szűk területre korlátozza a versenyt. A szükséghelyzet meggátolja azoknak az ideológiai elveknek a gazdasági tettekre váltását, amelyekkel a politikai aréna szereplői hagyományosan megkülönböztetik magukat egymástól a választók előtt. Az esélyesebb pártoknak többnyire már a választási gazdasági programjaik is eléggé hasonlóak, de ha mégsem, a kormányzati gazdaságpolitika szükségletei végképp elejét veszik az „egyénieskedésnek”.

Ezek a körülmények a térségben, egyes szakértők várakozásai ellenére kizárták, és vélekedésem szerint a közeli jövőben is ki fogják zárni a latin-amerikai típusú *populista gazdasági epizódokat*.

Ebből egyrészt az következik, hogy az exkommunista pártok hatalomra jutása nem elégséges ok a gazdasági populizmustól, az irracionális gazdasági kalandoktól való félelemre. Ellenkezőleg: Kelet-Közép-Európa politikusainak, ideértve a baloldaliakat és a populistákat is, alighanem ki kell várniuk a gazdasági fellendülés elkövetkező periódusát ahhoz, hogy ideológiai és politikai preferenciáikhoz híven befolyásolhassák a követett gazdaságpolitika irányvonalát. A másik következmény, hogy a reformok ellen Keleten bevetett legtipikusabb fegyver, a demokratikus tiltakozó szavazás, alighanem csak látszólag hatásos. A választók rendre leszavazzák a közvetlen érdekeiknek súlyosan ártó gazdaságpolitikát, csak hogy csakhamar tanúi legyenek visszatérésüknek, új és új pártlobogók alatt.

JEGYZETEK

¹ Cikkem az International Political Science Association 1994. augusztus 21–25. között Berlinben szervezett 16. világkongresszusán tartott, „Is the East Becoming the South? Where Threats to Reforms May Come From?” című előadásomon alapul. Az előadás azon kutatási eredményeimnek egy részét foglalta össze, amelyekre a Közép-Európai Egyetem Politikai Tudományok Tanszékének „Átalakulás, de mivé?” című politikatudományi és politikai gazdaságtani kutatási programja keretében jutottam.

- ² A populista és autoriter populista veszélyről Kelet-Európában lásd például Ágh 1991; Bozókai–Sükösd 1992; Commisso–Dubb–McTigue 1992; Hausner 1992; Ost 1992.
- ³ Ami a terminológiát illeti, a továbbiakban „Kelet”-en Kelet-Közép-Európát: Magyarországot, Csehországot, Lengyelországot és Szlovákiát értem. Ugyanakkor sok állítást a tágabb, kelet-európai összefüggésben is érvényesnek tartom. A „Dél” megjelölés viszont a latin-amerikai kontinens országaira vonatkozik.
- ⁴ Különösen nagy pazarlás lenne lemondani arról a tudásról, amelyet a politikai gazdaságtani és politikatudományi irodalom egyik gyorsan gyarapodó szakága halmozott fel a hetvenes–nyolcvanas évek gazdasági reformjainak politikai környezetéről és következményeiről a harmadik világban. A teljesség igénye nélkül feltétlenül említést érdemelnek az olyan kiváló munkák és gyűjteményes kötetek, mint O’Donnell–Schmitter–Whitehead 1986; Dornbusch–Edwards 1991; Kaufman–Stallings 1991; O’Donnell 1992; Bresser Pereira–Maravall–Przeworski 1993; Smith–Acuna–Gamarra 1994. Sokat lehet továbbá tanulni a kezdeti, „Dél-Kelet”-összehasonlításokból, köztük még azokból is, amelyek a korábban említett, elhibázott predikciókra vezettek. Lásd például Przeworski 1991; Commisso–Dubb–Mc Tigue 1992; Nelson 1992b; Croan et al. 1992; O’Donnell 1993 igazi elméleti kihívást jelentő tanulmányait.
- ⁵ Osztom azok véleményét (például Charles Maierét, 1992), akik szerint bár a kelet-európai szocialista gazdaságok soha nem voltak igazán hatékonyak, rugalmasak és versenyképesek, hátrányukat a hetvenes és a nyolcvanas évtized világgazdasági folyamatai tették igazán nyilvánvalóvá és a rendszer jövője szempontjából végzetessé. Nem általában, hanem ebben a konkrét világgazdasági kontextusban értelmezhető tehát a gazdasági kudarc mint a rendszer összeomlásának egyik tényezője.
- ⁶ A két térség válságát súlyosságuk és a velük járó szociális problémák alapján tartom hasonlóknak. Ezzel szemben fontosnak tekintem azokat az ismérveket, amelyek szerint Kornai János a kelet-európai „transzformációs visszaesést” az összes egyéb gazdasági krízishelyzettől megkülönböztette (Kornai 1993).
- ⁷ A washingtoni konszenzusra vonatkozóan lásd J. Williamson (1993) és Bresser Pereira (1993) tanulmányait, a végrehajtott reformok összevetésére, tartalmára és eddigi, kelet-európai, illetve magyarországi következményeire vonatkozóan pedig Lányi (1994) (1995) friss elemzéseit.
- ⁸ Az a nézőpont, hogy a „Kelet a Dél részévé válhat”, Kelet-Közép-Európában is, másutt is, rendkívül elterjedt mind a társadalomtudósok körében, mind a politikai publicisztikában, mind a politikusoknak az érvrendszerében. Lásd például Jacek Kuron véleményét (idézi: Hausner 1992: 7), továbbá Staniszkis (1992: 221–225). Ágh 1991; Lomax 1992; Vorozheikina (1994: 1).
- ⁹ Ahol az átalakulás erőszakos és véres volt, ott sem a gazdasági megpróbáltatások, hanem a nemzetekfőlötti államok szétesése szolgáltatta a dinamitot (Balcerowicz 1994).
- ¹⁰ Az átmenet történelmi pillanatára és békés kezdetének az elitek magatartásában rejlő, lehetséges okaira vonatkozóan lásd például Nagy A. (1993), Szalai E. (1991), L. Balcerowicz (1994) és Urbán L. (1991) írásait.
- ¹¹ Az egyes elemzési kategóriák kiválasztásakor nem volt szükség üttörő kutatásra, mert különböző kombinációkban mindegyik típust említi az irodalom. Lásd mindenképp J. Waterbury (1989) ötelemű tipológiáját, amelyből a cikkemben szereplő kategóriák meghatározásakor a legtöbbet merítettem. Hivatkozást érdemelnek továbbá J. Walton (1989); Eckstein (1989); E. Commisso és szerzőtársai, valamint J. Nelson (1992a) művei.
- ¹² Tudatában vagyok annak, hogy a strukturális jellemzők önmagukban nem vezetnek politikai cselekvésre vagy annak hiányára, így a politikai dinamikát sem magyarázhatják meg kielégítő mértékben. Egy teljesebb összehasonlítás ezért megköveteli azoknak az intézményeknek, stratégiáknak és mechanizmusoknak az elemzését is, amelyek közvetítő szerepet játszanak a strukturális feszültségek és

a politikai cselekvés, nevezetesen a gazdasági reformokkal kapcsolatos ellenállásnak, illetve a különböző típusainak előfordulási gyakorisága között. Ilyenek például a politikai *intézmények*, a *pártrendszerek*, a *civil társadalom különféle érdekképviseleti szervezetei* és a közöttük uralkodó *viszonyok sajátosságai, továbbá a gazdaságpolitikai kormányzás stílusa és a reformok valós vagy vélt kárvallottainak kompenzációja*. (A felsorolt tényezők hatásának elemzésére vonatkozóan lásd Greskovits 1994.) Ebben a cikkben azonban jórészt csak azzal foglalkozom, mennyiben magyarázhatják *maguk a szocioökonómiai struktúrák* a politikai küzdőteret jellemző cselekvést és eseményeket.

- ¹³ A statisztikai összehasonlítást mind a zavargásokra, mind a többi fenyegetéstípusra vonatkozóan kandidátusi disszertációmban végeztem el (Greskovits 1994).
- ¹⁴ Terjeszkedésüket nem egy országban a szakszervezeti vagyonmegosztást késleltető, a szakszervezetekkel az „oszd meg és uralkodj” elve alapján érintkező kormánypolitika is megnehezítette (Bruszt 1994).
- ¹⁵ Az önbeteljesítő leértékelési várakozások és a tőkemenekítés megátolhatja a *stabilizációt*, ha arra alacsony kamatlábak és támogatott árfolyam fenntartásával törekedtek a reformista kormányok. Ha a tőketulajdonosok bizalmatlansága és a tőkementés azokban a pillanatokban is uralkodik, amikor a recessziós holtpontra épp átrendülő gazdaságban már épp „csak” az új beruházásokra lenne szükség a növekedési trend beálltához, a tőkemenekítés a reformok sikerének legfőbb akadályává léphet elő. Latin-Amerikában mindkét esetre gyakran sor került, ezért a tőkemenekítést sok elemző a reformokra leselkedő legfőbb veszélyek között említi.
- ¹⁶ A privatizáció során létrejövő „hibridekre”, az állami és a magánszféra elmosódó határaitra vonatkozó, és sok tekintetben a kelet-európai tapasztalatok által is megerősített koncepciót és terminológiát először Heidrun Abromeit tanulmányában olvastam, aki koncepcióját a thatcheri privatizáció során létrejött tulajdoni szerkezet elemzésére használta (Abromeit 1986).
- ¹⁷ Az „állami” és a „magán” összefonódásának területeit jellemző rendszerezést a privatizációval foglalkozó magyar kutatók, elsősorban Laki Mihály (1992b; 1993), Voszka Éva (1991a; 1991b; 1991c) munkáira támaszkodva alakítottam ki (Greskovits 1993). E munka első változatát 1992 decemberében adtam elő (Greskovits 1992). Hivatkozást érdemel egy, a Kelet „hibrid” tulajdoni formáira, és az „állami” és „magán” elmosódó határaitra vonatkozó újabb, alapos kutatás: Stark 1993.
- ¹⁸ Amint Laki Mihály a magyarországi második gazdaság szereplőiről megállapítja: „... főként vagy részben az állami szektorban működtek. Ebből sok hasznuk volt. Nem fizettek (és nem fizetnek) adót és társadalombiztosítási járulékot a tevékenységükből származó jövedelmük után, és közvetett költségeik egy részét az állami vállalat fizette (fizeti). Az ebből az integrációból származó másik előny, hogy hasznat húztak a »kölcsonös segítségnyújtásnak« a nagy szervezeteken belül kiépült rendszeréből, így olcsóbban és könnyebben jutottak inputokhoz, mint a piacról” (Laki 1992b: 16).
- ¹⁹ Meg kell jegyezni, hogy mindaddig nem sikerült a fenti változók teljes körére vonatkozó összevetést elvégezni. Csakúgy, mint a többi fenyegetéstípus esetében, itt is bőven maradt a jövőre hátrított feladat.
- ²⁰ Erre a különbségre Joan Nelson (1992b) is felhívja a figyelmet.
- ²¹ Hálával tartozom Laki Mihálynak, aki felhívta a figyelmemet e veszélyforrás sokoldalú – gazdasági és politikai – szerepére és jelentőségére a kelet-közép-európai átalakulás szempontjából. Az informális gazdaság definíciójára, különböző formáira, a kommunista rendszer alatti „második” gazdaság és az informális gazdaság kapcsolatára és különbségére nézve lásd Sik (1992; 1994).
- ²² Nem újdonság, hogy ezen a területen nehéz túljutni az anekdotázás szintjén, vagy a logikai bizonyítékokon. Nehéz megbízható adatokat szerezni vagy ítéleteket alkotni, nem is beszélve a Dél és a Kelet e szempontból történő összehasonlításáról. Ami az informálizálódás mértékének, formáinak és jelentőségének részle-

tes, jól dokumentált és izgalmas elemzését illeti, az Peru esetére vonatkozóan De Sotónak (1990), a harmadik világ egészét illetően pedig Thomasnak (1992) magas színvonalon sikerült, én viszont e cikk keretében meg sem próbálkoztam vele. Ehelyett az itt szereplő néhány állítás forrásaként Sik E. (1992; 1994), Köllő J. (1991), valamint Gábor R. I. (1994) tanulmányaira hivatkozom.

- ²³ A vállalatok például nem politikai vagy gazdaságpolitikai változások kifejezett igényével halmoznak készleteket, vagy kényszerítik hitelezésre szállítóikat, hanem azért, hogy túléljék a nehéz időszakokat. Ugyanez motiválja a vállalkozókat adócsalásra.
- ²⁴ Ágh Attila (1994) tanulmányában a politikai pártoknak a kelet-közép-európai politikai rendszerekben megfigyelt dominanciája érzékeltetésére a „pártokrácia” kifejezést használja.
- ²⁵ Ebbe a gondolatmenetbe illik, hogy a teljes foglalkoztatás, a stabil árak és az általános társadalombiztosítás iránti nosztalgia még inkább hozzásegítette a volt kommunista elitet a régió több országában aratott, elsősoró választási győzelemhez.
- ²⁶ A gazdasági populizmus elemzésére és annak részletes indoklására vonatkozóan, hogy miért hiányoznak Közép-Kelet-Európában mindeddig a populista gazdaságpolitikai epizódok, lásd Greskovits 1992.
- ²⁷ A. Boeckh (1994) arra hívja fel a figyelmet, hogy a populista gazdaságpolitikai epizódok pénzügyi hátterét olykor egy-egy, a világgpiacon jól értékesíthető ásványkincsből (Mexikóban például kőolajból) származó bevételek teremtik meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abromeit, H. 1986 Privatisation in Great Britain. *Annales De L'Economie Publique, Sociale Et Cooperative*, 2, (április–június) Liège, Genève
- Ágh A. 1991. Transition to Democracy in East-Central Europe: a Comparative View. In: Szoboszlai Gy. (szerk.) *Democracy and Political Transformation. Theories and East-Central European Realities*. Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság
- 1994. *The Revival of Mixed Traditions: Democracy and Authoritarian Renewal in East Central Europe*. Paper presented at the Essex Conference on „Democratic Modernisation in the Countries of East Central Europe”. (Kézirat.)
- Balcerowicz, L. 1994. *Democratization and Market-oriented Reform in Eastern Europa*. Paper presented at the conference „Democracy and Economic Reform” organised by „Journal of Democracy” Washington 5–6 May, 1994. (Kézirat.)
- Boeckh, A. 1994. Populizmus Latin-Amerikában: gazdasági válságok, új fejlesztési koalíciók. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- Bozóki A.–Sükösd M. 1992. Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ*, 7.
- Bresser Pereira, L. C. 1993. Economic Reforms and Economic Growth: Efficiency and Politics in Latin America. In: Luis Carlos Bresser Pereira–José María Maravall–Adam Przeworski (Eds.) *Economic Reforms in New Democracies. A Social Democratic Approach*. Cambridge University Press
- Bruszt L. 1994. Az Antall-kormány és a gazdasági érdekképviseltek. In: Kormány a mérlegen 1990–1994. Budapest: Politikai Kutatások Központja, Korridor
- Bunce, V. 1993. Leaving Socialism: A „Transition to Democracy”? *Contention*, (Vol. 3) 1.
- Commisso, E.–S. Dubb–J. Mc Tighe 1992. A populizmus illúziója Latin-Amerikában és Kelet-Európában. *Mozgó Világ*, 8.

- Croan, M.–Th. E. Skidmore–D. Ost–L. S. Graham–E. Hershberg 1992. Is Latin America the Future of Eastern Europe? *Problems of Communism*, May–June.
- De Soto, H. 1990. *The Other Path. The Invisible Revolution in the Third World*. New York: Harper & Row Publishers
- Dornbusch, R.–S. Edwards 1989. The Macroeconomics of Populism in Latin America. *World Bank Policy, Planning and Research Working Papers*, 316.
- — (Eds.) 1991. *The Macroeconomics of Populism in Latin America*. Chicago–London: The University of Chicago Press
- Gábor R. I. 1994. Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? *Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- Greskovits B. 1991. *A stabilizáció problémái és esélyei a nemzetközi tapasztalatok alapján, és Magyarország átmeneti gazdaságában*. Budapest: KOPING-DATORG (Kézirat.)
- 1992. *Is the East Becoming the South? Where Threats to Reforms May Come From?* Előadás az Actors and Strategies of East European Transformation: Conceptual Approaches and Research Methods címmel a Lengyel Tudományos Akadémia Szociológia és Filozófiai Kutató Intézete által Modralinban szervezett konferencián. (Kézirat.)
- 1993. Politika – gazdasági szükséghelyzetben. *Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- 1994. *A tiltakozás és a türelem politikai gazdaságtanáról. Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa átalakulásának tapasztalatai alapján*. Kandidátusi disszertáció. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék (Kézirat.)
- Hausner, J. 1992. Populist Threat in Transformation of Socialist Society. (Friedrich Ebert Foundation Poland, Warsaw) *Economic and Social Policy*, 29.
- Hirschmann, A. O. 1981. The Changing Tolerance for Income Inequality in the Course of Economic Development. In: *Essays in Trespassing*. Cambridge University Press
- Kaufman, R. R.–B. Stallings 1991. The Political Economy of Latin American Populism: In: R. Dornbusch–S. Edwards (Eds.) *The Macroeconomics of Populism in Latin America*. Chicago/London: The University of Chicago Press
- Kis J. 1994. A választók üzenete és a koalíció kilátásai. *Magyar Hírlap*, július 16.
- Kornai J. 1993a *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadó
- 1993b *Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- Köllő J. 1991. *Részanyag egy lehetséges gazdasági programhoz*. (Kézirat.)
- Laki M. 1992a *A vállalati magatartás változása és a gazdasági válság. Közgazdasági Szemle*, 6.
- 1992b *The Chances for the Acceleration of Transition. The Case of Hungarian Privatization*. (Kézirat.)
- 1993. Vállalati viselkedés elhúzódó gazdasági visszaesés idején. *Külgazdaság*, (XXXVII. évf.) 11.
- Lányi K. 1992. An optimistic reasoning on inflation. *Acta Oeconomica*, (Vol. 44) 3–4.
- 1994. Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Magyarországon és más országokban. I. Tények és magyarázatok. *Társadalmi Szemle*, 12.
- 1995. Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Magyarországon és más országokban. II. Gazdaságpolitika és szelekció. *Társadalmi Szemle*, 1.
- Lomax, B. 1992. *From Death to Resurrection: The Metamorphosis of Power in Eastern Europe*. (Kézirat.)
- Maier, Ch. S. 1992. *Why Did Communism Collapse in 1989?* Harvard University, Program on Central and Eastern Europe Working Paper Series No. 7.
- Nagy A. 1993. Átmenet? Honnan – hová? *Valóság*, 10.

- Nelson, J. M. 1992a Poverty, Equity, and the Politics of Adjustment Process.
In: S. Haggard–R. R. Kaufman (Eds.) *The Politics of Economic Adjustment. International Constraints, Distributive Conflicts, and the State*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- 1992b *The Politics of Economic Transformation: Is Third World Experience Relevant in Eastern Europe?* Overseas Development Council (Kézirat.)
- O'Donnell, G. 1992. *Delegative democracy?* The Helen Kellogg Institute for International Studies. Working Paper, 172.
- 1993. *On the State, Democratization and some Conceptual Problems* (A Latin American View with Glances at some Post-Communist Countries). World Development, (Vol. 21) 8.
- O'Donnell, G.–P. Schmitter–L. Whitehead 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. I–IV. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press
- Offe, C. 1991. Capitalism by Democratic Design? Democratic theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, (Vol. 58) 4.
- Ost, D. 1992. Labor and Societal Transition. *Problems of Communism*, May–June
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press
- Sik E. 1992. *From Second Economy to Informal Economy. The Hungarian Case*. (Mimeo.)
- 1994. From the Multicoloured to the Black and White Economy: The Hungarian Second Economy and the Transformation. *International Journal of Urban and Regional Research*, 18, 46–70.
- Smith, W. C.–C. H. Acuna–E. A. Gamarra (Eds.) 1994. *Latin American Political Economy in the Age of Neoliberal Reform*. Transaction Publishers New Brunswick (USA) and London (UK)
- Staniszki, J. 1992. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. London: Cambridge University Press
- Stark, D. 1993. *Recombinant Property in East European Capitalism*. Collegium Budapest, Institute for Advanced Study and Department of Sociology, Cornell University. Presented on the Seminar on „Institutionalizing Social Transformations”, Radziejowice, November (Kézirat.)
- Szalai E. 1989. Az új elit. *Beszélő*, 26.
- 1991. A hatalom metamorfózisa? *Valóság*, 6.
- 1994. Útelágazás. *Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó Szombathely–Budapest: Savaria University Press
- Thomas, J. J. 1992. *Informal Economic Activity*. Ann Arbor. The University of Michigan Press
- Tóth I. J. 1992. *Gazdasági érdekszervezetek és érdekérvényesítési módszerek (első megközelítés)*. (Kézirat.)
- Urbán L. 1991. Why was the Hungarian Transition Exceptionally Peaceful?
In: Szoboszlai Gy. (Ed.) *Democracy and Political Transformation. Theories and East-Central European Realities*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Vorozheikina, T. I. 1994. *Latin American Experience of the 1980s and Some problems of Socio-Political Transformation in Russia*. (Kézirat.) Megjelenés alatt: *Polish Yearbook of International Affairs*
- Voszka É. 1991a *Tulajdon-reform*. Budapest: Pénzügykutató Rt.
- 1991b Homályból homályba. A tulajdonosi szerkezet a nagyiparban. *Társadalmi Szemle*, 5.
- 1991c Tulajdonreform vagy privatizáció? *Közgazdasági Szemle*, 6.

-
- Walton, J. 1991. Debt, Protest and the State in Latin America. In: S. Eckstein (Ed.) *Power and Popular Protest. Latin American Social Movements*. Berkeley: University of California Press
- Waterbury, J. 1989. The Political Management of Economic Adjustment and Reform. In: J. M. Nelson (Ed.) *Fragile Coalitions: the Politics of Economic Adjustment*. New Brunswick (USA) and Oxford (UK): Transaction Books
- Williamson, J. 1993. Democracy and the 'Washington Consensus'. *World Development*, (Vol. 21) 8.
- Wojtyna, A. 1992. In Search of a New Economic Role for the State in the Post-Socialist Countries. In: W. Blaas–J. Foster (Eds.) *Mixed Economies in Europe. An Evolutionary Perspective on their Emergence, Transition and Regulation*. Edward Elgar

BÍRÓ GÁSPÁR

Etnikai pártok, állampolgárság, lojalitás, etnopolitika

*Reflexiók Gombár Csaba „Társadalomszemléletünk
etnicizálódása” című tanulmányára*

Az 1989 utáni Közép- és Kelet-Európában etnikai alapon szerveződő pártok és politikai mozgalmak szerepe nézetem szerint csak tágabb történelmi perspektívában értékelhető. Ma még nem vállalkozhatunk arra, hogy tevékenységüket avagy a pusztán létüket egyértelműen nemkívánatosnak, vagy ellenkezőleg üdvösnek minősítsük; pusztán azért sem, mert ehhez szükség volna többek között egy, legalább a nyugat-európai tapasztalatokat figyelembe vevő összehasonlító elemzésre. Tény, hogy régióinkban 1989 után egyes etnikai szervezetek diszfunkcionális szerepet tölthettek és töltenek be – beleértve a többség által „nemzetvédő” céllal létrehozott politikai vagy „csak” politizáló szervezeteket. A nemzeti vagy etnikai kisebbségek szervezetei azért vannak kényes helyzetben, mert ugyan tevékenységük teljes mértékben alkotmányos keretek között és a legteljesebb nyilvánosság előtt zajlik, ám a közvélemény jelentős, hangadó, de különböző okokból elfogult része évek óta a kisebbségi érdekvédelmet a politikai felforgatással rokonítja. S ez a politikában nem csekély dolog, bár megjegyzendő, hogy ahol az ilyen vélemények a legélesebben vannak jelen, ott általában is az autonóm politikai vagy társadalmi szervezkedést a destabilizálás gyanúja lengi körül. Mivel Gombár Csaba tanulmányának lényegi megállapításaival többnyire egyetértek, az alábbiakban olyan forгатókönyvet szeretnék felvázolni, amelyet azért érdemes megvizsgálni, mert egyes elemei már vagy megvalósultak a régió bizonyos államaiban, vagy mert jelek szerint napirendre kerülése nem elképzelhetetlen. A kérdés az, Bosznia után Európa e részében kialakulhatnak-e még olyan viszonyok, amelyek közepette a következők-

ben leírt etnopolitika összes eleme egyazon államban valósággá, napi gyakorlattá válik, vagy sem.

A válasz arra a kérdésre, hogy az etnicitás határozza-e meg a politikát, vagy a politika integrálta-integrálja, szippantja fel az etnikai elemet, az elmúlt kétszáz év tapasztalatai alapján nem sokat árul el a reális folyamatokról: is-is. Jelenleg a nemzetállami modell határozza meg a nemzetközi közösség struktúráját, játékszabályait, s a világpolitika trendjeit. Az Egyesült Nemzetek Szervezete lehetőségeinek megítélésekor tekintetbe kell venni, hogy tagjai államok, nemzetállamok. A nemzetállam fogalma ebben az összefüggésben kettős jelentésű: 1. az állam a többséget alkotó etnikum által meghatározott, amely, például Európában, a legtöbb esetben nevet is ad az illető országnak; 2. az államalkotó többségi etnikumok – a nemzetek, *mutatis mutandis* a nemzetközi jog szuverén egyenlőség elvének is hasznélvezői, miáltal kialakul egy olyan nemzetközi érdekközösség, amely etnikai ügyekben a nemzetközileg elismerést elnyert nemzeteket teszi meg a politikai érdek- és értékskála elsőrangú helyzetettjeinek. Ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy az európai nemzetállamok konszolidálódásával az etnicitás a politikai tevékenységet modellező elméletek számára olyan tényezővé vált, amellyel számolni kellett, s a jövőben is számolni kell. Az etnikai elem ráadásul többnyire az állam fölötti ellenőrzés megszerzésével kapcsolatos küzdelmekben erősödik fel, így a prioritás kérdéssére is jellemző, hogy a két törekvés igazából sohasem volt egyensúlyban. Ugyanis ha egy ilyen egyensúlyi helyzet bekövetkezik, fölöslegessé válik a kérdés maga, azaz az etnicitás-politika viszony meghatározójának feszegetése. Ha tehát az előfeltevé-sünk úgy szól, hogy különböző szociológiai adottságok dinamikája felerősíti politika és etnicitás egymást semlegesítő hatását, akkor okoskodhatunk úgy, hogy a jövőben megszűnnek a nemzetállamok. De ha a politika primátusát tekintjük hosszú távon megvalósuló trendnek, akkor elvileg eljuthatunk az etnikailag semleges állam ideáltípusának megkonstruálásához, vagy akár a birodalom eszméjéhez is, de vizsgálhatjuk az etnopolitikának azt a változatát is, amely úgy írható le, mint a többségi etnikum törekvése az állam és államterület kizárólagos birtoklására.

Az alábbiakban ez utóbbival szeretnék röviden foglalkozni, két előzetes megjegyzéssel:

1. Az ilyen jellegű törekvések nem újak, s itt csak a román etnokratikus totalitarizmusra utalnék, mint egyik történelmi előzményre. A különbség a jelenlegi helyzetet illetően az, hogy a törekvés régiókban a tömegdemokrácia intézmény- és fogalomrendszerének kereteiben jelentkezik.

2. A politika primátusa az etnikai elemmel szemben, legalábbis ami a régiókat s az 1989 utáni éveket illeti, realitás: a) az 1989 utáni kelet- és közép-európai alkotmányok, leszámítva a magyar alkotmányt, kifejezetten a nemzetállami modellt követik, abban az értelemben, hogy nem ismerik el a kisebbségi etnikumokat mint csoportokat

azonos értékű politikai alanyisággal rendelkezőknek a többségi nemzetel; és b) az uralkodó nemzetközi politikai és jogi felfogás minden etnikai ügyet az állam hatáskörébe utal, és csak az egyetemes egyéni emberi jogok tekintetében ismeri el a nemzetközi közösség véleménynyilvánítási jogát, a létező intézményeken és mechanizmusokon keresztül Európában több évtizede létezik e jogok bírói védelmének nemzetközi intézményrendszere, ám az Európa Tanácsban a nemzeti kisebbségek védelméről 1994-ben kidolgozott keretegyezmény gyakorlatilag az ide vonatkozó ügyeket továbbra is az államok kizárólagos illetékességi körébe utalja, mivel nem ír elő az előbbihez hasonló bíraskodási mechanizmust, illetve kifejezetten kivonja az ilyen ügyeket az Európai Emberi Jogi Bizottság és Bíróság hatásköre alól.

Az etnopolitika (ethnopolitics) fogalma a szakirodalomban általában azt a határterületet jelenti, ahol etnicitás és politika érintkezik egymással. Vagyis viszonyfogalom, mégpedig olyan viszonyfogalom, amelynek nincs egységesen elfogadott meghatározása. Ezért jelentheti azt, amit magyar nyelvterületen általánosan kisebbségpolitikának szokás nevezni, vagyis az állam politikáját a területén élő kisebbségi etnikai csoportokkal szemben, de ugyanúgy tartalmilag azonosítható az etnikai alapon való hatalommegosztás különböző technikáival¹.

A harmadik világban elterjedt *nation-building* – noha például ami az önrendelkezési jog szelektív alkalmazását illeti, egyes esetekre találó lehet –, általában mást jelent, mint a régióban használatos nemzetpolitika. Van azonban egy olyan mozzanat, amely a fogalmi kavalkádból markánsan kiemelhető, s ez az etnopolitika, mint az állambirtoklás restriktív, polgárjogi ihletésű értelmezése. Az állam és az államterület ezek szerint a többségi etnikum, a nemzet vagy nép mint morális személy kizárólagos tulajdona. A polgári jogi vonatkozás hangsúlyozása azért fontos, hogy elválasszuk ezt az esetet az olyan organicista állambölcseletekben központi szerepet játszó ideológiáktól – mint például a magyar Szent Korona-eszme –, amelyek mind előfeltevéseikben, mind finalitásukban különböznek az iménti, szorosan vett polgári jogi értelmezéstől. A kizárólagos értelemben vett etnopolitika visszatérés a 19. századi és a szó szoros értelmében vett diszkrecionális tulajdonjogi felfogáshoz, vagyis tagadása egy sor olyan jogi fikciónak és technikának, amely időközben közmeggyőződés tárgyává vált és intézményesült, s aminek célja az államok területi állandósága és integritása elvének összhangba hozása a személyek, áruk és eszmék szabad áramlásának követelményével és gyakorlatával.²

Az etnopolitika céljainak vállalása kormányzati pozícióból magában foglalja az erőszak, s végső soron a genocídium lehetőségének az elfogadását is, még akkor is, ha az eredeti szándék nem ez volt. A genocídium az ilyen felfogásban mintegy kódolva van. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy e program szükségszerűen meg is valósul, a lényeg az, hogy benne van az alternatíva-halmazban, s a beszélőnek ezzel szembe kell néznie. Ted Robert Gurr és munkatársa, Barbara

Harrf egy nemrég közzétett tanulmányukban a genocídium lehetőségét az etnopolitika viszonylatában a következőképpen határozzák meg: „Öt olyan tényezőt azonosítottunk, amelyek együtthatásuk révén mind a genocídiumot, mind a közönséges tömegmészárlást politikai okokból (a szerzők ezt politicídiumnak nevezik: *politicide* – B. G.) lehetővé teszik: 1. folyamatos véleménykülönbségek vannak az (egy államban együtt élő) etnikai csoportok között; 2. az elitek a hatalommegtartás eszközeként hagyományosan az erőszakot részesítik előnyben; 3. az elitek hatalmukat arra használják, hogy a különböző csoportokat eltérő mértékben, lojalitásuk függvényében részesítsék jutalomban; 4. az érintett társadalom nemrég ment át olyan politikai megrázkódtatáson, mint forradalom vagy háborús vereség; 5. olyan ideológiák jelentkeznek, amelyek bizonyos csoportokat mint feláldozhatókat jelölnek meg. Ha mindezek a feltételek egy időben valósulnak meg – írják a szerzők –, az etnopolitikai konfliktus könnyen genocídiumban végződhet”.³ Az 1945 után Kelet- és Közép-Európában kialakult ideológiai és geopolitikai választóvonalak, amelyek az elmúlt 5–6 év folyamán többé vagy kevésbé látványosan széttöredeztek, az etnopolitikai szándékoknak és törekvéseknek határt szabtak. Ma már viszont úgy tűnik, hogy a világ bizonyos részein mindent el lehet követni az ethnosz jegyében, s ezt hallgatólagosan nemzetközileg jóvá is lehet íratni. Lassan ott tartunk, hogy a genocídium is „csupán” az emberi jogok súlyos megsértése egyik a esetének számít.

A *terra nullius* elfoglalása, vagy az erre való igény bejelentése, valamint az, amit általában szülőföldhöz való jogként emlegetnek főleg kisebbségi oldalról (beleértve a bennszülött népeket), nem tartoznak az etnopolitika itt leírt körébe. Sem a *terra nullius* birtokbavétele, sem a szülőföldhöz való jog elismerésének követelése nem vonja maga után szükségyszerűen harmadik személy hasonló jogainak kétségbevonását. Különbözik a szülőföldhöz való jog jelenleg éppen az etnopolitikai törekvések ellen irányul. Hiszen a kizárólagos birtoklás követelménye értelemszerűen jelenti azt is, hogy másokat, s elsősorban a többségi etnikai csoporthoz nem tartozókat semmilyen jogosítvány nem illet meg az etnikailag fontos ügyeket illetően, s ez kiterjed az államterület bizonyos részének mint ingatlanak a birtoklására vagy tulajdonára is. (A fasizmus nemcsak fogalmilag, de lényegileg is különbözik az itt elemzett etnopolitikai kizárólagosságtól, ennek kifejtésére azonban itt nincs mód.) A fentiekén túl a legrosszabb helyzetben a hontalanok vannak továbbra is, illetve azok, akiknek személyes státusát a nemzeti törvények, azaz az államok belső törvényei nem ismerik el. Azokkal, akik politikai vagy természeti katasztrófák következményeként kerültek kiszolgáltatott helyzetbe, röviden e dolgozat befejező részében foglalkozom. Átmeneti állapotban levőknek tekintendők azok, akik a genfi egyezmény (1951) értelmében várnak valamilyen jogi státus elismerésére.

Az itt leírt etnopolitikai gondolkodás megerősödése irányában hatott 1989 után régióinkban az a szemlélet, amely az önrendelkezést

kizárólag politikai elvként hajlandó elfogadni. Ez a szemlélet uralkodik mind az ENSZ-ben, mind az olyan regionális szervezetekben, mint az Európa Tanács (ET). Noha a rendelkezésre álló nemzetközi joganyag az önrendelkezés mint kollektív (emberi) jog felfogását támasztja alá – az 1966-os emberi jogi egyezmények *expressis verbis* a népek önrendelkezéshez való jogát tartalmazzák –, a világpolitikában az önrendelkezési jog érvényesítése szelektív módon történt, a mindenkori nagyhatalmi megfontolásoknak megfelelően. Ez a helyzet tehát nem változott a bipoláris világrend megszűnte után sem. Az önrendelkezés jogként való el nem ismerése dogmatikailag általában azzal indokolt, hogy a nép kategóriájának nincs egyetemesen elismert definíciója, s ezért e „jognak” nincs alanya, azaz nem tekinthető „jognak”⁴ Amikor nemzetközileg szankcionált politikai elvként a gyakorlatban érvényesült az első világháborút követően, illetve a dekolonizációs folyamatban az önrendelkezés, egy etnikai csoport (nép, nemzet) „elnyomás alóli felszabadulását” legitímálta, akár békés úton, akár harcok árán történt is a „felszabadulás”. De ez a megközelítés is csak egyes csoportokra vonatkozott, míg másokra nem, s ez napjainkban sem történik másképpen. Hogy kik a kiválasztottak, az merőben politikai szempontok alapján dől el. Az érintetteknek többnyire csekély befolyásolási lehetőségük van, azonkívül, hogy elkeseledésükben erőszakkal fenyegetőznek, vagy erőszakhoz folyamodnak céljaik elérésére, s ez irányulhat, amint irányult és irányul is, az ügygel semmilyen kapcsolatban nem álló harmadik személyekre, mint szenvedő alanyokra. Csak ezek figyelembevételével érthető meg az önrendelkezés egyszeri és megismételhetetlen voltának elmélete, amely az önrendelkezés politikai elvként való felfogásából ered: ha egyszer egy csoport felszabadult, azaz élt önrendelkezési jogával, értelmetlen a továbbiakban önrendelkezésről beszélni. Főleg akkor az, ha a csoport saját, nemzetközileg elismert államot hoz létre.

A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mert a hagyományos emberi jogi felfogás – többek között az 1966-os szövegek értelmében – a belső önrendelkezést egy nép azon jogának tekinti, amelynek birtokában szabadon választhatja meg saját politikai státusát, azaz kormányzatát, rendszeres, titkos és általános választásokon. Ez esetben a nép egyenlő az adott ország állampolgárainak összességével, s egy folyamatosan gyakorolható szabadságjog alanya, ami nyilvánvalóan ellentmond az egyszer s mindenkorra önrendelkezés elméletének. Ebből következik, hogy ez utóbbi nézet csak az állam létrehozásának esetére vonatkozik, ami még a releváns ENSZ határozatok értelmében is az önrendelkezési jog gyakorlásának csupán egyik lehetséges módja. Ha tehát ennek megfelelően egy nép – s itt általában a nemzetközi jogi dogmatika sem tesz különbséget az állampolgárok összessége és a nép, nemzet, kisebbségi etnikumok és általában az állampolgárok közösségét alkotó, de szociológiailag elkülöníthető etnikai csoportok között,⁵ élt önrendelkezési jogával, s felszabadult a külső „elnyomás” alóli, megalkotta és elismertette saját államát, további „rész-önrendelkezé-

sek”, mint például a kisebbségi etnikumok autonómiatörekvései, de akár a többségi lakosságú régiók vagy települések nagyobb közigazgatási önállóságra vonatkozó igényei, elvileg nem lehetségesek. Ha ez utóbbiak mégis megvalósulnának, amint az Nyugat-Európában még olyan államokban is megtörtént – mint Spanyolország –, amelyek alkotmányosan nemzetállamok, az is politikai okokra vezethető vissza, illetve a politika primátusának tételét támasztja alá. Többek között ezért is vitatott modell jellegük. Az, hogy a hatalmi megfontolások egyes esetekben megerősítik az önrendelkezést mint politikai elvet (s kétségbevonják mint jogot), máskor viszont szinte semmibe veszik, újra aláhúzza a szelektivitás tényét, s a jelenség önkényes jellegét. De visszatérve gondolatmenetünkhöz, a rész-önrendelkezések lehetőségének elismerése akár úgy is értelmezhető lenne, mint az új autonóm alanyok korábbi elnyomásának a közvetett elismerése, ennek összes morális, politikai és esetleges anyagi következményeivel. S hogy ez egyáltalán nem pusztán elméletileg megkonstruált lehetőség, azt régióink újabbkori történelme igazolja. Másodszor, a rész-önrendelkezés is követheti elméletileg az önrendelkezés logikáját, s kitűzheti célul az elszakadást, új állam létrehozását, vagy másik államhoz csatlakozást. Ennek a lehetőségnek az egyszer s mindenkorra való kiiktatását, úgy tűnik, napjainkban az itt elemzett etnopolitikai hipotézis valósíthatja meg a gyakorlatban, hiszen szintén friss történelmi tapasztalat, hogy a nagy létszámú, költséges erőszakszervezetek fenntartása sem igazán alkalmas a többnemzetiségű államok egybentartására, ha az önrendelkezési jogra hivatkozás kellő tömegtámogatással találkozunk. Ezért valószínűleg igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy a dolog logikájából fakadóan az önrendelkezés folyamatos szabadságként való elismerése megállíthatatlan folyamatokat idézhet elő. Ez azonban csak akkor érvényes megállapítás, ha az önrendelkezést kizárólag politikai elvként engedjük meg, ami – s ez szintén keserű történelmi tapasztalat – azt is jelenti, hogy még csak tudomást sem vagyunk hajlandók venni azokról, amelyek a legtöbb esetben az autonómia- és önrendelkezési törekvéseket indokolják, még mielőtt az erőszak válna uralkodóvá a terepen. Az önrendelkezés jogként való elismerése nem vonja önmagában véve szükségszerűen maga után sem a szecessziót, sem az állam integritásának más módon való kérdésessé tételét. Harmad-, de nem utolsósorban, a pragmatikus érv úgy hangzik, hogy a több – területi és/vagy testületi – autonóm entitást magába foglaló államokat rendkívül nehéz kormányozni. Ez igaz, azonkívül az autonóm entitások pluralizmusa egy államon belül megkövetel bizonyos formális jogegyenlőséget közöttük, ami adott esetben önmagában kérdőjelezheti meg a többségi (etnikai) elv által legitimált államot, nemkülönben a területen való elsőbbség történelmi jogára épülő államszerkezet legitimitását, s ez elviselhetetlen feszültségeket okozhat.

Mindezek feltétlenül figyelembe veendő érvek, s realitásuk aligha kérdőjelezhető meg régióinkat illetően. A kérdés azonban továbbra is az marad, hogy mit fogadunk el hosszú távon: az etnikai csoportok

nehézkésen szabályozható, de mindenkinek a maga – locke-i értelemben vett – tulajdonához való jogát elismerő és a konfliktusok megoldásának eszköztárából az erőszakot eleve és formálisan kiiktató alternatívát, vagy azt az etnopolitikai koncepciót, amely magában foglalja a jelenleg nemzetközi jogilag is szabályozott genocídium valamelyik formája bekövetkeztének lehetőségét, nevezzék azt szégyenlősen akár etnikai tisztogatásnak is?

Az etnopolitikai alternatívának az a nagy előnye minden más megfontolással szemben, hogy azonnali megoldással kecsegtet. S ez az államrezon, azaz a tisztán politikai kategóriákban való gondolkodás szempontjából súlyos érv. Jelszava: „Volt-föld a voltoké, a Volt-állam a voltok állama”, egyértelmű, s a többség szempontjából semmi kivetnivalót nem találni benne, sem a józan ész, sem az erkölcs felől. Ha azonban a kijelentés nem fedi a tényeket – márpedig régiókban általánosan ez a helyzet, akkor a tulajdon kiteljesítése céljából nagy tömegek esetében az egyik kézenfekvő megoldás a „nem-voltok” „voltokká” nyilvánítása, azaz létezésük kétségbevonása. Totalitárius körülmények között ez viszonylag könnyen megy, demokráciában – vagy legalábbis a demokratikus szóhasználat elfogadása esetében – azonban szimbolikus megoldásokra és jogi fikciókra van szükség. Ilyen például az egységes nemzeti állam eszméjének alkotmányban való rögzítése. „Volt-föld a voltoké”: ha nem pusztán a „volt” állampolgársággal rendelkezőkre vonatkozik a tétel, hanem etnikai tartalma van a „Volt” szónak, felmerül a kérdés, kik is azok a „voltok”? De itt még mindig a szimbólumok birodalmában vagyunk. Az állam jellegére vonatkozó alkotmányos tétel végső konzekvenciája az állampolgárság etnikumhoz kötöttsége. Azok, akik nem rendelkeznek állampolgársággal, sem az államapparátusban nem birtokolhatnak pozíciókat, sem ingatlanok tulajdonjogával nem rendelkezhetnek. Eltávolításuk az államterületről demokratikus szempontból ezután nem kifogásolható. Az állampolgárság elvesztése, illetve meg nem adása történhet olyan okokból, mint például az államnyelv nem- vagy hiányos ismerete, a többségi kultúrában nem (el)ismert vezetékek és/vagy keresztnévhez való ragaszkodás stb. A legegyszerűbb a *de facto* megvonás vagy megtagadás: az identitást igazoló személyes dokumentumok visszavonása és újak kibocsátásának a megtagadása. Mindezekre 1989 után konkrét esetek hozhatók fel illusztrálásként. Azonban politikai szempontból kétségkívül a leghatásosabb a lojalitás kategóriájával való manipuláció.

Az etnopolitikai szemléletmód térhódítását jelzi az a több európai – de főleg régiókbeli – kormány által egyre erőteljesebben hangoztatott követelés, amely szerint szükség van a kisebbségi etnikumok, s első helyen a nemzeti kisebbségek állammal szembeni lojalitási kötelezettségeinek nemzetközi kodifikálására. Belpolitikailag e kormányok ezen csoportoktól mint olyanoktól, s a hozzájuk tartozóktól egyénekenkénti lojalitási nyilatkozat „hihető, komolyan vehető”, formális közzétételét várják el. Olyan lojalitás-felfogás érvényesítésének

kísérletéről van itt szó, amely az eddig ismertté vált hivatalos nyilatkozatoknak megfelelően több, mint jogkövetés, azaz az alkotmány és a törvények tiszteletben tartása, beleértve az adó- és hadkötelezettséget. Hogy pontosan miről van szó, az csak gyanítható azokból a nem hivatalos kommentárokból, amelyek néhány országban a kormányálláspontot értelmezik e tekintetben: az állampolgári lojalitás egyértelműen politikai lojalitásként értelmezendő, mégpedig a legtágabb értelemben. Általában a lojalitás hűséget, minden kétséget kizáró megbízhatóságot, sőt, aktív elkötelezettséget fejez ki egy eszme, egy szervezet (állam, párt) vagy egy meghatározott személy iránt. A lojalitás hiánya vagy megtagadása szintén politikai értelemben potenciális ellentétet, szembeszegülést, vagy egyenesen kenyértörést, *casus belli*-t jelent. Semmi esetre sem passzív, elhanyagolható semlegességet, közömbösséget, egyszerűen annál az oknál fogva, hogy a lojalitás kérdése – pontosabban hiánya, egyáltalán felmerült a nyilvános diskurzusban, vagyis politikai kérdéssé vált. Politikai lojalitás és etnicitás összevonása messzemenő következményekkel jár. Az etnopolitika szemszögéből nézve, a nem favorizált helyzetű etnikumok és a hozzájuk tartozó egyének helyből kívül soroltnak a politika résztvevőinek körén, hiszen a privilegizált etnikai csoportok tagjainak lojalitása vélelmezett, egyszerűen azért, mert ők azok, akik, ezzel szemben a többieké az ellenkező bizonyításáig megkérdőjelezett. A bizonyítás legelső kritériuma pedig az aktív elkötelezettség, egészen a legmagasabb áldozatvállalásig, az élet feláldozásáig, amely a nemzeti szubsztanciára kivetítve, örökös készenléti állapotot feltételez. Ebben a gondolatkörben, bármilyen etnikai alapon való – legális! – szervezkedés a nemzetállam adott keretein belül, de amely eltérő a privilegizált csoport(ok) számára fenntartottaktól, minden további nélkül bizonyítékként mutatható fel az illojalitás vádját igazolandó. S ezzel visszaértünk problémánkhoz, az etnikai pártok és politikai mozgalmak kérdéséhez, s ahhoz a megállapításunkhoz, hogy ezek szerepe, nem utolsósorban az itt jelzett lehetséges értelmezések miatt, csak tágabb időintervallumon belül értékelhető.

Csupán címszavakban szeretnék hozzáfűzni még néhány dolgot ahhoz a megállapításhoz, hogy a nemzetközi környezet miatt kedvez az általam itt leírt etnopolitikai törekvéseknek. Természetesen nem arról van szó, hogy a nemzetközi politika meghatározó szereplői, vagy közülük némelyek elhatározták olyan feltételrendszer megteremtését, amely kedvez az állam mint intézmény és az államterület egy adott etnikai csoport általi kizárólagos birtokbavételei törekvéseinek. Átmeneti időkben, cseppfolyós állapotok közepette, mint amilyenek a jelenlegiek is, egyes elvek, fogalmak, intézmények furcsa, önálló életre kelnek, s teljesen eltérő következményeket eredményeznek, mint amelyeket megfogalmazóik vagy létrehozóik megcéloztak. Ha a papíron létező nemzetközi joganyagot vesszük szemügyre, vagyis a különböző nemzetközi szervezetek által létrehozott dokumentummennyiséget, azt mondhatjuk, a nemzetközi jog fejlődik, hatásköre

olyan területekre is kiterjed, amelyekről néhány évtizede még csak álmodni sem lehetett. Másrésztől azonban a nemzetközi normák semmibevétele napjainkban olyan méretűvé vált, hogy ha változás nem történik, az magát a nemzetközi jog fogalmát teszi kétségessé. Finoman akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy korunk a reálpolitika újjászületésének kora, vagyis a dolgok a valódi erőviszonyoknak megfelelően történnek, vagy nem történnek. Azonban ez is csak erős korrekciókkal érvényes, amint az a nézet, hogy a nyugati típusú jogfelfogás és jogi hagyomány felélte tartalékait, s a jogalkalmazói gyakorlat sokszor a józan ésszel annyira ellentétes eseteket eredményez, hogy azok abszurditása, s a krízis ténye a nem szakmabeliek széles köre számára is nyilvánvalóvá válik. Mindezeket figyelembe véve, az alábbiak csak néhány tünetet jeleznek, s megalapozottságuk vagy pillanatnyi, illuzórikus érvényességük is csak hosszú távon derül ki.

Az államok területi integritásának és a határok sérthetetlenségének elve, európai viszonyok közepette a status quo megőrzésének mindezekfölöttisége sajátos módon az etnopolitikai szemléletnek kedvez. Ez a kijelentés nem a fenti elvek közvetett megkérdőjelezése. Azonban a legújabb tapasztalatok alapján kijelenthető, hogy olyan esetekben, amikor tízezrek, százezrek vagy éppenséggel milliók pusztultak el, vagy pusztulhatnak el a jövőben, csak hogy az elv ne szenvedjen sérelmet, a területi integritásra való hivatkozás morálisan nem tartható fenn, s főleg nem akkor, ha az érv azoknak a passzivitását indokolja, akiknek a közbelépés lenne a dolguk, s olyan helyzetben vannak, hogy a közbeavatkozást meg is valósíthatják. Ha tehát valahol genocídium kezdődik vagy folyik – s ilyen helyzetek megintcsak nem a szerző fantáziájában léteznek –, de az érintett kormány egyebek mellett, vagy csupán az állam területi integritásának megőrzésével magyarázza az eseményeket, ez azt jelenti, hogy a nemzetközi közösség elméletileg és gyakorlatilag is tehetetlenségre van kárhóztatva. S az is dokumentálható, hogy a folyamatos elzárkózás az önrendelkezési elv és jog alapos megvitatásától a nemzetközi szervezetekben éppen a területi integritásra való hivatkozásnak tulajdonítható, illetve azok az államok, amelyek folyamatosan és évtizedek óta megtorpedózzák ezt a vitát, így érvelnek. S ők vannak többségben.

Dacára az ENSZ illetékes testületeinek és a különböző nem kormányzati humanitárius szervezetek minden képezetet felülmúló áldozatkészségének és erőfeszítéseinek, világviszonylatban elmondható, a menekültkérdés nem megoldott. Ma valamivel több mint 20 millió menekültet tartanak nyilván hivatalosan világszerte, de ez csak azoknak a száma, akiket az ENSZ hivatalosan menekülteknek ismert el. S ez az elismerés, s a menekültek humanitárius segélyezése mindeneke-lőtt azoknak az államoknak az együttműködésétől függ, amelyek területén a menekültek találhatóak. Azok, akik elsősorban politikai okokból külföldre menekülnek, s nem rendelkeznek semmilyen okmánnyal, ami személyazonosságukat igazolná, s különböző körülmények folytán nem nyerik el a menekült státust sem, jogi értelemben

vett személyként megszűnnek létezni. Ezek száma a legóvatosabb becslések szerint is milliókra tehető. S még nem is említettük a saját országukban „menekültekké” váltak millióit (internally displaced persons), akiknek mind humanitárius, mind jogi helyzete a legteljesebb tisztázatlanságot mutatja. Cinikusan azt is lehet mondani régióink legújabb történései alapján, ha az érdekeltek elérik, hogy egy nemkívánatos etnikum tagjainak döntő többsége menekültorba kényszerüljön, az etnopolitikai probléma lényeges része megoldódott, sőt terminusait nemzetközileg elfogadott fogalmakban lehet körülírni és szalonképessé tenni. Nem tisztázottak továbbá a humanitárius segélyezésnek és általában a külföldi szervezetek és alkalmazottaik humanitárius tevékenységének feltételei abban az esetben, ha ugyan nem állapítható meg a genocídium ténye, de a helyzet megköveteli az azonnali segítyt, s az érintett kormány nincs abban a helyzetben gazdaságilag, hogy önerőből azt megvalósítsa.

Bővebben nem szükséges itt kitérni a kisebbségi kérdés megoldatlanságára, s az ebből fakadó következményekre, elég annyit leszögezni, hogy a nemzetközi szervezetekben, nemkülönben a nyugati államok meghatározó politikai köreibben a hangsúly a kisebbségi jogok elismerésének és garantálásának kérdéséről az ún. etnikai konfliktusokat megelőző, vagy ha kirobbantak, kezelési tevékenységre koncentráldik. Ez amellet, hogy alapjaiban nemes törekvés és indokolt, egyfelől – legalábbis ami régiókat illeti – alaposan megkésett, másfelől azzal a nemkívánatos hatással járhat, hogy a konfliktushoz és a szereplőkhöz való – a dolog természetéből fakadó és szükséges – távolságtartó viszonyulás összemoshatja a felelősséget, eltüntetve a különbséget az áldozatok és az agresszorok, valamint a hosszú távon a konfliktusból hasznot húzók között.

Nem folytatom. A kép meglehetősen sötétre sikeredett, s aligha ad okot vigaszra az, hogy az etnikai kérdés pillanatnyilag egy nagyobb szabású trend függvénye, s úgy tűnik, emiatt önmagában tekintve, elszigetelten kezelve nem oldható meg. Ez viszont nem jelenti azt, hogy nem is kell foglalkozni vele. Az viszont még csak nem is körvonalazódik, hogy a fentebb vázolt különböző forgatókönyvek egyes elemeinek, például az etnopolitika legszélsőségesebb változatainak bekövetkezte hogyan hat vissza az olyan, kétségkívül a demokrácia fogalomkörébe tartozó elvekre, mint az önrendelkezés.

JEGYZETEK

- ¹ Rothschild, J.: *Ethnopolitics. A Conceptual Framework*. Columbia University Press, New York, 1981. 31. Horowitz, D. L.: *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1985, 563. s köv. Arend L.: *The Power-Sharing Approach in Peacemaking in Multiethnic Societies*. Ed. J. V. Montville, Lexington Books, Massachusetts-Toronto, 1989.
- ² Az elmúlt évtizedekben az ún. folyamatos szuverenitás a természeti források fölött, sajátos értelmezés folytán, több esetben önkényes államosításokhoz vezetett. A folyamat mögötti logika hasonló az etnopolitikai szemlélethez. (Vö.: *General Assembly resolution 1803 (XVII) of 14 December 1962*, „Parlament sovereignty over natural resources”.)
- ³ Gurr, T. R.–Harff, B.: *Ethnic Conflict in World Politics*. Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1994, 79–80.
- ⁴ Ld. pl. Colliard, C. A.: *Institutions des relations internationales*. Dalloz, Paris, 1990, 47–49.; Dupuy, P. M.: *Droit international public*. Dalloz, Paris, 1992, 87–92.
- ⁵ Vö. Dinh, N. Q.–Daillier, P.–Pellet, A.: *Droit international public*. Librairie Générale de Droit et Jurisprudence, Paris, 1994, 399–402.

GARAI LÁSZLÓ

„Kunfajta nagyszemű legény...”

Hogyan azonosítsuk magunkat és egymást a politika világában?

Nem vagyok politológus és nem értek a jogtudományhoz: Gombár Csaba előadásának tárgyához csak a szociálpszichológia nézőpontjából tudok hozzászólni.

A szociálpszichológia klasszikusának számító Tajfel egyszer megdicsérte a történész Emersont, amiért a „nemzet”-nek ilyen meghatározását adta: „A legegyszerűbb megállapítás, amit egy nemzetről tehetünk, az, hogy olyan emberek tömege, akik úgy érzik, hogy ők egy nemzet; és lehetséges, hogy amikor már minden raffinált analízist elvégeztünk, ez lesz a végső megállapítás is.”¹ Tajfel azt becsüli ebben a „definíció”-ban, hogy „egy nemzeti csoport tagjai olyankor értékelik ekként, amikor ők magukat nagyfokú konszenzussal így kategorizálják, és mások is egyetértőleg így kategorizálják őket”. S még azt írja, hogy e „tétel a lényegét tekintve szociálpszichológiai: nem foglalkozik azokkal a történelmi, politikai, társadalmi és gazdasági eseményekkel, amelyek a konszenzushoz vezettek, mely most definiálja, ki van »belül« és ki van »kívül«. De semmi kétség, hogy ezek az események kulcsfontosságúak voltak az egyetértés természetének létrehozásában, és ugyancsak igaz, hogy a konszenzus, ha egyszer létrejött, a társadalmi valóságnak olyan szociálpszichológiai aspektusát képviseli, amely kölcsönhatásban áll azokkal a társadalmi, politikai és gazdasági eseményekkel, amelyek meghatározzák a csoportnak és más csoportokkal való viszonyának jelen és jövő sorsát.”²

Gombárról gyanítom, hogy emiatt tartja úgy, magamról pedig biztos vagyok, hogy emiatt értek vele egyet, hogy akár igen veszélyessé is válhat a jelenlegi gyakorlat, amely a politika világában etnikai szempont szerint „definiálja, ki van »belül« és ki van »kívül«”, mert „a konszenzus, ha egyszer létrejött, a társadalmi valóságnak olyan szoci-

álpszichológiai aspektusát képviseli, amely kölcsönhatásban áll azokkal a társadalmi, politikai és gazdasági eseményekkel, amelyek meghatározzák a csoportnak és más csoportokkal való viszonyának jelen és jövő sorsát.”

Mint ahogyan a távolabbi meg a közelebbi szomszédságunkban már meg is határoz az erre nézve kialakult konszenzus jelen meg jövő sorsokat.

Azt mondhatná az ember, hogy addig követni lehet Tajfelt, amíg arról van szó, hogy általában egy *csoporton* – ami, vélhetően, a tárgya kell, hogy legyen a szociálpszichológus Tajfel érdeklődésének – ki van belül és ki van kívül, mert ez tényleg függ attól, vajon konszenzus van-e a csoportba belépő és a csoportba befogadók döntésének önkénye között. S mielőtt folytatná az ember a kérdésre vonatkozó mondanivalóját, esetleg kész mérlegelni még azt is, hogy mennyi marad önkénynek és konszenzusnak ebből a kettős véletlenjéből, amikor a kérdéses csoport egy nemzet. Ám – lukadna ki végül az ember az igazi mondanivalójához – etnikum, az más, mint nemzet. Például abban, hogy az utóbbinak van, az előbbinek viszont nincs köze csoporthoz tartozáshoz. S ha azon még lehet vita, hogy milyen *nemzethez* tartozik az, akinek öt nemzedékkel korábbi őse a századfordulón jött olasz fagyaltosként vagy bolgár kertészként Magyarországra, s milyenhez az, akinek ugyanolyan távoli őse ugyanakkor egyike volt „másfélmillió emberünknek”, aki „kitántorgott Amerikába” – ám arról nem lehet semmiféle vita, hogy melyikük milyen *etnikumhoz* tartozik.

Gyanúm szerint ez a gondolatmenet állhat a mögött a szenvedély mögött (amennyire a szenvedély egyáltalán hagy teret gondolatmenetnek), amely az etnikai identitást próbálja a társadalom szerveződésének alapjává megtenni. Valami afféle megfontolás, hogy ha ennyire bizonytalanra válhat minden társadalmi minőség, amire emberek társadalmi (például politikai) szerveződése épülhet, ez bizonytalanra teheti az egész építményt – válasszuk hát alapozáshoz az egyetlen szolid fundamentumot. Ez pedig nem más, mint az etnikum, vagy általánosabban az, amit – idézi Gombár Csaba – Fehér Ferenc és Heller Ágnes biopolitikai tényezőnek nevez.

Érteni vélem a szolid fundamentum iránti igényt – mindazok gyakorlati igényét, akik a 20. század végén szeretnének végre szolidan berendezett társadalomban élni, ahol az ember magáról is, meg a szomszédjáról is tudhatja, hogy kicsoda; mind pedig azok elméleti igényét, akik legalább visszafelé szeretnék megérteni a századot, amely egyszer osztályok, máskor nemzetek mentén hitte magát szervezve. Érteni vélem, mert szolid alapozás híján nagyon fárasztóak tudnak lenni az emberi viszonyok.

Nézzük például a kisebbségeket.

Gombár nem nézi jó szemmel, hogy „a kisebbségek demokratikus jogainak, másságuk politikai tolerálásának felemlegetésekor nem mozgáskorlátozottokról, munkanélküliekről, hajléktalanokról, kény-

szerlakásbérlokról, azaz szociálisan determinált kisebbségekről, hanem tipikusan biopolitikai témákat megtestesítő kisebbségekről esett csak szó. S bár a kulturális, gazdasági és politikai élet nehezen megszámlálható kisebbségekkel teltett – s való igaz, hogy a »kisebbségek a többség«, hiszen életünk számos vonatkozásában többségünk valamilyen kisebbségi pozícióba kerül –, figyelemre méltó, hogy szóhasználatunkban a kisebbség hovatovább az etnikai értelmű kisebbségi lét szinonimájává válik” (93. old.).

Másfelől viszont nézzük meg, mi van akkor, amikor „többségünk valamilyen kisebbségi pozícióba kerül”. Hadd mutassam ezt be a magam példáján, nehogy bárki úgy érezhesse, hogy személyeskedek.

Jómagam kisebbségi pozícióba kerültem, még hozzá szociálisan determinált kisebbségébe, melyet olyan jogoktól foszt meg egy arrogáns többség, amelyeket a magam kategóriáján belül (legalább metaforikus értelemben) természetes jognak kell tekinteni, s a diszkrimináció engem is másságból fakadóan sújt. S ráadásul kisebbségi pozícióm a kisebbségek többségével szemben is kisebbségi, amennyiben nem láttatja magát az emancipációs szándék rutinos tekintete előtt, mint ahogyan „mozgáskorlátozottaké, munkanélkülieké, hajléktalanoké, kényszerlakásbérloké”; nem mint cigánynak dobnak Molotov-koktélt a szobámba, nem mint zsidónak tömik kitépett pajeszomat a számba, nem homoszexuálisként vagy vallási szekta tagjaként zárnak börtönbe, nem örülteként kötöznek kényszerzubbonyba és kapcsolnak áramot a fejemre szerelt elektródákra.

Ilyen és ehhez hasonló jól ismert dimenziók helyett énrám egy intézményes tudomány elitjének a keretében méri egy hatalmon lévő többség a maga hatalmának érdekében a kisebbségi sorsral járó joghátrányt, amely abban áll, hogy Magyarországon nem taníthatok egyetemen. Kisebbségi sorsom kerete nem éppen tipikus, maga a sors azonban az. Gondoljunk bele! Ha tudománnyal foglalkozó embertől, csak mert tudományágának fontos kérdéseiről másképp gondolkodik, e diszciplína túlsúlyos képviselői elveszik a lehetőséget, hogy egyetemen taníthasson, ez azt jelenti, hogy nem vehet részt azoknak a kiképezésében, akik majd a kérdéses tudományt a továbbiakban művelni fogják. Aki pedig nem adhatja elő másképp gondolkodásának érveit olyan hallgatóság előtt, amely még nem helyezi megállapodott nézetek pajzsát egy elfogadható érvelés és önmaga közé, annak felfogása továbbra is kívül fog rekedni a mértékadó tudományos nézetek körén, mivel a mértéket továbbra sem olyanok fogják megadni, akik az ő tanítványai lennének. Márpedig mindenféle kisebbségi sorsnak közös lényege a megfosztás minden olyan eszköztől, amely nélkülözhetetlen a kisebbségi státusnak akár a legcsekélyebb megváltoztatásához.

Könnyű azonban belátni ezen a nem tipikus példán, hogy ha bárkinek lehetősége volna, hogy a maga megválasztotta dimenzió mentén jelentsen be igényt annak megállapítására, hogy vele szemben egy többségi önkény kisebbségi diszkriminációt alkalmaz, ez olyan

kisebbségi önkényt szabadíthatna el, amely sem a társadalom kutatásának, sem igazgatásának nem válna javára.

Úgyhogy, mondom, érteni vélem azok igényét, akik ilyesmi helyett szolid fundamentumra kívánják helyezni a társadalomnak akár a kutatását, akár az igazgatását.

Vélhetnénk, hogy az eljárás hagyományossága teremthet ilyen szolid alapot, s vélhetnénk továbbá, hogy minél régebbi ez a hagyomány, annál szolidabb az általa teremtett alap. Annak például nincs hagyománya, hogy a társadalomkutató számon tartson vagy, hogy a közhatalom befolyásoljon például egy, az imént vázolthoz hasonló kisebbségi sorsot. Annak viszont az utóbbi két-három évtizedben már kialakult a hagyománya, miképpen lehet adminisztrálni azt a kulturális identitást, amelyet valaki a maga gyökereinek felkutatásakor választ magának, lett legyen bár az eredetileg volt identitás elvesztése (vagy erőszakos elveszejtése) olyan viszonylag frissebb keletű, mint például a bretonoké, vagy olyan régebbi keletű, mint az occitanoké Franciaországban. Annak pedig már egészen régi a hagyománya, hogyan lehet és hogyan kell kezelni olyan kisebbségi sorsokat, mint amilyen egy zsidó enklávéé. Ennek megfelelően a „másképp gondolkodó tudós” kategóriája valószínűleg nem alkalmas arra, hogy kezelhető társadalmi azonosság-viszonyok épülhessenek köré, a „franciaországi occitan” kategóriája alkalmasabbnak látszik erre, a – például – „magyarországi zsidó”-é pedig úgy látszik, még annál is alkalmasabb.

Csakhogy: a „franciaországi occitan” kategóriája mentén kialakulhatnak például olyan szcénák, amilyen egy Dél-Franciaországban megrendezett tudományos konferencián került bemutatásra, ahol a konferenciát vendégül látó egyetem dékánja, akit mint szakmabélit a szokásoknak megfelelően a tanácskozás elnökévé választottak, elnöki megnyitóját occitan nyelven tartotta, kijelentvén: „Az itt élő nemzetnek ez a nyelve”. Amíg a *tolmácsolatlan* incidens zajlott, volt időnk gondolkozni rajta. S én például akkor arra gondoltam, hogy talán már nincs messze az idő, amikor majd a Nagy- és a Kiskunságban honos magyarok petícióban fogják bejelenteni: *visszakövetelik kun nyelvi, általánosabban kulturális identitásukat, amelytől magyarországi Béla király erőszakos letelepítési politikával megfosztotta őket*. S akkor mindenféle, például politikai szerveződés képezhető lesz majd annak a különbségnek mentén, hogy magyar-e az ember vagy kun.

„Kunfajta nagyszemű legény” – ahogy Ady írja. Igenám, de ő a *Hortobágy poétájáról* írja ezt, s vélhető, hogy már a legelső jelző megválasztásával jelezni akarta, hogy markánsan magyar sorsról lesz szó itten. S ha így van, nem áll egyedül azok sorában, akik számára „kunfajta” annyit tesz, mint *markánsan magyarfajta*, mert például Illyés Gyulánál ilyesmi olvasható: „Tanulmányt kellett írnom a magyar nép fajtájáról vagy fajtáiról. Azzal kezdtem, hogy a kunok büszkén emlegetik, hogy ők aztán igazán magyarok ám, szemben mindazokkal, akiknek semmi ilyen eredetjelzőjük nincs. Ha valaki jásznak vagy besenyőnek vallja magát, én az előtt is lapítok, átengedve

neki magyarságból az elsőséget; nekik, a később jötteknek, a beolvadtaknak...” S igazán *horribile dictu*, hogy Illyés ezután még ezt írja: „Ha a magyarországi zsidóság sorsa úgy alakult volna, mint apáink az emancipációkor vélték, akkor tán ötszáz év múlva a magyar előtt a zsidó jelző is ilyen mellődüllesztő, magyarnál is magyarabb értelmet kap.”³

Úgyhogy olyasformán látszik, hogy az identitást adminisztráló eljárás hagyományossága sem teremt igazán megbízható, szolid alapot a társadalomnak sem kutatásához, sem igazgatásához.

Így aztán esetleg tényleg nem marad más, mint etnikai kritériumok mentén nyilvántartani társadalmi különbségeinket és azonosságunkat. Esetleg akármilyen egyéb biopolitikai tényező mentén. Mert az azért mégiscsak más: ha valamilyen kétségbevonhatatlan alapunk van arra, hogy a társadalmi univerzumot – akár az elmélet, akár a gyakorlat számára – elrendezzük.

Megjegyzem, ugyanez a logika működött azokban is, akik ezt az univerzumot az osztályok kategóriáiban vélték elrendezhető: a gazdasági érdek ugyanilyen kétségbevonhatatlan hatótényezőnek tetszett, összevetve azzal, amit az angol nyelv így jelöl meg: *fancy*, a magyar nyelvnek pedig csak sok szava van rá, hogy e szociálpszichológiai is hatni tudó tényezőnek a jelentését visszaadja: képzelet, fantázia, képzelőerő, látomás, elképzelés, képzelődés, elmeszülemény, szélső, kedv, izlés, gusztus, tetszés, vesszőparipa.

Erről eszembe jut egy rövid szöveg, amely a pszichológiatörténet folklórájából való – már nem is lehet tudni, hogy ki volt a pszichológia jelesei közül, aki először illusztrálta általa, miképpen támad gyakorta az az evidenciánk, hogy társadalmi univerzumunk hatótényezői közül az egyiket kétségbevonhatatlan valóságá kitünteti a többivel szemben, amely csak *fancy*:

„Nézz meg ezt a kést, uram. Az angol azt mondja rá: »knife«, a francia meg: »couteau«; az orosz úgy véli, »nozs«, a német szerint meg »messer« – az istennek sem tudnak megegyezni. Pedig milyen egyszerű: világosan belátható, hogy egyiknek sincs igaza. Mert mit mondunk mi, magyarok a késre? Hogy »kés«. S ha elfogulatlanul tekintjük a kérdést: mi más lenne valójában egy kés, mint: »kés«?”

Tényleg: mi más lenne egy kés, mint *igazán* „kés”? És mi más lenne, amiben egy etnikum konszenzust alakíthat ki az őt megjelenítő egyedekben, közös-ség!! bárki mással bármi más közös-ségük legyen is, mint az, hogy ez utóbbiak bármelyikével szemben az etnikum *igazi* alapot nyújt az emberek azonosításához?

Úgyhogy kénytelenül be kell látni, az ember azonosításához semmivel sem nyújt szilárdabb alapot, ha aszerint adminisztrálják, hogy például olasz-e vagy orosz, mint ha aszerint tennék, hogy, mondjuk, szocialista-e vagy fasiszta? Holott például ismerünk esetet, amikor valaki *olasz szocialistából olasz fasiszta* lett, de azt nem tudta volna megtenni Mussolini, hogy *olasz szocialistából orosz szocialista* váljék belőle.

Viszont azt sem, hogy vércsoportot váltson. S ha igaznak bizonyulna is az újsághír, amely szerint az Egyesült Államokban már létesült volna olyan választási párt, amely vércsoport szerint azonosítható polgárok szavazataira tart igényt, s ezeknek ígér politikai képviseletet, ez legalábbis tipikusnak még nem tekinthető. Holott vércsoport alapján nem kevésbé, mint etnikai csoport alapján megállapíthatók például kisebbségek, hiszen míg A-csoportba Magyarországon az emberek 38 százaléka, addig B-csoportba mindössze 10 százaléka tartozik. Ha mármost lenne, aki ennek ellenére amellett van, hogy a politika világában az emberek ne vércsoportok mentén azonosítsák magukat és egymást, hanem aszerint, hogy liberális, szocialista, nemzeti vagy transzcendens (például keresztényi⁴) értékrenden alapul-e az a politikai ideológia, amely felé valaki orientálódik, akkor én azért csatlakoznék hozzá. S pontosan ugyanazon logika mentén, mint amelynek szemszögéből Gombárral is egyetértek, amikor etnikai csoportokkal szemben részesíti előnyben az ilyen politikai-ideológiai kategóriákat.

Ha egyszer az etnikai referenciának *nincs meg* az a fölénye, ami miatt választottuk volna: hogy kétségbevonhatatlan alapot nyújtana a társadalmi univerzum elrendezéséhez. Mert hiszen az elrendezéshez nem elég, ha annyit tudok kétségbevonhatatlanul megállapítani magamról vagy másról, hogy kun vagyok vagy hogy zsidó – egyszersmind azt is egyértelműen kellene tudni megállapítani, hogy ezáltal más vagyok-e, mint magyar, vagy épp ellenkezőleg. Ezt pedig – láttuk – csak akkor lehet eldönteni, ha már eleve el van döntve egy olyan konszenzus számára, amelynek a határai ott húzódnak, ahol a kérdéses etnikai csoport elválik a magyaroktól, illetve ellenkezőleg, különbség nélkül osztozik benne minden magyar: az előbbi esetben a másságot, az utóbbiban pedig az azonosságot a konszenzussal vallott öndefiníció látszólag *megállapítja*, valójában azonban esetleg *teremti*.

Mert akár olyan súlyosnak tekinthető kritérium mentén alakul ki két csoport, mint az etnikai, akár a legcsekélyebb fontosságú dimenzió mentén⁵ alakítják ki, mindig van, amiben e csoportok *különböznek*, s van, amiben *hasonlítanak*, így arra is van alap, hogy határukat számon tartsák, meg arra is, hogy ne vegyenek tudomást róla.

Tegyük fel mármost, hogy egyetértés alakul ki a két csoport között arra nézve, hogy hasonlóságukat tartsák súlyosabbnak – ettől a pillanattól fogva *egyfel több okuk lesz, hogy így gondolják, mint volt, mielőbb erre nézve az egyetértés kialakult közöttük*.

Tegyük fel ezzel szemben, hogy a teljes egyetértés a tekintetben áll elő két csoport között, hogy identitásukban az a meghatározó, ami megkülönbözteti őket – ebben az esetben *kevesebb alap marad e konszenzusra, mint ha nem jött volna létre*.

Igazán pedig a határt a két csoport között semmi sem tudja olyan markánsan megvonni, mint ha az egyik csoport tagjai között arra nézve áll fenn az egyetértés, hogy ilyen határ nincs is, míg másiban azt a konszenzust, hogy igenis van, csak erősíti a mindennapos tapasztalat az erre nézve folytatódó vitáról.

Ez utóbbi játék úgy is előállhat, hogy egy etnikai kisebbség „fedezi fel” a szakadékot maga és egy etnikai többség között, amely utóbbi azzal, hogy ismételt manőverekkel próbálja e szakadék létét „letagadni”, csak egyre markánsabbá teszi, mennyire áthidalhatatlan az. De előállhat úgy is, hogy a többség „jön rá” arra (vagy: a többségre „jön rá” az), hogy a kisebbség *más*, s a kisebbség minden manővere, amellyel asszimilálódni próbál, csak újabb meg újabb tünetét szolgáltatja ennek a másságnak.

Ahhoz, hogy társadalmi azonosságunk körül e paradox játékok⁶ valamelyike kibontakozzék, mondom, nem szükséges, hogy a két csoport olyan súlyosnak tekinthető dimenzió mentén játssza azt, mint amilyen az etnikai. Pontosán ugyanilyen szerkezetű végzetes játékokba bonyolódhat például két veronai család, amelyek között pedig a viszony és a viszály lényegét hiánytalanul fogalmazza meg Capulet Julia, amikor ezt mondja gondolatban Montague Romeónak: „Csak neved ellenségem, nem magad”.⁷

Mert azt, hogy egy társadalmi univerzumban milyen történet zajlik, valószínűleg a *forma* határozza meg, amelybe a történelem elrendezi a maga játékának szereplőit, nem pedig az *anyag*, amely ezeket a formákat hordozza.

Úgyhogy a társadalom pótlólagos kockázat vállalása nélkül engedheti meg magának azt a luxust, hogy amikor a játék politikai, akkor az anyag is hadd legyen az: ne „magyarok”, „zsidók”, „kunok” és „occitanok” legyenek a szereplői, hanem „szociáldemokraták”, „kereszténydemokraták”, „szabad demokraták” és „magyar demokraták”.

JEGYZETEK

¹ Emerson, R.: *From empire to nation*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press 1960. 102. old.

² Tajfel, H.: *Human groups & social categories: Studies in social psychology*. Cambridge (Massachusetts): Cambridge University Press. 1981. 229-230. old.

³ *Magyarok* (1939); 1938. aug. 14-i naplójegyzet.

⁴ E két utóbbit, nem győzöm sajnálni, hogy nem csak mai híveik, de szocialista és liberális ellenfeleik is egynek veszik. Holott elég csak a II. János-Pál magyarországi látogatásakor elhangzott beszédek tartalmát elemezni, hogy kitéssék az eltérés a házigazdák nacionalizmusa és a vendég egyfajta „internacionalizmusa” között. Hogy pedig a nacionalizmus ismét felmutassa a maga 19. században még megvolt ateizmusát vagy legalábbis agnoszticizmusát, erre sem kell majd soká várni a jelenlegi ciklus merőben új szövetségi és szövetségbontási rendjében.

⁵ Tajfel klasszikussá vált kísérletben vizsgálta meg a kérdést, hogy mi az a minimális feltétel, amely már akképpen túlozhat el, hogy az ember magát egy szociális kategóriára vonatkoztatva identifikálja és megkülönböztesse a „saját” csoportját és egy „idegen” csoportot. Azt találta, hogy ez a fejlemény már olyankor is bekövetkezik, ha a két csoportot olyan csekély fontosságú dimenzió mentén alakítják ki, mint hogy egy tesztt manipulált eredményének „tanúsága” szerint két olyan festő – Klee és Kandinszkij – közül, akiknek korábban a nevét

sem hallotta, melyeknek az állítólagos festményeit részesíti előnyben maga a kísérleti személy, és melyiket mások, akiknek ő mindvégig csak monogramját ismeri. (A kísérlet részletes ismertetését lásd Tajfel: *Id. mű.* 268–287. old.)

⁶ A társadalmi azonosság paradoxonjairól részletesebben lásd szerző „...*elvegyültem és kiváltam*”. *Társadalomlélektani esszé az identitásról* című monográfiáját (T. Twins Kiadó, Budapest: 1993.).

⁷ Shakespeare: Rómeó és Júlia. Mészöly Dezső fordítása.

BALASSA PÉTER

Az eltorzult társulás

Töredékek Gombár Csaba tanulmányához

Nem vagyok a politika tudósa, elsősorban mint kortárs, mint művészetről író civil szeretnék hozzászólni Gombár Csaba igen fontos és elgondolkodtató írásához.

A tanulmányon végighúzódik egy – számomra – egyre megoldatlanabbnak tűnő probléma, a posztmodern fogalmának definíciós problémája. Ez esetben azt hiszem, hogy a posztmodern szó használata, párhuzamosan az etnopolitizálás előtérbe nyomulásával kisérszben indokolt, jogos, vagy részben nem. Már a művészettudományokban sem tudják és egyre kevésbé tudják megmondani, mi a posztmodern, mi nem az. Ami öt-hat éve világosan a modernitás kritikai ellentétének látszott, az mára vagy a modernitás intranzigens és egyre elfogadhatatlanabb ellenségévé vált, vagy olyan túltelített jelentésűvé, hogy semmit és mindent jelent. Gombár tanulmányában is végigkövethető ez a definíciós gond, és számomra azokon a helyeken meggyőzőbb, ahol inkább az etnicizálódás párhuzam-fogalma, vagy akár a fundamentalizmusoké a posztmodern, és nem meggyőző, amikor művészet-eszmei fogalomként használja. Az utóbbi esetben ugyanis, mára egyre világosabb, egy „felfutó”, progresszív modernitás-kritikát jelentett, amelynek komoly művészeti és elméleti hozama volt, mondjuk így: az 1789-es „nagy elbeszélés” végigelemzése, lezárása, de nem teljesen elutasító bírálata. Az előbbi esetben azonban szerintem nem megfelelő kifejezés a posztmodern, hanem inkább fedőnév, semmire sem kötelező, általános *Zeitgeist*, a modernitás utáninak, a „vég utáninak” beállított kor-érület, amely már nem tartalmazza a korábbi, eredeti posztmodern kultúra előrevivő, kritikai töltetét, hanem valójában csakugyan, ahogyan Gombár finom elemzéseken keresztül megmutatja: az etnopolitika, a biopolitika fedőfogalma. Tehát hajlok arra, hogy sétválasszuk a posztmodern kulturális-szellemi fogalmát, mely

már maga is történetté, narrációvá vált, a politika átváltozásától, az etno- és biopolitizálástól. Ahol Gombár posztmodern politikát mond, ott valójában inkább a politika gyökeres átváltozásáról van szó, amit – szerintem és az általam nagyjából ismert kultúrkritikai szakirodalom szerint is – a média, illetve a média-szimulakrumok tömegkultúra teremtő erejének politikai erővé változása, e változás újabb etapa jelent. Kissé fanyarul azt mondanám, hogy az „agitprop”-nak számos változatát nyújtotta a 20. század, Leninéktől Sztálinon és Göbbelsen, Mussolinin át a planetáris tévétársaságokig és a médiális csillagháborúig, vagy éppen a Berlusconi-jelenségig. Ez utóbbi számomra jelenlegi megtestesítője annak, ami az igazi politika után történik, ezért jószerivel már nem is nevezném klasszikus értelemben politikának, hanem inkább a média-szimulakrum teljhatalmának. A média és a belőle áradó tömegpolitizálás (amit, ismétlem, nem nevezek politikának) egyre kevésbé eszközei a közéletnek vagy a magánéleti nevelődésnek, hanem ők maguk a dolog. Az új politika már nem politika, nem is posztmodern, hanem olyan, mint Berlusconi hatalomra kerülésének „Fininvest-great narration”-je. Ez nem posztmodern politika, hanem a politika szó teljes, funkcionális-tartalmi átépítési kísérlete, amelyben az etno- és biopolitika meg a különféle korporativizmusok (ebbe nem csak, nem elsősorban a klasszikus munka- és tőke közös szakszervezeti korporációit értem, hanem az etnikai struktúrájú, de egyáltalán nem etnikai tartalmú lobby-szerveződések is) eltávolítanak a Habermas által értelmezett társadalmi cselekvés-diszkursus politikai mechanizmusaitól, a racionális érvelés politikaszervezeti artikulációjától. Mindezen belül az etno- és biopolitika más módon, mint régen, megismétli a kevesek – ezúttal információs – túlhatalmát a látszólag bokáig kiszolgált többséggel szemben. A régi politológiai terminussal szólva: a tömegmanipuláció új etapját látom mindabban, amit Gombár Csaba fenomenológiája leír, és ezt alig nevezném posztmodernnek – már csak azért sem, mert a posztmodern eredetileg játékosabb és kevésbé intranszigens volt, úgynevezett léhaságának megvolt a maga ideológiaellenes éle és frissessége, szemben az etnopolitikák újra csak komor dogmatizmusával.

Azért sem használnám a posztmodern fogalmát mindarra, amit Gombár leír, mert egyrészt nem számol azzal, ami az „eredeti” posztmodern gondolkodásban nagyon-nagyon régi volt (a romantikus filozófia mint kiindulópont), másrészt azzal, ami mindebben eleve és máig *többé-kevésbé érvényesen* a modernitás kritikája, illetve a racionális diszkursus határainak vagy „fekete lyukainak” a jelzése volt (az ökológiai válságtól az új individualizmuson át a neotolerancia- és pluralizmus-elméletekig, a szabadság újrafogalmazási kísérletéig, az atomisztikus felfogással szembeni szemléleti holizmusig, és így tovább – lásd *Medvetánc*, 1987. évi posztmodern körkérdése és egyebek). Magam arra jutottam, hogy amiben politikailag, szellemileg a posztmodernnek igaza volt a modernitással szemben, az parciális igazságként – mint a posztmodernitásnak a modernitás által történő

„kötelező” feldolgozása és értelmezése – maradandó, mind politikailag, mind kulturálisan, azaz: maradandó kritika, amelyre minél jobban figyel az uralkodó modern paradigma, annál inkább életképes, annál kevésbé lehetséges megismételni az 1789-től a 19. és a 20. század végéig húzódó valóban elavult paradigmát. A modernitás több, mint ez a kétszáz év, amely csakugyan lezárult. A rendkívüli, kegyelem-szerű bicentenáriumi év, 1989 nagy pillanata tényleg az lehetett volna, ha a modern átértelmezi önmagát a posztmodern kritikája által, anélkül, hogy a posztmodernitás teljesen megtagadná a modernitás visszavonhatatlan értékeit. Véleményem szerint a modernitás és a posztmodernitás sajátos ötvözésének a kudarca az, ami az 1989 utáni világban bizonyos értelemben a politika megszűnéséhez, illetve a racionális diszkurzus helyett az etnopolitizálás mediális túlhatalom révén történő felfokozódásához, a kis csoportok sajátos totalitarizmusához vezet. A modernitás romantikus kritikája, mint a modernitás *természetes* velejárója (ami minden további posztmodern forrása) nagymértékben mint ökofundamentalizmus, biopolitika stb. diszkreditálódott, anélkül, hogy azok a valóságos problémák, amelyek legitim kiindulópontjai voltak, enyhültek vagy megszűntek volna. Ezt azonban egészében nem nevezném posztmodernnek, már csak azért sem, mert a posztmodern még a rossz lelkiismeretű írástudók jegyében állt, amiről viszont Gombár Csaba beszél, *már nem*; ez a fény- és képfírás-tudók felelőssége már, nem a régimódi, rezignált írástudóké, akik a romantika *hiábavaló* örökösei. Csakugyan véget ér a logocentrikus világ, de ez nem írható a posztmodern kritika rovására teljes mértékben, hiszen még e kritika eredményei is elmaradtak. Itt és most rosszabbról és többről van szó: a kezelhetetlen tömegtársadalmak mediális féken tartásán alapuló „politikáról”, és ez: *nem szó, hanem kép*. Az a politika, amely a (rejtett) analfabetizmussal nem hogy nem számol, hanem egyenesen rá épít – számomra nem politika, hanem tényleg az egydimenziós ember világa. *Ezen belül* értelmezhető véleményem szerint az etno- és biopolitika, amelyben – Gombár egyik legfontosabb gondolata szerint – a közösségi jogok az autonóm egyéni jogok *főlé* kerülnek, amelyben több és értékesebb lehet az, hogy valaki magyar, vallásos, vagy éppen kisebbségi, mint az, hogy állampolgár (és csak a példa hazai, a jelenség globális és egyre differenciáltabb tendenciát mutat).

A csoport-individualitásnak az egyszerű individualitás fölé kerülése nemcsak etnikai, vallási, rasszista, biológiai alapon történhet, hanem mindenütt érvényesül, ahol az úgynevezett közösségi többet, jobbat jelent, mint az egyedi. Gombár Csaba tanulmányának veleje számomra abban a bekezdésszáró mondatában van, ahol rezignáltan, már-már melankolikusan azt írja: „Egyedül tilos”. No, ez az! Az „egyedül tilos” nemcsak az etnosz és a biosz „magasabbrendűségét” jellemzi, hanem minden korporációt, „páholyt”, szektát, felekezetet stb., ahol a mindent eldöntő „érv”, az „egyedül tilos” másféle megfogalmazása ez: „mégiscsak a mi kutyánk kölyke”. És ebbe nemcsak a családi, vérségi,

klán, „maffia”, hanem a szakmapolitikai vagy más érdekcsoportosulás *akaratlan, önkéntelen* működésmódja is beletartozik, ahol nem a tartalom az etnikai-biológiai, hanem a működési struktúra. Az „egyedül tilos” vagy „a mi kutyánk kölyke” valami mélyebben fekvő társadalomantropológiai és szociállélektani problémakörre mutat, amelynek a vizsgálata – talán – igen gyümölcsöző lehetne a politológia számára is, ahogy például a művészetről való gondolkodás számára is az (pl. testvér-mítoszok, nemzetségi és népi eredettörténetek, mélyen fekvő vérségi, családi organicitás-szükségletek és közösségelméletek, szimbiózis-követelmények, melyek közös jellemzője a szegényes kommunikáció kifelé, a más, a másik irányában).

Gombár Csabának tökéletesen igaza van, amikor a politika etnicizálásában regressziót lát. Ugyanakkor e regresszió miéértjei, kapcsolatok az infantilítás, a kiskorúság és a „közösségi”, szimbiotikus összetartozás elementáris szükségleteivel, olyan kérdések, amelyeket éppen a racionális politikai diszkurzus önvédelme érdekében állandóan meg kellene vizsgálni, nem pedig pusztán elhárítani. Mindaz ugyanis, ami mintegy betör ebbe a racionális, klasszikusan politikai érvelésmódba, mindaz, ami archaikus, retrográd, „organicista”, szimbiotikus, biologista, etnicista stb., nem a posztmodernitás, hanem *valamilyen* egészen mélyen fekvő, ha tetszik: ősi emberi igényre, szükségletre mutat, s itt az újabb titok: oly igény és szükséglet ez, mely nem képes vállalni az individualitás nagykorúságát, felelősségét és terhét, valamint azt, hogy csak igazi individuumok között jöhet létre *valódi*, artikulált kommunikáció („ökumené”), a vérségi korporációk és egyéb intern közösségek között jóval kevésbé. A posztpolitikai média-politizálás mintha épp erre építene, az eltorzult társulásra. Pár sorral feljebb aláhúztam a valamilyen szót: véleményem szerint itt a társadalom- és embertudományok fekete lyukával van dolgunk, amire Kant óta mégiscsak kötelezően keresnünk kellene legalább a válasz lehetőségét: „Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? *A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából...* Sapere aude! merj a *magad* értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.”

KULCSÁR KÁLMÁN

Néhány gondolat a demokratikus intézményrendszer működéséről

Mikor működik egy politikai rendszer, vagy ezen belül – Kende Péter előadásának címe szerint – a demokrácia intézményrendszere? Az előadás tíz pontban foglalta össze a működés kritériumait, s ezekkel összefüggésben fogalmazta meg választát, s tett az intézményrendszer változtatására javaslatot.

Magam is a működés milyenségéből indulok ki, s ugyancsak javaslattal fejezem be írásomat.

A politikai rendszer „fennmaradásának próbája a politikai követelmények folytonos” változásával való megbírkózás és az intézményi rendszer képessége a változások „felszívására” – írta Eisenstadt csaknem harminc évvel ezelőtt (Eisenstadt 1966: 21). Ez a tétel, ha elvontan hangzik is, a mai napig igaz, különösen, ha hozzátesszük: az intézményrendszer képes a problémák felismerésére, megoldásukra és politikai összefüggéseik kezelésére is. Eme képességek realizálódásának három tényezője van.

1. A normatív szinten megfelelően (azaz legitímen) a társadalmi környezetből érkező „visszacsatolások” fogadására, demokratikus és szakzerű kezelésükre alkalmas módon, saját változása szükségességének felismerésére és a változások bevezetésére is képes kiépített intézményrendszer.

2. Az intézményrendszert működtető politikusok eszméinek, képességeiknek, képzettségüknek állapota és alakulása, szerepfelfogásuk, s az adott intézmény működésében megmutatkozó tényleges magatartásuk, az intézményekben dolgozó szakemberek tudásszintje, biztonságérzete, lojalitása, illetőleg a lojalitás összetevői.

3. Mindezek a „személyi” tényezők összefüggnek az intézményrendszer társadalmi környezetével, e környezet történetileg kialakult politikai kultúrájával, ez utóbbi változásra való képességével.

Mint jeleztem, a normatív kialakított intézményrendszerrel írásom végén, azaz a 2-3 ponttal összefüggően tett néhány megjegyzésem után, mintegy a következtetéseket is levonva foglalkozom majd, először a két utóbbi pont néhány időszerű problémáját vázolom fel.

Lássuk mindenekelőtt a politikai sajátosságait Magyarországon. Másutt többször leírtam már (utoljára: Kulcsár 1986: 160-163; és Kulcsár 1989: 23-40), hogy a magyar társadalom sajátos (megkésett, így Európa centrumtársadalmához képest más) fejlődése folytán az értelmiség (különösen a literátus névvel illelhető értelmiség) gyakorlatilag a reformkor kezdetétől politikai szerepvállalásra kényszerült. Ebből a tényből következően a politikai kultúrán belül különösen erőssé vált – az egyébként másutt is ismert – „literátori” szubkultúra (lásd erre Kulcsár 1987: 327). Jellemzői közül ezúttal az ideológikus megalapozottságot, az ezzel összefüggő nagyfokú értékelkötelezettséget és mindezekből fakadóan a kompromisszumok megkötésére való képesség és készség alacsony fokát említeném. Történelmünk során ez a literátus értelmiség a maga politikai szubkultúrájával együtt általában, éspedig a fennálló állapotokból adódóan szükségképpen, kritikai, azaz a politika mezőjén ellenzéki szerepre kényszerült. A politikai intézményrendszerben pedig, amelyben a hivatásos politikusok, sőt a közigazgatási tisztviselők működtek (a helyi és a regionális szinteken is), mindenekelőtt az *uralmi szakszerűség* vált jellemzővé, mögötte a periódusonként változó ideológiai kötöttségekkel.

Ezek az ideológiai kötöttségek megerősödtek a két világháború közötti időszakban, s még sokkal inkább a „szocialista” társadalomban, az első tíz év után azonban egyre inkább gyengülő (bár időnként rövidebb időtartamra felerősödő) tendenciával. Ahogyan azonban a második világháborút megelőző évtizedben, úgy a hetvenes, s különösen a nyolcvanas években is a halványodó ideológiai kötöttség, s a hagyományosan meglévő uralmi szakszerűség mellett egyre erősebbé vált a „tárgyi szakszerűség” is. Ez a tendencia egyébként éppen annak a történelmi folyamatnak a megerősödésével vált uralkodóvá Magyarországon, amelyet Peter Drucker a szekuláris vallástól – tehát az üdvtantól, a társadalmat javító ideológiától –, Zbignie Brzezinski pedig a megamítoszoktól való megszabadulásnak nevezett. Ebben az időszakban történt meg a magyar társadalomban a rendszerváltozás egyik legfontosabb összetevőjének, a marxista ideológiától eltávolodott szakmai elitnek kritikus tömeggé válása, amelynek Németh Miklós átmenetet vezérlő kormánya lett a reprezentánusa. Ez a kormány – mögötte az „uralkodó” és az ellenzéki politikai erők kiegyezésével – vitte el az országot a hosszú évtizedek utáni első többpárti választásokig, amelyeknek során a mögöttes társadalmi folyamatok előrehaladását kifejező és a választási eredménnyel uralomra jutott új és „történelmi” politikai elite, valamint vezetése egyaránt jórészt a humán-, illetőleg a kulturális értelmiségből jött.

A választásokig jogilag már túlnyomórészt kiépített intézményrendszer irányítása és működtetése tehát a magyar társadalomban történe-

tileg kialakult „literátori” szubkultúrát hordozó, főleg kulturális értelmiség kezébe került, és pedig az uralmi pozícióban tulajdonképpen éppen úgy, mint az ellenzékben. Az az értelmiség, amely tehát „eljutott a hatalomhoz” vagy még inkább uralomhoz – bizonyos mértékben átörökítve ugyan az „uralmi szakszerűség” korábbi mintájának egyes elemeit is –, ideológiahordozó, különböző értékeknek elkötelezett, a gazdasági folyamatok alakulása iránt kevésbé érzékeny, sőt a magyar politika hagyományos legális szakszerűségét, közjogi hagyományait is csak egy-két alakjában értő politikusi szerepfelfogással került be ezekbe az intézményekbe. Küldetésstudattól, különböző ideológiává formálódó (vagy abból adódó) vízióktól vezéreltetve, szükségszerűen dilettáns módon politizált. Ez természetesen nyomot hagyott a demokrácia intézményrendszerének működésén is. Minden ideologikus, tehát elhivatottsággal járó politika következménye a politikusi tévedhetetlenség tudata (és a vezetők elvárása, hogy e tévedhetetlenséget mások elfogadják), így azután kevés hely jut a tolerancia és kompromisszumok számára, ami lehetővé tenné a tények és lehetőségek figyelembevételén alapuló pragmatikus politikát. Az a kompromisszum, amelyet 1990 tavaszán az MDF és az SZDSZ vezetői kötöttek, kihatásában éppen ennek az ideologikus politikának adott az alkotmány egyes rendelkezéseinek megváltoztatásával is intézményi alapot.

A politikai intézményrendszernek ilyen politikusi szerepfelfogással és magatartással való működése a rendszerváltás feladatai közül egyrészt az eleve ideologikus jellegűek felé fordította a figyelmet, másrészt a „kemény” gazdasági feladatokat is ilyen jelleggel közelítette meg. (Ismertek pl. a privatizációban, a mezőgazdaság átalakításában, bizonyos fokig a külpolitikában is közreható ideologikus elemek, és az a sajátosság is, hogy az egyes politikai erőket vezérlő eszmerendszerek tisztázatlanok maradtak, sőt, az európai jelennel szemben sok tekintetben meghaladott felfogásokra alapozva épültek fel.)

Mindezekből következett a magyar politikai elit, sőt tágabb értelemben kulturális értelmiség (sőt bizonyos fokig az egyes politikai irányzatokhoz kapcsolódó szakértői értelmiség) jó részben a hagyományos magyar ideológiai megoszlásra épülő „törzsisége”, „szekértáborosodása”. A „szekértáborok” világossá válása, megszilárdulása azon túl, hogy megerősítette az ideológus politikában amúgy is bennrejlő intoleranciát, éppen azt a modernizálódó, többnyire szakértői értelmiséget szorította ki a politikából, nyomta háttérbe a közéletben, tudományban, a szellemi életben, amely képes lenne *nem* ideológiai alapon megközelíteni az átalakulás problémáit, s pragmatikus módon kezelni a lehetséges megoldásokat.

Van ennek a helyzetnek jó néhány sajátos következménye – amellett, hogy szükségszerűen háttérbe szorult a teljesítmény mint érték – a politikai intézmények hatékonyságára is. Ezúttal csak egyet említek.

A magyar közszoigalatban – ahogyan már jeleztem – két időszakban is (a harmincas és később a hetvenes-nyolcvanas években) megindult a „civil service” jellegű, a szakismeret és az állandóság „autonómiajára” épülő hivatalnoki testület kialakulása. Ennek a testületnek legfontosabb sajátossága éppen a fent említett ismérvekből fakadó lojalitása a mindenkori politikai vezetés iránt. Ez a lojalitás *nem* az ideológiai, még csak *nem* is a politikai azonosulásból fakad, hanem a „leválthatatlanság” tudatából. Ebből ugyanis két további elem fakad. Egyrészt az, hogy a szakhivatalnoki (közhivatalnoki) testület legfelső szintje elvileg kockázat nélkül figyelmeztetheti a politikai vezetést a szakmailag nem megfelelő politikai döntések hiányossága-ira, esetleg diszfunkcionális következményeire, illetőleg, ha mégis utasítást kap a végrehajtásra, akkor a legjobb tudása szerint köteles végrehajtani (s meg is teheti, hiszen a felelősség ebben az esetben a politikai döntéshozóé). Természetesen a szakismeretével rendelkezésre kell állni a döntések kidolgozására is.

Ha azonban politikai elvárások alapján szelektálnak ebben a testületben (ahogyan ez megtörtént 1945-1946-ban, 1949 után, 1956-ot követően, sőt bizonyos mértékben az 1990 évi választások után is), akkor a közhivatalnokok nem kívánatos módon válnak „politikussá”, azaz – legalábbis kifelé – azonosulnak az éppen uralkodó politika ideológiájával. Természetesen eltűnik a bátorság, hiszen kockázatos lesz a politikai döntések szakszerűségéhez való ragaszkodás, a döntések diszfunkcionális következményeinek feltárása és a rájuk való figyelmeztetés. Végül soron pedig a szakszerűségekre alapozó testület a kormányváltozásoktól függő ciklikussággal ideológiai-politikai attitűdjének megváltoztatására kényszerül és egzisztenciálisan bizonytalanságba kerül.

Addig azonban nem várható a demokratikus intézmények szakszerű és ezzel hatékony működése, amíg ez a „civil service” ki nem alakítható. Ismert, hogy az 1990. évi választások után szakpozíciókból is váltottak le embereket politikai okokból (ez többnyire a korábbi rezsimben betöltött pozíció eleve politikainak való értékeléséből fakadt), s az is ismert, hogy szakpozícióba politikai alapon, valódi szakismeret nélkül neveztek ki jó néhány személyt. Nagy kérdés tehát, hogy most mi a teendő. El kell-e távolítani ezeket a politikai kinevezetteket a kifejezetten szakpozícióból, s ezzel – ha adott esetben látszat szerint is – megismételni a ciklikus, „szákmányrendszerű” választást, vagy inkább vállalva az alacsonyabb fokú szakismeretet, az esetleges belső politikai szembenállást, a „civil service” jellegű köztisztviselői kör kialakulása érdekében csak a valóban politikai szintű pozíciókban kerüljön sor váltásra. Mindkét megoldásnak vannak kockázatai, de a jövő érdekében én mégis az utóbbit választanám.

„Zárójelben” jegyzem meg: természetesen tudom, hogy a minden szükséges ismérvek megfelelő, szinte „ideáltipikus” „civil service” is folytathat „saját politikát”. A jogalkotási folyamatban, az előkészítés szakaszában való részvétel például igen nagy lehetőséget nyújt erre

(lásd pl. Hill 1972:61, 199). A bürokratikus szervezet weberi ideáltípusa is konkrét környezetben működik, amelyből kötöttségek, értékek, sőt elkötelezettségek is behatolnak a legjobban szervezett „szakszolgálatba” is. A politizálódás kockázata azonban az állandó és „autónóm” civil service esetében összehasonlíthatatlanul kisebb.

A „politizált” köztisztviselői testület révén a magyar demokratikus intézményrendszer hatékonyságát tulajdonképpen két oldalról is érik negatív következményeket indukáló tényezők. Egyrészt a politikai elit már vázolt ideologizált jellegéből adódóan a vezetési szintről, másrészt a magyar politikai kultúra néhány hagyományos eleméből. A „zsákmányjelleg” továbbélése ugyanis klientúra teremtő, s a klientúra pedig összefügg a patronázssal, amely összefüggésnek egyik fenntartója az azonos ideológiai nézetrendszer vagy akár pusztá szimulálása, a másik pedig a bizonytalan helyzetű közhivatalnokság nagyobb hajlandósága a korrupcióban való részvételre. A történelmileg kialakult politikai kultúrák hagyományos elemeinek erősödése természetesen visszahat a politikai elit szerepfelfogására is. Jó néhány politikus esetében volt és maradt észlelhető politikai kultúránk irracionális vonásainak hatása szerepfelfogásukra a demokratikus intézmények hatékony érvényesülésére való tekintet nélkül.

Most nem kívánok foglalkozni a politikai pártok szerepével általában, s jellegükkel, működésükkel Magyarországon különösen. Nem szeretném semmiképpen sem megkérdőjelezni a képviselői demokrácia időszerűségét sem, legfeljebb – ahogyan eddig is többször hangoztattam – nem feledek a többségi elv uralmának veszélyeit, s az ellenük való védekezés szükségességét (lásd pl. Kulcsár 1994). Minthogy azonban a bevezetőben jeleztem, hogy visszatérek az intézményi hatékonyság normatív problémáira, hiszen ez a rendszer hatékonyságát befolyásoló első tényező, egyetlen kérdést kívánok érinteni, azt, amely az új alkotmány előkészítésének menetében amúgy is egyik legfontosabb vitaponttá válik.

Ha a politikai pártokban – s ebből következően a politikai intézményrendszer más pozícióiban is – tevékenykedő politikusok szerepfelfogása inkább ideologikus jellegűnek, mintsem pragmatikusnak tűnik az 1994. évi általános választásokat követően is, és ebből fakadóan nyitottabb a magyar politikai kultúra tradicionális elemei iránt, mint ahogyan az kívánatos lenne, nemkülönben mert a jelenlegi politikai rendszerbe bejutó környezeti hatások és a politika társadalmi visszacsatolása sajátos ideológiai színezettel történik, intézményi elemei pedig nem képesek néhány probléma megfelelő kezelésére, nyilvánvalóan szükség van intézményi változásokra is. Ezúttal egyetlen intézményre utalok, annál is inkább, mert Kende Péter előadása is az intézményrendszernek ezt az elemét emelte ki, és pedig az országgyűlésben a második (illetőleg egy harmadik) „konzultatív” kamara szükségességét.

Kende Péter az országgyűlést érintő változást a jelenleg működő választói rendszer *funkcionális* módosításával köti össze, amelynek

megfelelően az egyéni kerületekben megválasztott képviselők alkotnák a képviselőházat, a megyei pártlistákon induló és „arányossági alapon megválasztott pártképviselők” lennének a „szenátorok”. Kende Péter eme, s egy későbbi, ugyanezt a problémát tárgyaló előadásában gyakorlatilag világossá vált, hogy a pártok szerepének súlyát és jelentőségét a megyei listákon érvényesítené, míg a kerületi egyéni választások nem annyira a pártok, hanem sokkal inkább az induló egyének kvalitásain, tevékenységükön, környezeti kapcsolataikon alapulnának. Nem vitatva most ennek realitását az 1990. és 1994. évi magyar választások tapasztalatai alapján – sőt zárójelbe téve Edmund Burke ismeretes megállapításait is, amely szerint a „Parlament egy nemzet gondolkodó gyülekezete, egyetlen érdekkal, amelyet mint egészét nem helyi céloknak és helyi előítéleteknek kell irányítani, hanem az általános jónak, amely az egész általános józan gondolkodásának eredménye” (Speech to Electors of Bristol 1774. II. 96.), vagy amely szerint a pártok a nemzeti érdek előmozdítói, bizonyos emberek azonos véleményének megfelelően (Burke 1770: 134) –, úgy tűnik, Kende Péter számára is problematikus, hogy a társadalmi változások, problémák bejutása és a politikai döntések visszacsatolása a politikai pártokon keresztül történjen. (Hozzáteszem, bár ez gyengíteni látszik az érvelésemet: különösen problematikus ez ma, amidőn a politikai pártok még mindig többé-kevésbé elitcsoportok, bizonytalan és esetleg gyorsan változó társadalmi háttérrel.)

A többségi uralom végtelen veszélyeinek ellensúlyozására (hiszen adott esetben az országgyűlési többség kétharmados többséggel állhat a saját politikai erőiből kiválasztott kormány mögött, s – a jelenlegi szabályok szerint – megválaszthatja az államfőt, esetleg a Legfelsőbb Bíróság elnökét stb., így a hatalom rendkívüli mértékben koncentrálódhat, olyannyira, hogy a fékek és egyensúlyok nem működhetnek megfelelően) magam is szükségesnek tartom a második kamarát. A túlnyomó többség ellensúlyozásán túl szükség van rá a pártok által politikai programmá artikulált érdekek megjelenítésén túl pusztán másfajta politikai visszacsatolásra, sőt egyszerűen csak a pártsemleges politikai bölcsesség érvényesítésének lehetősége miatt is.

A második kamara megoldaná, a nemzeti kisebbségek képviseletén túl, a helyi önkormányzatok területi szövetségbe való szervezésével a helyi és regionális politika megjelenítését, a köztestületekben (pl. a Magyar Tudományos Akadémia, különböző kamarák, egyetemek stb.) összegyűlt óriási szellemi kapacitásnak politikai erővé transzformálását és hatásának biztosítását. Természetesen az itt említett szervezetek képviselői tagságuk által történő választások útján kerülnének be az – egyébként az első jogkörétől lényegesen különböző – második kamarába.

Hátra volna még egy kérdés: valóban a képviseleti elvtől idegen korporatív elem kerülne így be politikai intézményeink rendszerébe? A korporatív elem jelenléte a politikai rendszerben a fasizmus és a náciizmus államberendezkedésére emlékeztet, s ezért is elutasítandó-

nak tűnik. Holott a korporáció nem jelent többet – ha megfosztjuk a ráarakódott történeti összefüggésektől –, mint olyan autonóm közösséget, amelynek az egyének funkcionális értelemben is részeit alkotják. A korporatív elem jelenléte a politikai rendszerben természetesen alapos elemzést igényelne, amelyre itt nem vállalkozhatom, annyi azonban biztos, hogy jelszószerű elutasítása semmit sem old meg.

Írásom bevezetőjében arra utaltam, hogy a politikai rendszer hatékonysága – s ez alól nem kivétel a demokratikus intézményekre épült rendszer sem – végül is funkcionális kérdés. Így nem mellőzhető az sem, hogy milyen mértékben vannak diszfunkcionális következményei. Természetesen a diszfunkcionalitás nem csak az intézményektől, hanem a fogadó környezetbe való beilleszkedésük lehetőségétől és sikerétől függ. A környezettel együttes elemzésük mutathatja meg önmagában a hatékonyságukat is, s így dönthető el, hogy maga az intézményrendszer (amelynek belsőleg is, strukturálisan és funkcionálisan is koherenciára kell törekednie) változtatásra szorul-e, akár egyik vagy másik részében (Kulcsár 1993).

HIVATKOZÁSOK

Brezinski, Z. 1993. *Out of Control*. New York: Charles Scribner's Sons ets.

Burke, E. 1770. *Thoughts on the Cause of the Present Discontents*.

In: L. Bredvols–R. G. Gross (eds.) 1960. *The Philosophy of Edmund Burke*. Ann Arbor: The University of Michigan Press

Drucker, P. 1993. *Post Capitalist Society*. New York: Harper Collins Publishers

Eisenstadt, N. S. 1966. *Reading in Social Evolution*. Oxford

Hill, M. J. 1972. *The Sociology of Public Administration*. London: Wiedenteld and Nicholson

Kulcsár K. 1986. *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest: Magvető Könyvkiadó

— 1987. *Politika és jogszociológia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

— 1989. *A modernizáció és a jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

— 1993. Ideológia, politika, valóság. In: *Társadalomkutatás*, 1-2.

— 1994. A kormányzat és az alkotmánybíráskodás. In: Gombár Cs.–Hankiss E.–Lengyel L.–Vármai Gy. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Budapest: Korridor

KULCSÁR KÁLMÁN

Néhány gondolat a demokratikus intézményrendszer működéséről

Mikor működik egy politikai rendszer, vagy ezen belül – Kende Péter előadásának címe szerint – a demokrácia intézményrendszere? Az előadás tíz pontban foglalta össze a működés kritériumait, s ezekkel összefüggésben fogalmazta meg válaszát, s tett az intézményrendszer változtatására javaslatot.

Magam is a működés milyenségéből indulok ki, s ugyancsak javaslattal fejezem be írásomat.

A politikai rendszer „fennmaradásának próbája a politikai követelmények folytonos” változásával való megbírkózás és az intézményi rendszer képessége a változások „felszívására” – írta Eisenstadt csaknem harminc évvel ezelőtt (Eisenstadt 1966: 21). Ez a tétel, ha elvontan hangzik is, a mai napig igaz, különösen, ha hozzátesszük: az intézményrendszer képes a problémák felismerésére, megoldásukra és politikai összefüggéseik kezelésére is. Eme képességek realizálódásának három tényezője van.

1. A normatív szinten megfelelően (azaz legitimen) a társadalmi környezetből érkező „visszacsatolások” fogadására, demokratikus és szakszerű kezelésükre alkalmas módon, saját változása szükségességének felismerésére és a változások bevezetésére is képes kiépített intézményrendszer.

2. Az intézményrendszert működtető politikusok eszméinek, képességeiknek, képzettségüknek állapota és alakulása, szerepfelfogásuk, s az adott intézmény működésében megmutakozó tényleges magatartásuk, az intézményekben dolgozó szakemberek tudásszintje, biztonságérzete, lojalitása, illetőleg a lojalitás összetevői.

3. Mindezek a „személyi” tényezők összefüggnek az intézményrendszer társadalmi környezetével, e környezet történetileg kialakult politikai kultúrájával, ez utóbbi változásra való képességével.

Mint jeleztem, a normatív kialakított intézményrendszerrel frásom végén, azaz a 2-3 ponttal összefüggően tett néhány megjegyzésem után, mintegy a következtetéseket is levonva foglalkozom majd, először a két utóbbi pont néhány időszerű problémáját vázolom fel.

Lássuk mindenekelőtt a politikai sajátosságait Magyarországon. Másutt többször leírtam már (utoljára: Kulcsár 1986: 160-163; és Kulcsár 1989: 23-40), hogy a magyar társadalom sajátos (megkésett, így Európa centrumtársadalmához képest más) fejlődése folytán az értelmiség (különösen a literátus névvel illethető értelmiség) gyakorlatilag a reformkor kezdetétől politikai szerepvállalásra kényszerült. Ebből a tényből következően a politikai kultúrán belül különösen erőssé vált – az egyébként másutt is ismert – „literátori” szubkultúra (lásd erre Kulcsár 1987: 327). Jellemzői közül ezúttal az ideológikus megalapozottságot, az ezzel összefüggő nagyfokú értékelkötelezettséget és mindezekből fakadóan a kompromisszumok megkötésére való képesség és készség alacsony fokát említeném. Történelmünk során ez a literátus értelmiség a maga politikai szubkultúrájával együtt általában, és pedig a fennálló állapotokból adódóan szükségképpen, kritikai, azaz a politika mezőjén ellenzéki szerepre kényszerült. A politikai intézményrendszerben pedig, amelyben a hivatásos politikusok, sőt a közigazgatási tisztviselők működtek (a helyi és a regionális szinteken is), mindenekelőtt az *uralmi szakszerűség* vált jellemzővé, mögötte a periódusonként változó ideológiai kötöttségekkel.

Ezek az ideológiai kötöttségek megerősödtek a két világháború közötti időszakban, s még sokkal inkább a „szocialista” társadalomban, az első tíz év után azonban egyre inkább gyengülő (bár időnként rövidebb időtartamra felerősödő) tendenciával. Ahogyan azonban a második világháborút megelőző évtizedben, úgy a hetvenes, s különösen a nyolcvanas években is a halványodó ideológiai kötöttség, s a hagyományosan meglévő uralmi szakszerűség mellett egyre erősebbé vált a „tárgyi szakszerűség” is. Ez a tendencia egyébként éppen annak a történelmi folyamatnak a megerősödésével vált uralkodóvá Magyarországon, amelyet Peter Drucker a szekuláris vallástól – tehát az üdvtantól, a társadalmat javító ideológiától –, Zbignie Brzezinski pedig a megamítoszoktól való megszabadulásnak nevezett. Ebben az időszakban történt meg a magyar társadalomban a rendszerváltozás egyik legfontosabb összetevőjének, a marxista ideológiától eltávolodott szakmai elitnek kritikus tömeggé válása, amelynek Németh Miklós átmenetet vezérlő kormánya lett a reprezentánsa. Ez a kormány – mögötte az „uralkodó” és az ellenzéki politikai erők kiegyezésével – vitte el az országot a hosszú évtizedek utáni első többpárti választásokig, amelyeknek során a mögöttes társadalmi folyamatok előrehaladását kifejező és a választási eredménnyel uralomra jutott új és „történelmi” politikai elitje, valamint vezetése egyaránt jórészt a humán-, illetőleg a kulturális értelmiségből jött.

A választásokig jogilag már túlnyomórészt kiépített intézményrendszer irányítása és működtetése tehát a magyar társadalomban történe-

tileg kialakult „literátori” szubkultúrát hordozó, főleg kulturális értelmiség kezébe került, és pedig az uralmi pozícióban tulajdonképpen éppen úgy, mint az ellenzékben. Az az értelmiség, amely tehát „eljutott a hatalomhoz” vagy még inkább uralomhoz – bizonyos mértékben átörökölte ugyan az „uralmi szakszerűség” korábbi mintájának egyes elemeit is –, ideológiahordozó, különböző értékeknek elkötelezett, a gazdasági folyamatok alakulása iránt kevésbé érzékeny, sőt a magyar politika hagyományos legális szakszerűségét, közjogi hagyományait is csak egy-két alakjában értő politikusi szerepfelfogással került be ezekbe az intézményekbe. Küldetésstudattól, különböző ideológiává formálódó (vagy abból adódó) vízióktól vezéreltetve, szükségszerűen dilettáns módon politizált. Ez természetesen nyomot hagyott a demokrácia intézményrendszerének működésén is. Minden ideologikus, tehát elhivatottsággal járó politika következménye a politikusi tévedhetetlenség tudata (és a vezetők elvárása, hogy e tévedhetetlenséget mások elfogadják), így azután kevés hely jut a tolerancia és kompromisszumok számára, ami lehetővé tenné a tények és lehetőségek figyelembevételén alapuló pragmatikus politikát. Az a kompromisszum, amelyet 1990 tavaszán az MDF és az SZDSZ vezetői kötöttek, kihatásában éppen ennek az ideologikus politikának adott az alkotmány egyes rendelkezéseinek megváltoztatásával is intézményi alapot.

A politikai intézményrendszernek ilyen politikusi szerepfelfogással és magatartással való működése a rendszerváltozás feladatai közül egyrészt az eleve ideologikus jellegűek felé fordította a figyelmet, másrészt a „kemény” gazdasági feladatokat is ilyen jelleggel közelítette meg. (Ismertek pl. a privatizációban, a mezőgazdaság átalakításában, bizonyos fokig a külpolitikában is közzehatott ideologikus elemek, és az a sajátosság is, hogy az egyes politikai erőket vezérlő eszmerendszerek tisztázatlanok maradtak, sőt, az európai jelenlét szemben sok tekintetben meghaladott felfogásokra alapozva épültek fel.)

Mindezekből következett a magyar politikai elit, sőt tágabb értelemben kulturális értelmiség (sőt bizonyos fokig az egyes politikai irányzatokhoz kapcsolódó szakértői értelmiség) jó részben a hagyományos magyar ideológiai megoszlásra épülő „törzsisége”, „szekértáborosodása”. A „szekértáborok” világossá válása, megszilárdulása azon túl, hogy megerősítette az ideológus politikában amúgy is bennrejlő intoleranciát, éppen azt a modernizálódó, többnyire szakértői értelmiséget szorította ki a politikából, nyomta háttérbe a közéletben, tudományban, a szellemi életben, amely képes lenne *nem* ideológiai alapon megközelíteni az átalakulás problémáit, s pragmatikus módon kezelni a lehetséges megoldásokat.

Van ennek a helyzetnek jó néhány sajátos következménye – amellett, hogy szükségszerűen háttérbe szorult a teljesítmény mint érték – a politikai intézmények hatékonyságára is. Ezúttal csak egyet említék.

A magyar közszolgálatban – ahogyan már jeleztem – két időszakban is (a harmincas és később a hetvenes-nyolcvanas években) megindult a „civil service” jellegű, a szakismeret és az állandóság „autonómiájára” épülő hivatalnoki testület kialakulása. Ennek a testületnek legfontosabb sajátossága éppen a fent említett ismérvekből fakadó lojalitása a mindenkori politikai vezetés iránt. Ez a lojalitás *nem* az ideológiai, még csak *nem* is a politikai azonosulásból fakad, hanem a „leválthatatlanság” tudatából. Ebből ugyanis két további elem fakad. Egyrészt az, hogy a szakhivatalnoki (közhivatalnoki) testület legfelső szintje elvileg kockázat nélkül figyelmeztetheti a politikai vezetést a szakmailag nem megfelelő politikai döntések hiányossága-ira, esetleg diszfunkcionális következményeire, illetőleg, ha mégis utasítást kap a végrehajtásra, akkor a legjobb tudása szerint köteles végrehajtani (s meg is teheti, hiszen a felelősség ebben az esetben a politikai döntéshozóé). Természetesen a szakismeretével rendelkezésre kell állni a döntések kidolgozására is.

Ha azonban politikai elvárások alapján szelektálnak ebben a testületben (ahogyan ez megtörtént 1945-1946-ban, 1949 után, 1956-ot követően, sőt bizonyos mértékben az 1990 évi választások után is), akkor a közhivatalnokok nem kívánatos módon válnak „politikussá”, azaz – legalábbis kifelé – azonosulnak az éppen uralkodó politika ideológiájával. Természetesen eltűnik a bátorság, hiszen kockázatos lesz a politikai döntések szakszerűségéhez való ragaszkodás, a döntések diszfunkcionális következményeinek feltárása és a rájuk való figyelmeztetés. Végül soron pedig a szakszerűségekre alapozó testület a kormányváltásoktól függő ciklikussággal ideológiai-politikai attitűdjének megváltoztatására kényszerül és egzsztenciálisan bizonytalanságba kerül.

Addig azonban nem várható a demokratikus intézmények szakszerű és ezzel hatékony működése, amíg ez a „civil service” ki nem alakítható. Ismert, hogy az 1990. évi választások után szakpozíciókból is váltottak le embereket politikai okokból (ez többnyire a korábbi rezsimben betöltött pozíció eleve politikainak való értékeléséből fakadt), s az is ismert, hogy szakpozícióba politikai alapon, valódi szakismeret nélkül neveztek ki jó néhány személyt. Nagy kérdés tehát, hogy most mi a teendő. El kell-e távolítani ezeket a politikai kinevezetteket a kifejezetten szakpozícióból, s ezzel – ha adott esetben látszat szerint is – megismételni a ciklikus, „zsákmányrendszerű” váltást, vagy inkább vállalva az alacsonyabb fokú szakismeretet, az esetleges belső politikai szembenállást, a „civil service” jellegű köztisztviselői kör kialakulása érdekében csak a valóban politikai szintű pozíciókban kerüljön sor váltásra. Mindkét megoldásnak vannak kockázatai, de a jövő érdekében én mégis az utóbbit választanám.

„Zárójelben” jegyzem meg: természetesen tudom, hogy a minden szükséges ismérvek megfelelő, szinte „ideáltipikus” „civil service” is folytathat „saját politikát”. A jogalkotási folyamatban, az előkészítés szakaszában való részvétel például igen nagy lehetőséget nyújt erre

(lásd pl. Hill 1972:61, 199). A bürokratikus szervezet weberi ideáltípusa is konkrét környezetben működik, amelyből kötöttségek, értékek, sőt elkötelezettségek is behatolnak a legjobban szervezett „szakszolgálatba” is. A politizálódás kockázata azonban az állandó és „autonóm” civil service esetében összehasonlíthatatlanul kisebb.

A „politizált” köztisztviselői testület révén a magyar demokratikus intézményrendszer hatékonyságát tulajdonképpen két oldalról is érik negatív következményeket indukáló tényezők. Egyrészt a politikai elit már vázolt ideologizált jellegéből adódóan a vezetési szintről, másrészt a magyar politikai kultúra néhány hagyományos eleméből. A „zsákmányjelleg” továbbélése ugyanis klientúra teremtő, s a klientúra pedig összefügg a patronázssal, amely összefüggésnek egyik fenntartója az azonos ideológiai nézetrendszer vagy akár pusztá szimulálása, a másik pedig a bizonytalan helyzetű közhivatalnokság nagyobb hajlandósága a korrupcióban való részvételre. A történelmileg kialakult politikai kultúrák hagyományos elemeinek erősödése természetesen visszahat a politikai elit szerepfelfogására is. Jó néhány politikus esetében volt és maradt észlelhető politikai kultúránk irracionális vonásainak hatása szerepfelfogásukra a demokratikus intézmények hatékony érvényesülésére való tekintet nélkül.

Most nem kívánok foglalkozni a politikai pártok szerepével általában, s jellegükkel, működésükkel Magyarországon különösen. Nem szeretném semmiképpen sem megkérdőjelezni a képviselői demokrácia időszerűségét sem, legfeljebb – ahogyan eddig is többször hangoztattam – nem feledek a többségi elv uralmának veszélyeit, s az ellenük való védekezés szükségességét (lásd pl. Kulcsár 1994). Minthogy azonban a bevezetőben jeleztem, hogy visszatérek az intézményi hatékonyság normatív problémáira, hiszen ez a rendszer hatékonyságát befolyásoló első tényező, egyetlen kérdést kívánok érinteni, azt, amely az új alkotmány előkészítésének menetében amúgy is egyik legfontosabb vitaponttá válik.

Ha a politikai pártokban – s ebből következően a politikai intézményrendszer más pozícióiban is – tevékenykedő politikusok szerepfelfogása inkább ideologikus jellegűnek, mintsem pragmatikusnak tűnik az 1994. évi általános választásokat követően is, és ebből fakadóan nyitottabb a magyar politikai kultúra tradicionális elemei iránt, mint ahogyan az kívánatos lenne, nemkülönben mert a jelenlegi politikai rendszerbe bejutó környezeti hatások és a politika társadalmi visszacsatolása sajátos ideológiai színezettel történik, intézményi elemei pedig nem képesek néhány probléma megfelelő kezelésére, nyilvánvalóan szükség van intézményi változásokra is. Ezúttal egyetlen intézményre utalok, annál is inkább, mert Kende Péter előadása is az intézményrendszernek ezt az elemét emelte ki, éspedig az országgyűlésben a második (illetőleg egy harmadik) „konzultatív” kamara szükségességét.

Kende Péter az országgyűlést érintő változást a jelenleg működő választói rendszer *funkcionális* módosításával köti össze, amelynek

megfelelően az egyéni kerületekben megválasztott képviselők alkotnák a képviselőházat, a megyei pártlistákon induló és „arányossági alapon megválasztott pártképviselők” lennének a „szenátorok”. Kende Péter eme, s egy későbbi, ugyanezt a problémát tárgyaló előadásában gyakorlatilag világossá vált, hogy a pártok szerepének súlyát és jelentőségét a megyei listákon érvényesítené, míg a kerületi egyéni választások nem annyira a pártok, hanem sokkal inkább az induló egyének kvalitásain, tevékenységükön, környezeti kapcsolataikon alapulnának. Nem vitatva most ennek realitását az 1990. és 1994. évi magyar választások tapasztalatai alapján – sőt zárójelbe téve Edmund Burke ismeretes megállapításait is, amely szerint a „Parlament egy nemzet gondolkodó gyülekezete, egyetlen érdekkal, amelyet mint egészét nem helyi céloknak és helyi előítéleteknek kell irányítani, hanem az általános jónak, amely az egész általános józan gondolkodásának eredménye” (Speech to Electors of Bristol 1774. II. 96.), vagy amely szerint a pártok a nemzeti érdek előmozdítói, bizonyos emberek azonos véleményének megfelelően (Burke 1770: 134) –, úgy tűnik, Kende Péter számára is problematikus, hogy a társadalmi változások, problémák bejutása és a politikai döntések visszacsatolása a politikai pártokon keresztül történjen. (Hozzáteszem, bár ez gyengíteni látszik az érvelésemet: különösen problematikus ez ma, amidőn a politikai pártok még mindig többé-kevésbé eliteszoportok, bizonytalan és esetleg gyorsan változó társadalmi háttérrel.)

A többségi uralom végtelen veszélyeinek ellensúlyozására (hiszen adott esetben az országgyűlési többség kétharmados többséggel állhat a saját politikai erőiből kiválasztott kormány mögött, s – a jelenlegi szabályok szerint – megválaszthatja az államfőt, esetleg a Legfelsőbb Bíróság elnökét stb., így a hatalom rendkívüli mértékben koncentrálódhat, olyannyira, hogy a fékek és egyensúlyok nem működhetnek megfelelően) magam is szükségesnek tartom a második kamarát. A túlnyomó többség ellensúlyozásán túl szükség van rá a pártok által politikai programmá artikulált érdekek megjelenítésén túl pusztán másfajta politikai visszacsatolásra, sőt egyszerűen csak a pártsemleges politikai bölcsesség érvényesítésének lehetősége miatt is.

A második kamara megoldaná, a nemzeti kisebbségek képviseletén túl, a helyi önkormányzatok területi szövetségbe való szervezésével a helyi és regionális politika megjelenítését, a köztestületekben (pl. a Magyar Tudományos Akadémia, különböző kamarák, egyetemek stb.) összegyűlt óriási szellemi kapacitásnak politikai erővé transzformálását és hatásának biztosítását. Természetesen az itt említett szervezetek képviselői tagságuk által történő választások útján kerülnének be az – egyébként az első jogkörétől lényegesen különböző – második kamarába.

Hátra volna még egy kérdés: valóban a képviseleti elvtől idegen korporatív elem kerülne így be politikai intézményeink rendszerébe? A korporatív elem jelenléte a politikai rendszerben a fasizmus és a nácizmus államberendezkedésére emlékeztet, s ezért is elutasítandó-

nak tűnik. Holott a korporáció nem jelent többet – ha megfosztjuk a ráarakódott történeti összefüggésektől –, mint olyan autonóm közösséget, amelynek az egyének funkcionális értelemben is részeit alkotják. A korporatív elem jelenléte a politikai rendszerben természetesen alapos elemzést igényelne, amelyre itt nem vállalkozhatom, annyi azonban biztos, hogy jelszószerű elutasítása semmit sem old meg.

Írásom bevezetőjében arra utaltam, hogy a politikai rendszer hatékonysága – s ez alól nem kivétel a demokratikus intézményekre épült rendszer sem – végül is funkcionális kérdés. Így nem mellőzhető az sem, hogy milyen mértékben vannak diszfunkcionális következményei. Természetesen a diszfunkcionalitás nem csak az intézményektől, hanem a fogadó környezetbe való beilleszkedésük lehetőségétől és sikerétől függ. A környezettel együttes elemzésük mutathatja meg önmagában a hatékonyságukat is, s így dönthető el, hogy maga az intézményrendszer (amelynek belsőleg is, strukturálisan és funkcionálisan is koherenciára kell törekednie) változtatásra szorul-e, akár egyik vagy másik részében (Kulcsár 1993).

HIVATKOZÁSOK

Brezinski, Z. 1993. *Out of Control*. New York: Charles Scribner's Sons ets.

Burke, E. 1770. *Thoughts on the Cause of the Present Discontents*.

In: L. Bredvols–R. G. Gross (eds.) 1960. *The Philosophy of Edmund Burke*. Ann Arbor: The University of Michigan Press

Drucker, P. 1993. *Post Capitalist Society*. New York: Harper Collins Publishers

Eisenstadt, N. S. 1966. *Reading in Social Evolution*. Oxford

Hill, M. J. 1972. *The Sociology of Public Administration*. London: Wiedenteld and Nicholson

Kulcsár K. 1986. *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest: Magvető Könyvkiadó

— 1987. *Politika és jogszociológia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

— 1989. *A modernizáció és a jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

— 1993. Ideológia, politika, valóság. In: *Társadalomkutatás*, 1-2.

— 1994. A kormányzat és az alkotmánybíráskodás. In: Gombár Cs.–Hankiss E.–Lengyel L.–Várnai Gy. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Budapest: Korridor

HALMAI GÁBOR

Hozzászólás

Kende Péter „Működik-e a demokrácia intézményrendszere Magyarországon” című vitacikkéhez

A közírások mozgatórugóiként a reményt és a félelmet szokás említeni (azaz „érdemes” és „van mit veszíteni”).¹

Kende Péter írását is nyilvánvalóan az motiválta, hogy az 1989 óta folyamatosan alakuló alkotmányos intézményrendszer immár rendelkezik a demokratikus jogállamiság minden lényeges attribútumával és mint ilyen, méltó a védelemre. Őszintén azt gondolom, hogy a zsenye magyar demokrácia intézményrendszere néhány problémájának végiggondolása – amihez remek apropót szolgáltatott Kende Péter gondolatgazdag vitaindítója – nem csak a *Politikatudományi Szemle* viszonylag szűk szakmai olvasóközönségének nyújthat szellemi táplálékot, de talán a párhuzamosan meginduló alkotmányozás számára is bizonyos munícióul szolgálhat. Nem mintha arra gondolnék, hogy most kellene kitalálni egy új alkotmány kívánatos tartalmát. Sokkal inkább arra számítok, hogy az elmúlt években már többször, több fórumon elhangzott javaslatok fognak megismétlődni. Hátha a csillagok mostani állása kedvezőbb lesz ezen ideák számára. Mert azt gondolom, hogy az úgynevezett rendszerváltás folyamatának megindulása óta sohasem a szakmai előkészítettség hiányán múltott egy olyan teljesen új alkotmány elfogadása, amely címében sem viseli a rákosista fordulat évszámát. Ezért tartom némileg megmosolyogtatónak azt a vitát, ami a koalíciós tárgyalások során akörül bontakozott ki, vajon 1995 közepére vagy csak végére készíthető-e el az új alaptörvény. Az alkotmányjog-tudomány számos képviselője íróasztalának mélyén ott lapul egy-egy alkotmánytervezet, akinek pedig éppen nincs „raktáron”, megrendelés esetén bizonyval viszonylag

gyorsan képes „gyártani” egyet. Vagyis tartok tőle, hogy a koalíciós partnerek huzakodása a határidő kérdésében újra politikai vita.

Magam a vita során igyekszem megfogadni Kende Péter intelmeit és nem kizárólag az írása végén megfogalmazott praktikus javaslatokra koncentrálni. Ez annál kevésbé fog nehezemre esni, mert Kende is a jelenlegi magyar demokratikus intézményrendszer leírása és értékelése alapján jutott el a javaslatok megfogalmazásáig. Márpedig én nem csak a javaslattal, de a helyzetértékeléssel is vitába szeretnék szállni. Mégpedig kettős értelemben is. Egyrészt ami az 1989–1990-ben kialakult alkotmányos berendezkedés jellemzését illeti, másrészt az 1994-es választások által felvetett új alkotmányjogi problémák tekintetében, amelyekre mintha nem fordítana kellő figyelmet a vitaindító.

A HELYZETÉRTÉKELÉSRŐL

Hipotézisem, hogy a szerző egyes javaslatai azért nem javítanak az intézményrendszer működőképességét, mert ezek a javaslatok a jelenlegi intézmények nem pontos értékelésén alapulnak.

Ez a helyzet a magyarországi képviseleti rendszer értékelésével is. Talán furcsa vádnak tűnik egy jogász részéről egy általa nagyra becsült politológussal szemben, de úgy vélem, Kende Péter túlságosan a jogi szabályozás rabja, amikor úgy ítéli meg, hogy a megválasztottak az „állampolgárok egy adott földrajzi körét” képviselik. Éppen az 1994-es parlamenti választások bizonyították, hogy a választópolgár választókerülete egyéni jelöltjeinek kiválasztásakor is pártpreferenciák alapján döntött. Ezért történt, hogy a második fordulóban, amikor már kizárólag egyéni jelöltek között kellett választani, a polgár megismételte az előző fordulóban, pártokra leadott szavazatát. Úgy történhetett, hogy ismeretlen MSZP-s jelöltek utcahosszal nyertek jóval ismertebb és egyébként nem ellenszenves más pártbeli riválisaik előtt is. Vagyis szerintem – a választójogi törvény látszata ellenére – valójában a magyar képviseleti szisztéma döntően pártképviseleten alapszik. Ezért illuzórikus is elvárni attól az adott választókerület polgárainak konkrét képviseletét.

Nem tartom szerencsésnek a magyarországi hatalomgyakorlással kapcsolatban a „többségi” jelző alkalmazását. Nem gondolom ugyan, hogy Arend Lijphart tipológiája a parlamenti demokráciák Westminster-típusú többségelvű, illetve a közmegegyezésen alapuló konszenzusos kormányzati formájáról² kikezdhethetlen lenne, mégis célszerű bizonyos fogalmak azonos használata, már csak az amúgy is sok egyedi sajátossággal rendelkező országmodellek összehasonlíthatósága érdekében is. A parlamentáris kormányzati rendszereknek ez a fajta csoportosítása azért is hasznos a pártképviselet, a „pártállamiság”³ mai viszonyai között, mert az nem kizárólag a kormányzati szervek egymáshoz való viszonyára van tekintettel, hanem a politikai pártok szerepére is.

Mára ugyanis az állami szervezetrendszert is alapvetően meghatározó polgári pártrendszerek két alapvető formája jött létre.

A „kétpártrendszer” körülményei között – ami nem azt jelenti, hogy csak két párt indulhat a választásokon, de azt igen, hogy lényegében csak két párt küzd a hatalomért – egy párt elnyerheti a parlamenti választások során az abszolút többséget, mégha csak „orrhosszal” is. Ez a párt – többsége birtokában – képes egyedül kormányt alakítani. Ezt szokás – Lijphart nyomán – többségelvű parlamentarizmusnak nevezni. Ez a helyzet például Nagy-Britanniában, és bizonyos eltérésekkel Kanadában, Ausztráliában és Új-Zélandon. Paradox módon, ezekben az országokban a korlátlan parlamenti szupremácia alkotmányos elve együtt él a két választás között rendkívül stabil kormány döntő szerepével a politikai rendszerben. A „többpártrendszer” esetében kettőnél több párt küzd a hatalomért, ami azt eredményezi, hogy általában csak koalíciós kormányt lehet alakítani. Ez természeténél fogva nem homogén és nem stabil, hiszen gyakran igen eltérő felfogást valló pártok kényszerülnek együtt kormányozni, vagy egyetlen párt kénytelen kisebbségi kormányt alakítani. Ebben a rendszerben tehát a parlamenti tényezők – nem is csak a kormányzó pártok – rákényszerülnek a közmegegyezésen alapuló konszenzusos kormányzásra, ha el akarják kerülni az állandó kormányválságokat. Olaszország második világháború utáni történetében például az okozta a számos kormányválságot, hogy nem sikerült tartós többségi pártkoalíciót létrehozni.

Ugyanakkor a nyugat-európai országok többségében a konszenzusra épülő kormányzati rendszerekben mutatkoznak törekvések a kormány parlament előtti felelősségének korlátozására. Ennek leglátványosabb formája az NSZK alaptörvényébe iktatott konstruktív bizalmatlanság intézménye. Eszerint a kormány csak akkor bukatható meg, ha a parlament a hivatalban lévő kormánnyal szembeni bizalmatlanság megszavazásával egyidejűleg dönt az új kormányfő személyéről. Márpedig mégha mutatkozik is egység az ellenzék és a kormánypárti képviselők között a hivatalban lévő kormány eltávolítására, ez aligha jelenti automatikusan, hogy az új miniszterelnökben is meg tudnak állapodni. Ha pedig nem, akkor marad a többség által már esetleg nem kívánt régi kormány. Mint tudjuk, a konstruktív bizalmatlanságnak ezt a rendszerét 1990-ben átvette a magyar kormány is. (Itt csak zárójelek között említem meg azt a közkeletű félreértést – amit sajnos a vitaindító is tartalmaz –, miszerint a konstruktív bizalmatlanság intézménye kényszerűen magával hozná a miniszteri felelőtlenséget is. Valójában a konstruktív bizalmatlanság csak a kormányfő és a kormány egészének eltávolítását nehezíti meg, de semmi akadálya nem lenne emellett annak, hogy az egyes miniszterek parlament előtti felelőssége érvényesüljön. Mint ahogy annak sem lenne alkotmányjogi akadálya, hogy a miniszteri „felelőtlenség” a hagyományos bizalmatlanság mellett érvényesüljön.)

Ebben a terminológiában a magyar kormányzati rendszer egyértelműen a konszenzusos és nem a többségi modellt követi. Ezen a

körülményen az sem változtat, hogy az 1994-es parlamenti választásokon az MSZP megszerezte a mandátumok abszolút többségét. Mégpedig nem azért nem vált ezzel a magyar rendszer többségivé, mert az abszolút többséggel rendelkező párt nem egyedül alakított kormányt, hanem azért, mert a mostani választási eredmény nem semmisítette meg a hatalomért küzdő egyéb erőket. Persze politológusi körökben többen felvetik az ideai választásoknak azt a lehetséges következményét, hogy hosszabb távon – esetleg már az 1998-as parlamenti választásokig – kétpólusúvá teszik a politikai rendszert. Ez a helyzet azonban egyelőre semmiképpen nem állt elő, tehát ezért nem tartom indokoltnak a többségi jelző alkalmazását.⁴

Abban viszont elméletileg egyetértek Kende Péterrel, hogy a magyar alkotmányos intézményrendszerben szoros az összefonódás a kormányzati hatalom és a parlamenti többség között, vagyis a törvényhozó hatalom döntőképes többsége nem független a végrehajtó hatalomtól. Abban is osztoz Kende álláspontját, hogy ez a körülmény még nem jelenti egyszómind a hatalommegosztás hiányát, pusztán arra utal, hogy a parlamentáris rendszerek hatalommegosztása (division of power) és az amerikai prezidenciális rendszerre jellemző hatalmi ágak szétválasztása (separation of power) közé nem tehető egyszerűen egyenlőségjel.⁵

Az előbbi esetében minden hatalommegosztási technika ellenére a kormány felelős a törvényhozásnak, amely viszont felosztható az államfő által. Az utóbbinál viszont sem a törvényhozás nem mozdíthatja el a végrehajtó hatalmat gyakorló elnököt, de a mégoly nagy hatalmú elnök sem oszthatja fel a törvényhozó testületet.

Annyiban azonban már tamaskodnék a vitaindító értékelésével, hogy az első magyarországi parlamenti ciklus gyakorlata számos jelét produkálta parlamenti többség és végrehajtó hatalom konfliktusainak is. Gondoljunk csak kormánypárti képviselők önálló törvényjavaslataira, amelyeket gyakran a kormány akarata ellenére nyújtottak be, vagy a kormány által előterjesztett törvénytervezetekhez fűzött számtalan koalíciós képviselői módosító indítványra, illetve a kormánypárti honatyák részéről kezdeményezett interpellációk viszonylag nagy számára. Ezekre a parlamentáris rendszerekben kétségkívül szokatlan jelenségekre az egyik magyarázat minden bizonnyal az, hogy az 1990-ben létrejött kormánykoalíció valamiféle nehezen meghatározható „közös eszmeiségre” alapozódott, anélkül, hogy mögötte részletes koalíciós megállapodás lett volna. Úgy tűnik viszont, hogy az 1994-es parlamenti választásokat követően kidolgozott rendkívül részletes koalíciós megállapodás oly módon igyekszik megelőzni a törvényhozási többség és kormány konfliktusait, hogy – ha nem is jogi, hanem politikai eszközökkel – olyan jelentősen korlátozza a képviselői jogokat, hogy az már veszélyezteti a „választott törvényhozók szuverenitását”.

A JAVASLATOKRÓL

A vitaindító szerzője két javaslattal él a demokrácia intézményrendszere működőképességének javítása, mindenekelőtt a képviseleti elv jobb megvalósítása érdekében. Az egyik javaslat – a Francia Köztársaság „Gazdasági és Szociális Tanácsának” mintájára – konzultatív testület létrehozását sürgeti a törvényhozás mellett. Kende Péter elképzelése szerint e testületben helyet kaphatnának a gazdasági érdekképviselők, a vallási közösségek, az etnikai és nyelvi kisebbségek, valamint a megyék és a fontosabb városok képviselői. Az ötlet nagy előnye, hogy talán képes lenne mentesíteni a törvényhozásban döntő testületeket a pártpolitikain túli érdekektől, amelyek könnyen a korporatívizmus veszélyeit idézhetik fel. Ugyanakkor konzultatív jelleggel mégiscsak lehetőséget biztosít e szervezetek képviselőinek, hogy megpróbálják érvényesíteni sajátos szempontjaikat a törvényhozási processzusban, anélkül, hogy a döntéshozatal felelősségében is osztoznának. Ez tűnik a nemzeti és etnikai kisebbségek alkotmányosan előírt, de mind ez ideig meg nem valósított képvisellete legracionálisabb megoldásának is.⁶

Amennyire egyetértek Kende Péter előbbi javaslatával, annyi kételkedéssel fogadom a másikat, a kétkamarás parlament létrehozására vonatkozót. Eszerint az Országgyűlés képviselőházát az egyéni választókerületekben egy- vagy kétfordulós többségi szavazással megválasztott képviselők alkotnák, míg a „felsőházat” megyei pártlistán induló „senátorok”. A javaslat fő indoka Kende szerint, hogy a szenátus egyfajta törvényhozási ellensúlyként szolgáljon a kormányhatalmat adó képviselőházi többséggel szemben. A javaslat értelmében a törvényhozásban és a kormányintézkedések ellenőrzésében a két kamarának nagyjában-egészében egyforma jogai lennének, a kormány megalakításában, illetve leváltásában viszont csak a képviselőház rendelkezne döntő szóval. Kende szerint ez nagyjából megfelelné az európai államok többségében uralkodó gyakorlatnak. Valójában inkább azt kell mondanom, hogy ez a megoldás példa nélküli lenne a kontinensen. Arra még csak van precedens, hogy a képviselőház kizárólag egyéni kerületekben megválasztott képviselőkből áll (ilyen pl. az angol parlament alsóháza), arra azonban már nincs, hogy a felsőházat pártlistákon megválasztott szenátorok alkossák.

Önmagában a megoldás egyedisége azonban nem komoly érv vele szemben. Az igazi kérdés, vajon várható-e a javasolt változtatástól a szerző által remélt eredmény? Úgy gondolom, nem. Ahogy már említettem, éppen az 1994-es parlamenti választások igazolták, hogy a választók az egyéni kerületekben is pártpreferenciáik alapján adták le voksukat, tehát semmi alap azt gondolni, hogy „a képviselőházi választásban az egyéni jelöltség logikája érvényesülne”. Ha pedig ez így van, akkor a Kende Péter által javasolt rendszerben két, lényegében azonos összetételű kamara jönne létre, mégpedig azonos – lényegében pártpolitikai – érdekek mentén. Ezt a célt egyszerűbben el lehet

érni a norvég alkotmányban szereplő megoldással, amikor is a polgárok által megválasztott parlament (Storting) saját tagjainak negyedéből létrehozta a második kamarát (Lagting), a „maradék” háromnegyednyi képviselő pedig a hagyományos képviselőházi funkciókat látja el (Odelsting). Ebben a kvázi kétkamarás megoldásban a második kamara szolgál a törvényhozás ellensúlyául.

A valódi kérdés persze a magyar állami intézményrendszer jövőbeni átalakítása tekintetében az, vajon minden törvényhozási aktus vonatkozásában szükség van-e második kamara-szerű ellensúlyra. Meggyőződésem szerint nincs. Az 1989 óta alakuló magyar alkotmányos berendezkedésben ugyanis a parlamenti (kormány) többség törvényhozási hatalmát jelentősen korlátozza az Alkotmánybíróság a maga meglehetősen széles előzetes és utólagos hormonkontrolljával, de a köztársasági elnök is mind az egyszeri vétójoggal, mind az Alkotmánybírósághoz fordulás lehetőségével. Ahol viszont valóban erősíteni kellene a törvényhozás kontrollját, az az alkotmányozás és az ennek részévé tehető, jelenleg elkülönült kétharmados törvényalkotás. Az ugyanis valóban alkotmányjogi abszurdum, hogy lényegében ugyanaz a testület legyen feljogosítva az alkotmányozásra, mint amelyik a törvényeket alkotja. Csakhogy alkotmányozó és törvényhozó intézményes elkülönítéséhez nincs szükség okvetlenül állandó második kamarára. Elképzelhető az egyetlen ház feloszlatásának kötelező előírása is az alkotmánymódosítási szándék azonnali megvalósítására. De az is járható út, hogy a parlament által elfogadott alkotmánymódosítás csak a következő ciklusban megválasztott parlament általi megerősítéssel lép életbe. Végül lehetséges opció a törvényhozás kiegészítése egy például területi alapon kialakított ad hoc testülettel, de kizárólag az alkotmányozásra.

Kende Péter írásának végén felveti, hogy az 1994-es választásokból egyészen más következtetések is levonhatók a magyar demokrácia intézményrendszerére vonatkozóan. Magam is azok közé tartozom, akik úgy gondolják, hogy e választások legfontosabb tanulsága nem annyira egy kétkamarás parlament bevezetésének, mint inkább az arányos képviselet megvalósításának szükségessége. 1994-ben ugyanis még szembetűnőbb következményekkel járt a választási rendszer aránytalansága: a legsikeresebb párt, az MSZP a szavazatok egyharmadával megszerezte a mandátumok abszolút többségét, az SZDSZ-szel alkotott koalíciója pedig a szavazatok alig több mint többségével a mandátumok több mint kétharmadát. Az ily módon kétharmadot meghaladó mandátumaránnyal rendelkező koalíció egészen új alkotmányjogi helyzetet eredményezett, amire az 1989–1990-es „alapító atyák” aligha számítottak. Mindenekelőtt azzal, hogy – mindaddig, amíg az alkotmánymódosítás feltételei nem szigorodnak – a kormánykoalíció alkotmányozó hatalommal is rendelkezik, vagyis ennek esetleges korlátozása vagy az ettől való tartózkodás kizárólag saját belátására van bízva. Az arányosság megteremtésének maximális programja lenne a szükségképpen aránytalan egyéni kerületi rendszer

megszüntetése és a listás szavazatok arányossá tétele. A minimális program az utóbbi célkitűzés megvalósítása az egyéni választókerületek meghagyásával, vagyis a német rendszer valódi átvétele.⁷

JEGYZETEK

- ¹ Lásd Esterházy Péter: *Egy kékharisnya följegyzéseiből*. Előszó. Magvető 1994.
- ² Lásd *Democracies – Forms of Majoritarian and Consensual Government in 21 Countries*. Yale University Press 1984.
- ³ A fogalom – aminek egyébként természetesen semmi köze az egykori és jelenlegi szocialista országok politikai rendszerének leírására használt „egypártállam” értelmű kategóriához – Hans Kelsenél olvasható először (*Vom Wesen und Wert der Demokratie*. 1929. 18. old.), majd az ötvenes évek német alkotmány-jogtudományi irodalmában tűnik fel újra (Gerhard Leibholz: *Volk und Partei im neuen deutschen Verfassungsrecht*. DVBI 1950). Ellentétben az egyértelműen pejoratív szocialista terminológiával, mind Kelsen, mind pedig az NSZK Alkotmánybíróságának egyik 1952-ből származó döntése (BVerfGE 1, 224) azt hangsúlyozza, hogy minden demokrácia szükségképpen „pártállam”.
- ⁴ Megjegyzem egyébként, hogy a lípjharti csoportosítást követi Körösi Andrásnak az a tipológiája is, amelyre Kende Péter a maga többségi jelzőjét építi. Vö. *Pártok és pártrendszerek*. Századvég 1993.
- ⁵ Pokol Béla – szerintem helytelenül – ugyanebből azt a következtetést vonja le, hogy a parlamentáris rendszerekben nem érvényesül a hatalommegosztás elve. Lásd A parlamentarizmus-vita első fordulója után. *Társadalmi Szemle*, 1994. 6; 53. és köv. old.
- ⁶ A nemzeti kisebbségek tekintetében a javaslat emlékeztet a norvégiai Lapp Parlamentre. Ennek mintájára javasolta a Kisebbségek Házának létrehozását Majtényi László is. Vö. *Kié az alkotmány? Kritika*, 1994. március
- ⁷ Az az érzésem, hogy az 1989-es politikai egyeztető tárgyalások során az „alkotmányozók” egy az egyben a német két szavazatos választási rendszert akarták adaptálni, feltehetően véletlenül történhetett, hogy a listás választás arányosságát garantáló szabályok kimaradtak a magyar választójogi törvényből.

KENDE PÉTER

Válasz a hozzászólásokra

Júniusi előadásomhoz négyen szoltak hozzá: Arató András és Ágh Attila (1994. 4. szám), valamint Halmai Gábor és Kulcsár Kálmán (1995. 1. szám). Ezek közül Kulcsár Kálmáné igényel legkevésbé viszontválaszt, minthogy az én fejtegetésem a magyar demokrácia működési problémáiról számára nem annyira vitatéma, mint inkább indíttatás volt saját, ez irányú gondolatainak kifejtésében. Ezeket sem kommentálni, sem bírálni nem kívánom, mindössze két félreértést szeretnék eloszlatni.

Az egyik Kulcsárnak az a megállapítása, amely szerint „Kende Péter számára is problematikus, hogy a társadalmi változások, problémák bejutása és a politikai döntések visszacsatolása a politikai pártokon keresztül történjen”. A leghatározottabban kijelentem, hogy előadásomban a pártalapú közakarat-képződés célszerűségét a legkisebb mértékben sem kívántam vitatni. Ha előadásom végén egyebek között fölvettem egy testületi alapon létrejövő konzultatív kamara lehetőségét (a „konzultatív” szó dőlt betűkkel olvasandó!), ezt nem azért tettem, mert a rétegképviseletet a demokrácia célszerűbb formájának tartom, mint a pártalapú akaratképződést, hanem azért, mert a mai magyar társadalomban nyilvánvalóan igény van valami ilyesfélére, s véleményem szerint egy politikai rendszer legitimitásába az ilyen óhajok is beleszámítanak. A testületet azonban eleve konzultatívnak képzelem el, azaz kiegészítő jellegűnek. A másik félreértés Kulcsár szövegének mindjárt az elején megjelenik. N. S. Eisenstadtra hivatkozva Kulcsár Kálmán a „politikai rendszer” fennmaradásának elvi követelményeit bontja ki. Én azonban nem valamely, ilyen vagy olyan, vagyis minden politikai rendszerre érvényes működési elveket állítottam fel, hanem csak a demokráciára érvényeseket. Kulcsár ez irányú megjegyzései (amelyek egyébként fejtegetésének nagyobb részét teszi ki) ennél fogva óhatatlanul az enyémtől eltérő irányba kanyarod-

nak. Ezt nem azért említem, hogy Kulcsárral vitatkozzak, hanem csak azért, hogy világos legyen, az ő fejtegetése más témakört ölel fel, mint az enyém.

A három másik hozzászólás a vita alapjául szolgáló júniusi előadás megállapításaival és javaslataival érdemben foglalkozik, nagyobb részt kritikusan, de több fontos pontra nézve egyetértően. Mint a Kulcsár hozzászólás esetében is, Ágh Attila, Arató András és Halmai Gábor fejtegetéseinek elméleti bázisát nem kívánom a magam részéről megkérdőjelezni, annál is kevésbé, mert ezeknek egy részével messzemenően egyetértek. Ezzel szemben ki fogok térni azokra a pontokra, ahol lényeges különbséget tapasztaltam az ő ténymegállapításaik és az enyéim között, valamint azokra, amelyek a magyar demokrácia intézményrendszerében szükséges igazítások terjedelmével és irányával kapcsolatosak. Meglehet, hogy válaszmegjegyzéseim némely ponton a júniusi előadás téziseit ismétlik és erősítik meg, alapján véve azonban arra fogok törekedni, hogy ne csak a magamét mondjam, hanem az ellenvetéseket is figyelembe vegyem. Ezen túlmenően úgy vélem, hogy 1995 elején már nemcsak a választások tanulságairól vitázunk, hanem valamennyire az azóta kialakult helyzetről is. Ez tehát magában véve is előremozdítja a vitát, ráadásul olyan új elemekkel gazdagítja (pl. a decemberi helyhatósági választások tanulságai), amelyekkel 1994 nyarán-őszén még nem rendelkezünk.

Halmai Gábor nagyon erős kifogással kezdi, amikor azt mondja, hogy pontatlan az intézmények működéséről alkotott képem. Ezt az ítéletét azonban nem indokolja elég meggyőzően:

a) Én is abból indulok ki, hogy a magyar képviselői rendszer pártmegalapozott (128. oldal); a megválasztás földrajzi körülhatárolását én csak a rétegeképviselő fikciójával állítom szembe, s a nemzeti közakarat képzésével hozom összefüggésbe (127–128. oldal).

b) Amikor a politikai hatalomgyakorlást többségi jellegűnek minősítem, Körösnéyi András – tehát közvetve Lijphart – tipológiáját tartom szem előtt. Halmainak igaza van abban, hogy a magyar parlamentarizmus a maga kétharmados törvénykezésével konszenzusra sarkalló elemeket is tartalmaz, de szerintem 1990 és 1994 között nem ezek jellemezték a rendszer működését, hanem az a körülmény, hogy volt egy többségi koalíció, amely alkalmi kivételektől eltekintve keresztülvitte akaratát az ellenzékkel szemben. Ez utóbbi ugyan nem volt egységes irányítás alatt, mégis végső soron a parlament a többség-kisebbség szabályai szerint működött. Így van most is.

c) Halmai szerint a konstruktív bizalmatlanság intézménye nem akadály a miniszterek egyénekenkénti felelősségvonnásának. Elvileg tehát csakugyan nem, ámde azáltal, hogy kiiktatja a gyakorlatból az esetenkénti bizalmatlansági szavazást, a fennálló intézményes állapot minden ez irányú döntést a miniszterelnök kezébe helyez.

Egy ponton azonban meghajlok Halmai tényelemzése előtt: igaza van abban, hogy „az első magyarországi parlamenti ciklus gyakorlata

számos jelét produkálta parlamenti többség és végrehajtó hatalom konfliktusainak is". Ez nyilvánvalóan a hatalom megosztása irányában működik.

Ezzel áttérek azokra a fenntartásokra, amelyeket Halmai Gábor egy második kamara létrehozását célzó javaslatommal szemben emel. (Csak futólag említem, hogy a francia mintát követő konzultatív érdekképviselési testület gondolatával egyetért, amit örömmel regisztrálok.) Halmai fő argumentuma az, hogy az Alkotmánybíróság és a köztársasági elnök jogosítványait tekintetbe véve nincs szükség a törvényhozásban egy másik kamarára, sem lassító tényezőként, sem a hatalmi ellensúly szerepében. Nos, az ítéletalkotásnak ezen a szintjén, úgy vélem, vita nem lehetséges. Tudniillik szemben a tényítélettel, ahol igenis vitázni kell mindaddig, amíg a helyzet faktualitására vonatkozóan megállapodásra jutunk, az értékítélet mindenkor preferenciák, illetőleg (azonos preferenciák mellett) mérlegelés kérdése. Halmai értékpreferenciái minden jel szerint nem különböznek lényegesen az enyémtől, a zavartalan demokratikus működéshez szükséges intézményi arányokat azonban másképp súlyozza, mint én. E ponton be kell érniünk azzal, hogy a másik álláspontját tudomásul vesszük. Azt azonban fenntartom, hogy az általam javasolt választási rendszerben markáns különbség volna a két kamara összetételében. Az egyéni és a listás szavazás szétválasztásával igenis érvényesülne az egyéni jelöltség „másfajta logikája”: olyan okokból, amelyeket majd Arató András ellenvetései kapcsán fogok részletesebben megvilágítani.

Arató Andrással egy nagyon fontos dologban egyetértünk, és pedig abban, hogy a meglévő választási rendszer mellett a parlamenti többség elnyerése, illetve a felette gyakorolt kontroll nem feltétlenül vonja maga után a kormányzati hatalom szociológiai értelemben vett legitimitását. De Arató elégedetlensége a jelen helyzettel szemben mást is tartalmaz: az 1990 után kialakult háromosztatúságot alapul véve azt állítja, hogy „a magyar választás győztesének nincs jó választása”, mert ha egyedül kormányoz, nem elég erős a legitimitása, ha viszont koalícióba lép a két másik tömb valamelyikével, akkor „a parlament igazi ellenzék nélkül marad”. Szerintem az 1994 májusa óta megfigyelhető állapotok ezt az utóbbi félelmet nem alapozzák meg. (Aratónak egy további fontos aggályára, amely az alkotmánymódosítási procedúrára vonatkozik, azért nem térek ki, mert az kilép az általam tárgyalt kérdések köréből. Magát az aggályt, vagyis, hogy jelenleg túl könnyű alkotmányt módosítani, egyébiránt osztom, sőt ha jól látom, ebben most szinte mindenki egyetért: a szakmabeliek is és a politikusok is.)

Arató a fentebb említett legitimitási problémát a német típusú félproporcionális választási technikára való áttéréssel véli megoldhatónak. Elismerem, hogy ez is egy lehetséges megoldás. Erről sem tudjuk azonban eleve, működnek-e a mai Magyarországon, méghozzá a kívánt irányban. Ezt csak a gyakorlat próbája mutatná meg. Papírforma szerint a német szisztéma igenis vezethetne kormányalakítási

patthelyzethez, amelyből csak az úgynevezett nagykoalíció segíthetné ki a parlamentet. A nagykoalíció azonban az ellenzéknek pontosan ahhoz az eljelentéktelenítéséhez vezet, amelytől Arató a háromosztás képlete mellett tart.

Arató András az általa és az általam adott analízis lényeges hasonlóságai ellenére reformjavaslataim egyikét sem tudja támogatni. Az érdekképviseltek konzultatív tanácsával szemben neokorporatizmus címen emel kifogást, miközben visszalépést is lát benne az ÉT-hez képest. A parlament két házra osztását részben szintén azért helyteleníti, mert korporatista veszélyt lát benne, de ezen felül még négy másik argumentuma is van:

1. „szükségtelenül radikális változtatás”,
2. áldatlan konfliktusokat tenne lehetővé a két kamara között;
3. kérdéses, hogy a két szavazás különválasztása kétféle képviselertet hozna-e létre;
4. ha mégis, akkor ebből törvényhozási patthelyzetek keletkezhetnének.

A korporatizmust illetően hadd hívjam fel kritikussaim figyelmét még egyszer arra, hogy a magyar társadalom erősen érdekképviselési beállítottságú, a magyar demokrácia intézményrendszerének ezt tehát valamennyire illenék figyelembe vennie. Egy konzultatív érdekképviselési kamara kihúzná ennek a dolognak a méregfogát, s ugyanakkor intézményesebb dialógust teremtene a törvényhozás és a partikuláris érdekek között. A képviselőket némileg mentesítené attól, hogy minduntalan a szociális érzékenység húrjait pengessék. Emellett fennmaradhatna az ÉT is, tekintve, hogy az a mindenkori *kormányhatalom* beszélgetőpartnere, nem pedig a törvényhozásé.

A parlament két házra osztásával kapcsolatban elismerem, hogy az radikális újítás volna az 1989-ben kimunkált intézményrendszerhez képest, sőt bizonyos fokig még a magyar parlamentarizmus régebbi gyakorlatához képest is, amelyben – mint tudjuk – a felsőház a társadalom egy privilegizált kisebbségének adott törvényhozási többletjogokat. Az általam javasolt szenátus a magyar politikai társadalom arányos leképezése volna abból a célból, hogy a kiegyensúlyozott dialógus terepe legyen, s azzal a feladattal, hogy a mindenkori kormánytöbbséget kialakító képviselőházzal szemben a nemzet hosszú távú érdekeit képviselje. Természetesen sűrűn volnának ütközések a két kamara között, amennyiben (mint ez normálisan várható) a többségi elvű és az arányos elvű választás két különböző összetételű testületet eredményezne. De ezek az ütközések nem volnának áldatlannak, és nem is változtatnák az elnöki hatalmat nevető harmadikká (mint ezt Arató feltételezi), hanem ellenkezőleg, azt a konszenzuskényszert erősítenék, amelyet írása végén Arató András maga is fontosnak ítél. A törvényhozási patthelyzetek feloldására az alkotmányos technikák megfelelő kulcsokat szolgáltatnak: ezekre nem szükséges kitérnem. Ami végül Aratónak azt a félelmét illeti, hogy a tiszta

többségi elv alkalmazása a képviselőház többségét esetleg egyetlen pártnak szolgáltatta ki, erre az alábbiakban válaszolok.

Arató András nem tartja meggyőzőnek azt az érvelésemet, hogy a magyar választópolgárok, ha két szavazatukat két külön ház képviselőjelöltjeire adnák, másképp szavaznának, mint jelenleg. Attól tart – s ebben majdnem minden kritikussal velem ért egyet –, hogy a mai Magyarországon a pártokhoz kapcsolódó preferenciák semmi helyet nem hagynak az egyedi személyre vonatkozó megfontolásnak; ennél fogva a mai háromsztatú képlet mellett egy 35–36 százalékos elérésű párt gyakorlatilag minden egyéni mandátumot besöpörhet, feltéve, hogy szavazatai egyenletesen oszlanak meg az országban. Hadd jegyezzem meg ezzel kapcsolatban, hogy az 1994 decemberében lezajlott önkormányzati választás máris cáfolta ezt az ellenvetést, amennyiben a polgármesterekre leadott egyéni szavazat sok helyütt egészen más megfontolásoknak engedelmessé vált, mint az ugyanott eszközölt listás szavazat. Az én argumentációm azonban nem a személyi komponensre teszi a hangsúlyt. A dolog veleje az, hogy az 1989-es választási törvény logikája szerint egyetlen pártnak sem áll érdekében visszalépni a második fordulóban, tekintve, hogy ezzel maradék szavazatoktól üti el magát és rontja saját helyezését az országos listán. Ezzel is függ össze, hogy a második forduló 1990-ben is, 1994-ben is többnyire háromsztatú volt, sőt akadt olyan választókerület is, ahol négy jelölt maradt a porondon. Ha ez a mellékszempont nem befolyásolná a pártokat, mindjárt könnyebb volna olyan helyi koalíciókban gondolkodni, amelyek a második fordulóban kettőre csökkentenék a játékosok számát, s ezzel elejét vennék annak, hogy a 33–36 százalékos párt 84 százalékos mandátumot söpörjön be. (Arató számítása.)

Ágh Attila meglehetősen lesújtóan ítéli meg elemzésem teoretikus értékét: „nem elég fogalmi szigorúsággal” tekintem át a kérdést, nem ágyazom bele „a demokrácia elmélete eddigi nemzetközi vitáiba”, vizsgálati ismérveim „esetlegesek és eklektikusok”, ennél fogva „átfogó ábrázolásra való törekvése(m) ellenére” helyzetképem csak „töredékes”. A magyar demokrácia 1994-ben elért állapotának megítélésére Ágh Attila szerint az enyémnél „jobb, szigorúbb és pontosabb” mérlegre lett volna szükség.

E bírálat minősítései, úgy vélem, nem igényelnek választ, elvégre is bármelyik kollégának joga van munkám értékét olyannak látni, mint amilyennek Ágh ítélete látatja. S még az is igaz, hogy elemzésemet nem ágyazom bele a nemzetközi szakirodalom vitáiba. Ennek az az egyszerű oka, hogy én (Bocskayval szólva) „a dolgot magát” akartam szemügyre venni, ezért aztán a terjedősebb elméleti bevezetőknek elébe vágva gyártottam – mintegy házi használatra – olyan kritériumrendszert, amely véleményem szerint a kommunista egypártrendszerből kilábaló kelet-közép-európai demokráciakísérletekre különösen jól alkalmazható. (Engedtessek meg itt annyi személyes megjegyzés, hogy a kommunizmusból való kilábalás elméleti problémáival én több,

mint húsz éve foglalkozom. A vonatkozó szakirodalomban, nemcsak a magyarban, én tehát a legrégebbiek közé tartozom.) Ha Ágh Attila vette volna magának a fáradságot, hogy 10 pontból álló mérleget rácsomat még egy másik országra, mondjuk Oroszországra is ráhúzza, talán felismerte volna, hogy az a rács nem is olyan „esetleges”. Eklektikusnak persze eklektikus, de ennek módszertani okai vannak. Legjobb meggyőződésem szerint a társadalmi valóságot a konkrétság igényével vizsgálni aligha lehet másképpen, mint eklektikusan...

Ezzel szemben igazat adok Ágh Attilának abban, hogy nem fordítottam elég figyelmet térségünk autoriter tradícióira, sem arra, ahogyan ezek az 1989 után kialakult politikai rendszerek és erők gyakorlatába beszűrődtek. Ez elsősorban a kormányzati szervek működését érinti. Sajnálatos, hogy ezen a ponton Ágh Attila megjegyzései túlságosan pártpolitikai irányban csúsznak el, s ezért sem elméletileg, sem kortörténetileg nem egészen szabatosak. Ágh szerint a demokratikus folyamat azért keveredett autoriter elemekkel – Kelet-Európában általában, de ezen belül Magyarországon is –, mert megjelentek a színen a konzervatív erők a maguk neotradicionalista reflexeikkel és megpróbálták „betölteni a hegemon párt hagyományos szerepét”. Én inkább úgy látom, hogy térségünkben úgyszólván minden működő politikai erő és tényező – még a liberálisok is, amint ezt Klaus példája mutatja Csehországban – valamennyire megörökölte a kommunista korszak államigazgatási hagyományait, más szóval a dolgot nem lehet sem a konzervatívok, sem a népnemzetiek nyakába varrni. Erre egyébként a Horn-kormány működésében tapasztalható jelenségek is számos tapasztalati bizonyítékot szolgáltatnak. A „tradíció” fogalmával Kelet-Európában éppen az a bökkenő, hogy az nagyon sokféle különböző dolgot jelent egyszerre. Másfelől nemcsak a térség történelmi előzményeiről van szó. Minden tartósan uralmon lévő kormánypártnak hajlama van a hegemonikus hatalomgyakorlásra (amint ezt például Adenauer idején az NSZK, De Gaulle idején pedig Franciaország politikai gyakorlata is mutatta). Az elmúlt évtizedekben Európa-szerre megvalósított alkotmányjogi finomítások és más intézkedések – például a közszolgálati média pártatlansága – pontosan ennek a veszélynek a kivédését célozzák.

Ágh Attilának azokra a kételyeire és aggályaira, amelyek a képviselőházzal kapcsolatban felmerültek („milyen érdekeket képviselne?” stb.), már a fentiekben válaszoltam. Viszont nem hagyhatom szó nélkül azt az állítást, hogy a jelenlegi „választási rendszer már két alkalommal is bevált mind a reprezentativitás, mind a kormányzati stabilitás tekintetében”, amiből Ágh Attila azt a következtetést vonja le, hogy a reform itt szükségtelen. Nekem, ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy ez a berendezkedés kétszer adott olyan parlamenti többséget, amelynek baja van a saját legitimitásával: vagy azért, mert mértéktelenül túlbecsüli azt, s ezzel szakadékot nyit a kormányzat és a társadalom között (Antall–Boros képlet), vagy azért, mert maga sincs meggyőződve arról, hogy $54 = 54$, még kevésbé arról, hogy $72 = 72$.

Az én egész gondolatmenetem nagyrészt ebből a megállapításból indul ki.

Ágh szerint a magyar választási rendszer bonyolultsága – amelyet ő egyébként állítólagosnak minősít – csak a politikai szakembereket izgatja, a magyar állampolgárt egyáltalában nem. Fogadjuk el egy pillanatra, hogy ez így van. Akkor is igaz marad, hogy az országos választásokra 1989-ben bevezetett rendszer ügyetlen, rosszul áttekinthető, és ezért igazításra szorul. Két választás között persze senkit sem izgat a szavazási technika, de az urnák lezárása utáni napokban mindenkit bosszant, hogy az eredményre olykor napokig kell várakozni, továbbá az is, hogy a helyi versenyben legyőzött személyek egy része végül is vidáman bevonul az országgyűlésbe valamiféle listás eredménynek köszönhetően. Arról nem is szólva, hogy a magyar választók egy jelentős része technikailag téves feltételezések alapján adja le a szavazatát (lásd erre vonatkozóan a *Beszélő* 1994. július 21-i számában közölt reprezentatív felmérést). Ezt a politikai szakember nem tekintheti normálisnak és ezzel akkor is kell foglalkoznia, ha az átlagpolgár a hétköznapi életben füttyül a dologra.

TÁJÉKOZÓDÁS

A. GERGELY ANDRÁS

Politológia versus politikai antropológia?

A SZEMLELETMÓDRÓL – BEVEZETŐKÉNT

Írásomban a társadalomkutatás két ágazatát, a politikatudományi és az etnikai-antropológiai vizsgálódások néhány irányzatát próbálom egymáshoz közelíteni, abban a reményben, hogy a hazai politikatudomány gazdagodhat a politikai antropológia eszköztárával és kutatási szempontjaival. Terjedelmi okokból nem törekedhetek tematikai teljességre, márcsak a szemügyre vett témakörök sokfelé ágazása, tudományos elemzéstörténete és változó reprezentálódása miatt sem. A politikatudomány és a politikai antropológia történeti viszonya, határterületeik, a tradíciók, a társadalmi és politikai konfliktusok, a visszacsatolási mechanizmusok, a törzsi hatalmi viszonyok, a vérségi-származási rendszer, a territorialitás, az evolúciós trendek és a strukturális viszonyok – mindezek együttes vizsgálata indokolt lenne, de kiadós analízisük több évtizedes kutatói életművet igényelne. E rövid fölvezetésben a politikatudományi szemléletmód tágítását szeretném szorgalmazni.

Jól tudom, hogy nem vagyok úttörő ezen a téren, s azt is, hogy ez a törekvés már eleve több kérdést foglal magába, mindenekeelőtt a történeti szemléletmódot és a kultúrafelfogást illetően, s ezért bevezetesként rögtön a politikatudomány valamiféle „kitágított”, „antropológizált” felfogását fogom vázolni, amely semmiképp sem tükrözi pályatársaim többségének érdeklődési irányát. Dolgozatom tehát kísérlet arra, össze lehet-e egyeztetni e két, olykor egymásból épülő (és más társadalomtudományi ágazatokból közösen merítő) fiatal diszciplínát ama cél érdekében, hogy gazdagíthassák egymást?

ISKOLÁK, IRÁNYZATOK, RENDSZERIDEOLÓGIÁK

A politikai antropológia régebbi története természetesen visszanyúlik Arisztotelész, Platón munkásságáig, megtaláljuk fogalmi gyökereit Baconnál és Macchiavellinél, Condorcet-nál és Rousseau-nál, akik nyilvánvalóan nem specifikusan antropológiát műveltek, de megfogalmazták azokat a kereteket, amelyek között politikáról és emberről gondolkodni érdemes. Kulturális magatartásokra, politikai akciókra, mentalitásokra, jogiasult viszonyokra és társadalmiasult szokásokra hívják föl figyelmünket. A felvilágosult gondolkodók „vadember-fogalma”, amilyen Rousseau-é vagy Voltaire-é, valamiféle romantikus elvagyódás éthosza mellett is jó szociológusi meglátásokat tükröz. Amint például Lévi-Strauss kiemeli: a kulturális magatartások és a társadalom primitív szerződésformái az újkori gondolkodás számára a társadalmi béke szempontjából is figyelemre méltó emlékek voltak. Az újkor előtti politikai gondolkodásban némiképp idealizáltan (mert önkéntes és tudatos lemondást feltételezően) a primitív társadalmaknak azt az *íratlan szerződésviszonyát* vélik fölfedezni, amelyre a politikai hatalom *legitimitása* szempontjából pontosan az intenzív polgári fejlődés korszaka keresett *alkotmányos* megoldást (példa erre a Rousseau-féle társadalmi szerződés, az angol Bill of Rights, az angol törvényhozás számos alapdokumentuma, a Code Napoleon, a polgári parlamentek kialakulása stb.). E fejlődéstörténeti tényről a 17–18. században mint másodlagos képződményről gondolkodtak (s a legjobbak közt Hume is), a felvilágosodás korszaka ugyanakkor fölismerte, hogy ezek a jogiasult-intézményesült jelenségek a társadalmi élet elemi velejárói, s aligha találhatni olyan politikai szervezeti formát, amelyben jelen ne lennének valamilyen alakban. A „primitív” társadalom ilyenén felfogásából eredt az érték tartalmakkal és célképzetekkel felruházott *egyetemes fejlődésfolyamat* képzelete, amely szerint elválaszthatók civilizált és barbár népek, s köztük a fejlődés fázisa alapján értékkülönbséget lehet tenni. (Csak emlékeztetőül: az Engels és Marx által megrajzolt, Darwinra és Morganra épített fejlődésemélet ugyancsak megtartja e minősítési különbséget, melyet az etnikumok elmélete és a civilizációtörténet számos irányzata mind a mai napig híven őriz).

Anélkül, hogy itt beleszorítanám magam a politikai antropológia részletes tudománytörténetének elemzésébe, meg kell említeni két szemléleti irányt, amelyek a 19. század végén már hatékonyan befolyásolták az antropológiai gondolkodást. Az egyiknek az „ősapja” voltaképpen Morgan volt, aki a társadalom korai szerveződésének fejlődésformáit és típusait írta le a *rokonsági rendszer* fogalomkörében, s akinek feltevéseire alapozódott a brit szociálintropológia. Ő vezette be az átmenet fogalmát is, amely a kétféle alapvető társadalmiszerveződési elv, a rokonsági rend és a területi szervezettség átalakulását volt hivatott leírni a primitívnek mondott társadalmak működésében. A politikai antropológia másik „előfutára”, a társadalmi

szerződésformák jogi összefüggéseire koncentrálnó elmélet kialakítója és legjobb képviselője, H. S. Maine volt. Ő természetesen a klasszikus parlamentáris rendszerekben érvényes fejlődéslogikát vitte át a „nem-európai” őstársadalomra, ám *Az ősi jog* elemzésekor nemcsak a matrilineáris és patrilineáris rokonsági-származási rendszerben teret nyert örökség-hagyás leírására vállalkozott, hanem összehasonlította a magát tüntetően toleránsnak valló angol jogrendszert a római XII táblás törvények jogrendjével, s kimutatta, hogy a római gyarmatbirodalom kialakításánál is alapvető jogszabályként érvényesült a leigázott népek *szokásjogának*, törzsi rendszerének és hitvilágának tiszteletben tartása - nemcsak mint az uralkodó toleranciájának jele, s nem is csupán mint az uralkodók és leigázottak (jobbára íratlan) szerződésviszonya, hanem mint a racionális uralom sikerének egyik szükségképpen feltétele. Akár Asszíria, Egyiptom, Róma vagy a Habsburg-birodalom történetét nézzük, a hatalmi tolerancia mindig meghosszabbította a legitim uralom időszakát, s ellenkezőleg: ennek hiánya szükségképpen magával hozta a fokozott hatalmi elnyomás és vele szemben a felkelések és a birodalom szétesése következményeit. Érdemes itt utalni arra is, hogy a Meyer Fortes- és Evans-Pritchard-féle alapozó rendszerelemzés antropológiai kulcsfogalma ugyanez az *egyensúly*, amely a szegmentáris (állam nélküli) társadalmak rokonsági-származási rendszerének, a funkcionálisan felosztott szerepeknek, a csoportszintű szolidaritásnak és a primitív társadalmak hatalmi koordinációjának is alapvető kategóriája (lásd Fortes-Eans-Pritchard 1940; Gombár 1984; Maine 1988; Sebestyén 1990; Terray 1969; Weber 1967).

A politikai antropológia rövid történetének természetesen részese számos korai antropológus, akik a csalárendszer, a rokonsági rend vagy a gazdasági-védelmi munkamegosztás erőteréről írtak, s elemzéseikben bármiféle politikai rendszerelemzéshez fölhasználható adat található. Jó példa a teoretizáló megközelítésre R.-H. Lowie munkássága, aki a primitív társadalomról szóló kézikönyvében (1920) érintőleges figyelmet (tizennégyből két fejezetet) szentelt a kormányzás és a büntetőrendszer leírásának. Kifejtette, hogy *a család és a törzsi szervezet valódi politikai szerveződés*, s leírásában bár csupán „a kényelem kedvéért” és azért használta a „politikai” jelzőt, hogy jelezze vele az „összes törvényhozói, végrehajtói és bírói funkciót”, amelyek fogalmilag az államhatalom klasszikus megosztásának formái, egyben fölhívta a figyelmet arra, hogy bármily „primitív” is a klán-szervezet, a politikai hatalom centrumának és ágazatainak kialakításában ugyanúgy jár el az „alacsony civilizációjú” törzsi rendszer, mint a modern politikai államok. Lowie meghaladta Morgan és Maine munkáját abban, hogy kimutatta *a formai átmeneteket a csalárendszer és a területi rendszer között*, jelezvén, hogy ezek nem zárják ki, sőt áthatják egymást.

A politikai antropológia valódi születését a harmincas évekre datálják, amikor az alkalmazott antropológiai kutatások kezdetüket

vették, s a gyarmatosító briteket éppen az érdekelte, hogyan tudnának indirekt módon hatást gyakorolni a hagyományos helyi uralmi rendszerre. S.-F. Nadel a *Fekete Bizánc* című kötetének (1942) bevezetőjében nyíltan bevallja ezt a nem éppen „értékmentes” kutatási célt, remélve a termékeny együttműködést a gyarmati adminisztráció és az antropológusok között.

Az angol kutatók a negyvenes évek elején rendszerezetten írják le már a fekete-afrikai államok társadalmait. E korszakban rendkívüli tudományos előrelépésre adott lehetőséget a Fortes–Evans–Pritchard-féle alapozó munka (1940), amely elemezte egyebek között azt is, hogy a specifikus és autonóm politikai intézmények nem okvetlenül jelennek meg az „állampolitikában”: *vannak államot alkotó és állam nélküli politikai rendszerek* is, köztük fejlődési fokozatokkal, de nem zárható ki a politikából a *rokonság* intézményrendszere sem. S bár a tipizálás elnagyolt, arra alkalmas, hogy empirikus anyagon mutassa be és világosan megkülönböztesse az afrikai politikai rendszerek alaptípusait. Ennek alapján vált lehetővé, hogy Radcliff-Brown egy évtizeddel később kifejtse a *Struktúra és funkció a primitív társadalomban* című munkájában (1952), hogy a politika az egész szervezetrendszer szempontjából garantálja a *munkaerő* szabályozását és ellenőrzését, a *háború* vagy a *jog* alkalmazását. Később a politikai körülmények nagyvonalú összefoglalása beépült a politikai rendszerek sokkal rendszerezettebb összehasonlításába. Nem mintha Frazer, Malinowski, Wundt vagy, mondjuk, az ősi mítoszok kutatói ne tettek volna számos utalást az általuk kutatott törzsi társadalmak belső hatalmi viszonyaira, s ne segítették volna elő az osztályozást. Több más okból is.

Elsőként azért, mert a korai evolucionalista, majd később a pozitívista és a funkcionalista kutatók a mikromiliók vizsgálatára vállalkoztak, de még nem összehasonlító módon tárgyalták a politikai test egésze szempontjából fontos mechanizmusokat. Továbbá inkább egy makrorendszerben fogalmazták meg a primitív társadalmak politikai dimenzióiról kimondható tapasztalataikat, de a *szemléletmódjuk* az európai normákat, intézményeket kereste a törzsi viszonyok között. Azután azért, mert még a 20. század első harmadában is jelentősebb volt az antropológia tudományának „*filozófiai függése*”, mint azt az empirikus elemzések elviselhették volna; vagyis a primitív létet meghatározó dimenziók hipotetikus elemzése jobbára mennyiségileg is felülmúlta a tényszerű komparatív analízist. További oka volt az afrikai politikai rendszereket elemző kötetek ötvenes évekbeli sikerének, hogy a korábbi etnológiai kutatások az eszményített „kulturalista” fejlődésfelfogást tükrözték, magyarán felsőbb- és alsóbbrendű társadalmi teljesítményeket hasonlítottak össze, *kultúrhierarchiát* teremtettek, s a kultúrállam bősé elikultúráját vetették egybe a „civilizáció-előtti”, Európán kívüli társadalmak életvilágával – természetesen az előbbi fennsőbbiségének tudatában. Ezenfelül a nemzetállamok tudós polgára, *egyetem*snek mondott kontinentális polgári jogokkal az öntudatában, nyilvánvalóan csakis értéktelenebbként becsülhette az állam nélküli

szegmentáris társadalmak rendszerét, félelemmel szemlélhette a „primitív” szokásjogok törvényeit, az elmaradott kulturális, egészségi, halandósági, termelési és csereviszonyokat stb. Patologikus és anómikus helyzetek tömege, áttekinthetetlen rokonsági és leszármazási rendszerek, ősi „civilizálatlanságra” utaló törvénykezés, faji és nemi korlátozások, „barbár” társadalmi viszonyok voltak nehezen értelmezhetőek a kutatók többsége számára, s természetesen vizsgálati eszközeik a maguk hozott szempontjait, előképzeteit, hipotéziseit tükrözték.

A törzsi társadalmak persze Evans-Pritchard és Radcliff-Brown munkáiból is meglehetősen sokszínűséggel tűntek elő: az államnélküliség nem jelenti azt, hogy ne lett volna mindegyikben számos olyan szervező erő, amelyet a korábbi, államcentrikus európai gondolkodás az *államiság legitim intézményének* fogadott volna el. Holott mindegyiknél fennállott az explicite politikai intézményesülés, csak más formában: uralkodó korosztályok, rokonsági rendszer vagy törzsi hierarchia hordozták formáját a politikai szervezettségnek, beleértve a különböző funkciók közötti dichotómiák jelenlétét is. Példaként elég itt annyi, hogy a rokonság, a vallás, a termelési szervezet intézménye akkor is megmaradt a primitív társadalmakban, ha a politikai rendszer fölszámolódott vagy változott. Az *intézmény* fogalma volt tehát kérdéses, s annak érvényessége, hatóköre volt vitatható. A harmincas évektől az antropológiában hódító funkcionalizmus egyoldalúan határozta meg a politikai mezőt: a *rend védelme* és a *társadalmi kohézió* voltak fő kirtériumai. Ahol ezeket nem találta, vagyis ahol a politika nem a társadalmi szervezetrendszer (úgymond) „egészt szolgálta”, ott ellentmondást látott a kutatók többsége, de sosem a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartására szolgáló *intézményt*. Ez az elemzés-mód egészen az ötvenes évekig uralkodott, amikor is e formalizmus kezdett kikopni a politikai antropológiából és átadta helyét az új teóriáknak.

A haladóbb szemléletű antropológiai kutatások – amint a késői funkcionalista iskola kutatói nyíltan vállalták – elsősorban nem politikai antropológiát műveltek, még ha vizsgálataik kiterjedtek is olykor a politikai mezőre, hanem a társadalomantropológia útját követték, egyrészt empirikus és történeti szempontú terepmunkákkal, másrészt formalista és társadalomlélektani irányzatként. A háború utáni antropológiai kutatások főképpen a társadalmi és politikai konfliktusok felé fordultak, számukra a gyarmati rendszer végével megkezdődött annak a társadalmi *dinamikának* a széles körű elemzése, amelyet ezek a kolonizált társadalmak mutattak. M. Gluckman, G. Balandier, majd tanítványaik (E. Terray, M'Bokolo) jártak és járnak még ma is ezen az úton, jókora kitérőt téve a marxista társadalomelemzés felé. A (főképp tengerentúli) funkcionalizmus-ellenes és kulturalizmus-ellenes irányzat pedig neoevolucionista fordulatot vett, s a Mediterráneum, valamint az amerikai földrész helyi társadalmainak kutatásában a régi szokásrendek továbbélését fedezték föl (ide tartozik M. Sahlins, M. Fried, L. Krader, E. Service, E. Wolf). Ez utóbbi irányzathoz

sorolható a strukturalista-funkcionalista E. Leach és a francia J. Pouillon is, akik már úgy vizsgálták a társadalmak politikai rendszerét, mint *politikai akciórendszert*, illetve mint *folymatot*. Felfogásuk szerint a társadalmi interakciók a mikroközösségekben tetten érhető jelenségek, s megkonstruálható az a modell, amely egészen az egyén érdekérintettségéig képes bemutatni a politikai relációkat. Munkáikban már látszanak a későbbi játékelméleti és döntéseméleti vizsgálódások első nyomai, valamint annak a szemléletnek az előjelei, amely a hatalomértelmezések körébe már bevonta nemcsak az *államnélküli társadalmak belső politikai erőviszonyainak*, hanem a politikai vezető rétegek, klán-éliték uralomképességének vizsgálatát is.

Erre az iskolára vagy inkább irányzatra nyilvánvalóan hatott az amerikai David Easton 1953-ban megjelent rendszerelméleti munkája, amely a politikatudományra és az empirikus társadalomkutatásra mind a mai napig hatást gyakorol. A *politikai rendszer* című alpművében Easton szembeszegül a korábbi „tényelemző” politológiával, amely véleménye szerint történetietlen, laposan pszichologizáló és értékmmentesnek látszani akaró, csak éppen olyan egyensúly-fikciókat állít föl, amelyek nem működnek a valóságos politikai körülmények között. Easton támadta a hatalomelméletek parttalanságát, vagyis azt, hogy mindennemű uralmi viszonyt hatalmi relációkban értelmeznek a politikai elemzők. Elméleti alapvetésében a későbbi politikatudományi kutatásokat is meghatározó érvényű tipológiát fektetett le, a politikai osztotság és a társadalom viszonylatában három megkülönböztető kategóriát alkalmazva: az első a *strukturális különbségek* a politikai és a nem-politikai szereplések között, a második a *politikai szerepek közötti* különbség, végül a politikai szerepkörök *speciális elkülönülése* (Easton 1953).

Easton voltaképpen előfutára a politikatudomány egyik nagy empirikus ágának, amely nem valamiféle globális vízióban gondolkodik, ha a társadalomról és politikai viszonyairól van szó, hanem tudomásul veszi, hogy a hivatalos(sá tett) társadalomrétegződési modellel szemben áll egy másik, éppoly életképes modell, a *lokális rendszere*. A helyi szintet elemzők a társadalmi cselekvők szokásait úgy tekintik, mint valamiféle formalizáltság bizonyítékait, még akkor is, ha a helyi közösségek interakciói és lokális hatalmi függéviszonyai ellentmondanak a historicista és totalitarista vízióknak. Ténylegesen ezeknek a helyi szintű történéseknek mindenkor megvolt és meg is maradt a maguk jelentése, függetlenül attól, hogy miképpen fejezik ki, szimbolizálják vagy éppenséggel rejtik el a társadalom politikai függéviszonyait és egyensúlyait. Ennek az irányzatnak F.-G. Bailey, M. Swartz, R. Nicholas voltak a képviselői az ötvenes-hatvanas években, tudományos sikerre azonban igazából ketten aspirálhattak: Leach és Balandier – ők vitték tovább a politikai antropológia intézményekre, ideológiákra és hatalomváltozási gyakorlatra koncentrált elemzési módszerét.

Leach a burmai politikai rendszer vizsgálatakor (1954) ráébredt arra

a szemléleti bizonytalanságra, amely az elméleti feltevések és az empirikus gyakorlat között feszült, s azt igyekezett bizonyítani, hogy a társadalmi dolgok rendje és kapcsolata egészen más, mint az eszmék rendje és kapcsolata, így tehát a valóságos politikai rendszer jóval bonyolultabb és bizonytalanabb, mint ahogy a különféle egyensúlyokat megvalósító ideológiák politikai szempontból tételezik. A burmai kacsinok körülményeit kutatva úgy találta, hogy valódi *egyensúly csak a társadalmi struktúra modelljében* van, de korántsem a valóságban, éppúgy, ahogy a helyi mítoszok rendszere és megjelenésmódja nem fejezi ki közvetlenül a bennszülött közösség hétköznapi rendjét és konfliktusait.

A rituális rendszert kutatva mutatja ki Leach azt az inkonzisztenciát, amely a tényleges társadalmi változások és a politikai rendszer összefüggéséből a mítoszokban megjelenik. Ebből kiindulva utal arra, hogy Malinowski 1914-ben nem az éppen akkor megfigyelt trobriandi társadalomról beszélt, hanem „a” trobriandi társadalomról. Később Balandier – nagyra értékelve Leach munkásságát – kifejti, hogy a politikai antropológia nem tekintheti tárgyát szinkronikus, hanem csakis diakronikus folyamatokként, vagyis: mivel a tradicionális társadalmak sohasem egyetlen tradíció által determinált egyidejűségben léteznek, hanem magát a *tradíciót is a történelmi feltételeknek megfelelően formálják*, lényegében képtelenek kialakítani magát az államot, mint történelmi produktumot. Ugyancsak főképp Balandier érdeme, hogy a politikai antropológia az elidegenült szcientizmustól elkanyarodott, ám az empirikus tudás bővítése mellett nem vetette el a politikai filozófia tapasztalatainak fölhasználhatóságát. Ez lépés volt ama kívánatos interdiszciplinaritás felé, amelyet az afrikai vagy ázsiai területeken dolgozó kutatók nemigen tudtak korábban összehozni, s amire márcsak azért is szükség volt, mert az antropológiai kutatások java része azokon a földrészeken jutott „terephez”, ahol a gyarmati uralom érdekeltségei megvoltak mind a gazdasági, mind pedig az adminisztratív politikai beavatkozás terén, tehát okkal tapasztalták, hogy mindennemű ilyen külső beavatkozás természetesen bizonytalanná tette a belső politikai állapotokat, megosztotta a törzsi társadalmak addig meglévő politikai és tér-belakási érdekeit, a misszionáriusok terjesztő munkája szentségtelenítette a hitvilág egy részét és a főnöki hatalomba vetett hitet, ezzel lerombolta a központi vagy a helyi hatalom tradicionális alapjait is, a főnökök gyakran váltak sikertelen ellenállóvá vagy a gyarmatosítók kiszolgálójává. E helyzetek és „misszionáriusok” önnön idegenség-élménye önvizsgálatra készítette az antropológusokat: főként a korábbi, centrisztikus történelmi látásmód, a „nagy változások” megrajzolásának és a „kis parciális események” mellőzésének szemléletmódját tették érvénytelenné a kutatók számára. E *centrum–periféria osztályozás* modernizációs és industrializációs logikát követett ugyan, de épp emiatt „elfelejtette”, hogy a „peremjelenségek” és a szubjektumok vizsgálata lenne igazi terepe az antropológiai kutatásnak, tehát szemléletváltozásra van szükség mind

a kutatás tárgyát, mind módszereit, mind kontextuális kérdéseit illetően (lásd erről Vári, 1988).

E szemléletváltozás első elemei már a harmincas évek politikai antropológiai kutatásaiban fellelhetők – érdemes miattuk egy rövid kitérőt tenni. Az azt megelőző politika-értelmezések ugyanis főképpen az államiságra, az államra mint politikai szervezőegységre vonatkozó tapasztalatokból és történeti, elméleti feltételezésekből álltak. A politikatudomány viszont, elsősorban az úgynevezett chicagói iskola, főként H. D. Lasswell és munkatársai által parttalanná szélesített politika-értelmezést kezdte vitatni, mondván: a hatalomra mint *meghatározó uralmi hatóerőre* koncentráció dominánsabb az államiságnál. Kétségtelen, hogy a minden személyes uralmi befolyást hatalomként értelmező szemlélet ugyanolyan parttalanná és értelmezhetetlenné teszi a hatalomgyakorlást – s itt érdemes emlékeztetni a weberi hatalomfelfogásra, amely „uralomnak azt a *valószínűséget* nevezi, hogy egy adott embercsoport különleges parancsoknak (vagy minden parancsoknak) engedelmeskedni fog. Nem tartozik ide tehát a más emberek fölött gyakorolt »hatalom« és »befolyás« minden fajtája” – írja Weber, mondván, hogy „minden uralmi viszonyhoz hozzátartozik az engedelmeskedni *akarásnak* egy bizonyos minimuma, tehát az engedelmeskedéshez fűződő (külső vagy belső) *érdek*” (Weber 1967: 69).

Lasswell (1936) a politika tárgyát a befolyásoltak és a befolyásolók viszonyában definiálta. A politikatudományi kutatás olykor még ma sem tud szakítani e globális felfogással, amely áthatotta a közgondolkodást is, mindenesetre eléggé alaposan ahhoz, hogy fölmerüljön a politikáról gondolkodók emlékezetében számos, évszázadokkal korábbi teória. A politikai antropológiának ezért okvetlenül találkoznia kellett olyan elméleti kihívással, hogy a társadalmi tényismeret mindig megelőzi a társadalom kezelési lehetőségeit és értelmezési aspektusait, számolnia kellett a struktúrák, funkciók és társadalmi vagy politikai mechanizmusok tágabb és szűkebb jelentésterével. Példaként elég arra utalni, hogy a Malinowski által leírt *kula-kör* nem értelmezhető pusztán gazdasági *cserekapcsolati rendszerként*, sem egyszerű rituáléként, ám nem bizonyítható egyértelműen, hogy valamiféle *politikai jellegű organizációként*, összetartó erőként is működik – mindazonáltal kizárni sem lehet. Ugyanígy például a Freud elemezte *Totem és Tabu* rendszere a matrilineáris pápua kultúra praktikus rendjében egyúttal olyan *ideológia* társadalomképessé szublimált formája, amelyet nem érthetnének meg a sémákat gyártó történészek, sem a társadalom-lélektanászok a maguk teoretikus hipotéziseiből (lásd erről Róheim 1931; 1992; illetve Gombár 1984).

Arról tehát, hogy a primitív társadalmak többségét kitevő szegmen-táris társadalmakban a *rokonsági kapcsolatrendszer egyúttal a politikai szervezet hordozója is*, igen későn, szinte csak a hetvenes-nyolcvanas években születtek elemzések. Az elmúlt évtized adott csupán teret arra is, hogy az antropológusok, akik például az afrikai politikai rendsze-

reket elemezték, fölismerték a térbeliség jelentőségét, vagyis a rokonsági szervezetrendszer területi egységeit, s főképpen azt, hogy e területi egységek kapcsolatrendje, függésrendje és hatásmechanizmusai nem világosan elhatárolhatók, vagyis nem merevek, hanem időben és térben is át- meg átalakulnak, viszonyuk pedig nemcsak egyezményes térségi, gazdasági és kulturális jellegű, hanem saját érdekeiket kifejező politikai funkciókat is megtestesít. A határok kérdése a nyolcvanas évek antropológiai kutatásaiban nyert valóban polgárjogot: a nemzeti, állami, nyelvi-kulturális, csoportközi és perszonális határok elemzése egészen az emberi bőr mint külső környezet és belső természet határáig terjed, mert mint reakcióképes organizmus éppúgy „válaszol” a külső kihívásokra, mint bármely politikai szervezetrendszer.

A perszonális kultúra határainak elemzése csak annyiban érdekes itt, hogy a szakrális és a profán viszonya, az ember egyetemessége és a történeti folyamatok oksági relációi olyan filozófiatörténeti témák, amelyek tárgyalásakor a kutatók kénytelenek visszatérni az archaikus emberhez, az ősi civilizációkhoz és mindahhoz a politikai-történeti feltételegyütteshez, amely a primitív embert ma is körülveszi. Mindez a politikai antropológia számára meghozta annak belátását, hogy a törzsi-nemzetiségi formációk politikai mozzanatai több szempontból is közel állnak a politikai hatalomgyakorlás más népeknél és más korokban tapasztalható formáihoz, vagyis korántsem mindig szakrálisak, és nem is csak meghatározott történeti korokban tetten érhetőek. Ezért utal arra Balandier, hogy a törzsi-nemzetiségi formációk elemzésénél nem jogos a politikát pusztán nyelvi kódokban keresni, vagy nem lehet csupán a rokonsági rendszer hálózataiban tetten érni, hiszen a mítoszok, a mágikus vallásosság és több más jelenség is legalább annyira ki van téve külső manipulációknak, mint a hatalmi szerkezet működésmódja. Ugyanő utal Lévi-Strauss tapasztalatára, mely szerint a nambikvara indiánok között a *társadalmi konszenzus* meghatározóbb eszköz a hatalom gyakorlásában, mint a kényszer, s végső soron a rokonsági rendszer egybeesik a politikai befolyás rendszerével (Lévi-Strauss 1973). Mások ugyanakkor a szegmentáris társadalmakban találják meg a konszenzus eszközt, kimutatva, hogy nem minden rokonsági kapcsolat része a hatalmi tevékenységnek, hanem csak a leszámazási (többnyire persze fiktív) ágazat hordozza a törzsi társadalom egészének összehangolására, irányítására jogosító többleterőt. A bonyolultabb központosított vagy „primitív államalakulatok” szintjén tovább differenciálódnak a politika intézményei, s kialakul egy osztott politikai tér is, amelynek szerepe nemcsak a területi szervezethez biztositása, hanem a szakrális manipulációk megoldása, az ideológia kialakítása, a külső erőhatásokkal szembeni védelem kieszközlése stb. is. Nyilvánvaló, hogy a gyarmati időszak nemcsak a kizsákmányolások históriáját tekintve volt béklyózó hatással a primitív társadalmakra, de a tanulási folyamat szempontjából sem volt érdektelen. Ezt tükrözi például az *autoritás és a hatalom összefüggés-*

rendjében kialakult sajátos helyzet Angolában, ahol a rokonsági rendszer az ágazatvezetők és a törzsi hatalom legfőbb képviselője, a falufőnök között mintegy „szűrőként” korlátozza a kényszer intézményét, és biztosítja a belső kontrollt, a döntési és érdekeltiségi *egyensúlyt* (Sebestyén 1990).

KONSZENZUS, HATALOM ÉS INTÉZMÉNY

A politikai hatalom gyakorlására vonatkozó empirikus tudást tehát egyfelől a politikatörténeti, másfelől a primitív (állam nélküli) társadalmak specifikumaira vonatkozó tudás szempontjából gazdagította az antropológia. A hatalom és az uralomgyakorlás kérdését mint a politika lényegi, meghatározó jegyének működésmódját írták le azok az antropológiai elemzések, amelyek részint kiegészítették a politikai filozófia több évszázados tapasztalati anyagát, részint ellenpontozták. Például azzal, hogy míg történeti értelemben a hatalom rendszerint egy személy vagy egy *hivatal* megtestesítette jelentéssel bírt, addig hiányzott a hatalom fogalmából a *viszonyrendszer*. „A hatalom mint a politikai test egészére vonatkozó tényleges döntések valamilyen fokon legitim birtoklása egyúttal a tagolt politikai egységek közötti viszonyban rejlik” – írja Gombár Csaba egy 1980-ban kelt, témánkról szóló kitűnő és alapozó cikkében, ahol kifejti, hogy korántsem valaminő transzcendens vízióról, hanem nagyon is *reális döntésgyakorlat*ról van szó. Igaz ugyan, véli Gombár, hogy a főnöki hatalom még az állam nélküli társadalmakban is a katonai, gazdasági, bírói, vallási típusú döntések érvényesítését jelenti, de uralmi munkamegosztás szempontjából és a klánok politikai súlyát tekintve szegmentárisan osztozott maradt. Ugyanerre utal Frazer is az *Aranyágban*, amikor a vallási és a politikai vezetők viszonyáról, a hatalomelválasztás szimbolikus mezőjéről ír (Frazer 1993). Tehát a nemzetségek között nincs egyenlőség: a leszármazási ágazat, a rokonsági csoportok és a kiemelkedő korcsoportok egyenlőtlenek, sajátosan specializáltak, vagyis politikai szempontból jelentős, mondhatni *állandó „oppozíciók” és koalíciók* alakulnak ki a területi és a származási elv szerint. Ebből viszont következik, hogy a hatalmi posztok betöltése nem egy származási automatizmus szerint történik, s nem is fixálódik a tradicionális körülmények között (Gombár 1984: 225–227).

Balandiertől származik a megfigyelés, hogy a törzsi társadalmon belüli hatalmi pozícióra csakis a klán-arisztokrácia tagjai, családfeői, nagy öregei és tehetős tagjai aspirálhatnak (a tehetőség az *avatási szertartás* költségeinek fedezésében éppoly komoly jelentőségű, mint a brit felsőházi tagság vagy az amerikai elnökjelölés esetében), de magában véve ezek egyike még nem elegendő a hatalmi poszt sikeres megszerzéséhez, hanem ezek valamely kombinációja alkotja a *kiválasztódás* hátterét. Balandier fölidézi Leach vizsgálatait, melyek szerint mindeme föltételek nem alkotnak merev struktúrát, hanem a

pozíciókért olykor hosszabb, több menetes versengés folyik, s ezzel együtt jár a törzsi elit kiemelkedése, bukása, strukturális pozíciócsereje is. Balandier még távolabbi hivatkozása Engels munkája, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, amelyben már megfogalmazást nyert, hogy a primitív államalakulatok megjelenése nem pusztán külsődleges jegyekkel magyarázható, hanem azok csupán eredményei valamely belső fejlődésnek, s azt jelzik, hogy a meglévő intézmények által nem kezelhető konfliktusokról van szó. Nem túlzás tehát, ha kijelentjük, hogy a hatalomgyakorlás a primitív társadalmakban igen hasonlatos ahhoz az uralmi gyakorlathoz, amelyet a modern demokratikus államokban tapasztalnak a politológusok, vagyis a *kényszer kizárására törekvő és a konszenzus*, a közmegegyezés érvényesítését biztosító politikai intézményesüléshez (Abélès 1986, Balandier 1967, Gombár 1984).

A megegyezés és az erőszak funkcionális használata, kialakítása és *intézményes* biztosítása egyúttal a modern politikai állam legfőbb eszközrendszere is – amitől persze a primitív társadalom még nem „modernül demokratikus”. Mindenesetre a társadalmi konfliktusok megoldására a szegmentáris társadalmakban többféle intézmény is működik, a törzsfőnökségen és az ágazatvezetők „nagy tanácsán” kívül olyanok, amelyek politikai szociológiai eszközökkel nehezen leírhatók, mint például a mágia, a szimbolikák használata, a beszéd és a kognitív kommunikációs struktúrák egész hálózata stb.

S e ponton rövid kitérőt kell tennünk, éppen az *intézmények* miatt. A politikai antropológiát ahhoz, hogy módszerét és szemléletmódját leírhasuk, el kellene különíteni a politikai szociológiától, a politikatudománytól, a politikai filozófiától és a társadalomtörténettől. Ezt a politikai antropológia egy tematikus és egy szemléletbeli sajátossága alapján fogom megkísérelni, megvizsgálva a politikai erőhatások közvetítésében mind a tradicionális, mind pedig a modern államokban működő „intézményt” és az *intézményiség* fogalmát, illetve a kulturális fejlődés elvéből levezetett *okság* fogalmát. Enélkül fennügghet a kérdés: mi különbözteti meg a politológiát vagy a politikai szociológiát a politikai antropológiától, s ez utóbbi esetében nem valami mesterséges kreálmányról van-e szó...?

Már Radcliff-Brown és követői, Evans-Pritchard, Fortes is alkalmazták azt a strukturalista-funkcionalista logikát, amely a filozófiai antropológiából ered, s amely a formációelméletekre is hatást gyakorolt, nevezetesen az emberi cselekvések célirányosságának és a környezeti hatások visszacsatolásának „technikájával” kapcsolatosan. A partikuláris szegmensek, amilyenek a törzsi és a vérségi kötelékek, a cselekvések folyamatában *konfliktusokat* szülnék, amelyeket a *konszenzusok* csillapítanak, s a lokális közösség ebből eredően *dinamikus* működése magasabb fokon egy teljes társadalmi *nagyszerkezet* (makrostruktúra) részleges átalakítását teszi lehetővé. A helyi társadalom, a törzsi közösség struktúrája történeti mértékkel mérve statikus szervezeti építmény is lehetne, ám éppen a dinamikus kölcsönhatások, a

belső egységek közötti és a környezettel való viszonyból származó *interakciók* biztosítják a szükséges változásokat (mi több: a történeti evolúciót vitathatatlanak tekintő logika szerint magát a fejlődést is). Magyarán: nem egyetlen intézményről van itt szó, nem egyedül a választott törzsfő hatalmáról, hanem *kölcsönhatásokról, folytonos konszenzusokról, kölcsönös meghatározottságról, párhuzamos folyamatokról* is.

Ráadásul maga az *intézmény* a legkülönbözőbb formákat ölti, ami számos történeti és politikai szociológiai „áthallást” tesz lehetővé. Az intézményesültség a politikai tér szereplőinek és az ideológiai osztottságnak a feltételrendszerében alakul ki. Róheim Géza *A csurunga népében* írja le azt az osztályozó rokonsági rendszert, amely a „törvényi erőre emelt jogi normát” érvényesíti a maga köreiben, tabukat és tilalmakat állít korlátként minden eltérő viselkedés ellen (Róheim 1993: 184). Bemutatja, hogy minden idegen a törzsek fantáziájában az ördög megszemélyesítője, az ismerős pedig egyenesen rokon-funkciót kap – s ez a *polaritás* teremti meg az *egyensúlyt* a törzsek közötti együttélésben. Ugyanezt a jelenséget vázolta föl Patrick Merger *Az amazóniai háború* című előadásában (ELTE Kulturális Antropológia Tanszék, 1994. február): a rokonsági-vérségi kört szigorú határ választja el az „ismerős-rokonság” külső körétől, s e kettő körül a harmadik kör már az ellenség territórium, amellyel szimbolikus és tényleges akciók során megütköznek, foglyokat ejtenek, s a térségiségnek ezt a típusú átélését mind a tájegységen használt ötféle nyelv (narratív háború), mind a családi gazdálkodás szintje (területi önvédelem), mind pedig a rokonsági háló (a szabadok élette-re) egyaránt szolgálják, mindamelllett hogy a „kint és bent” illetén megkülönböztetése folyamatos stresszhelyzetet idéz elő, amit a politikai határok (akció versus zártság) kondicionálnak.

Vagyis az intézményesültség korántsem mindig jelenti a jogiasult rendszert, az államilag szervezett mechanizmust, az „officiális” uralmat, a legalizált (legitim, vagyis közmegegyezéssel támogatott) hierarchiát, az elkülönített uralmi szerepeket, a mesterséges távolságot a társadalmi többségtől, az állandósított befolyást vagy az irányítási-igazgatási erőhatalmat. Sőt: *intézmény* lehet ebben az értelemben a nyelv, a szokásjog, a rokonsági rendszer, a csurunga, valamely mítosz, a Kula-kör, bármely tabu, a szenátus, az agóra, valamiféle ideológia, az etnocentrikus gondolkodás, a szolidaritás, a társadalmi egyensúly, a konszenzuskeresés technikája is. Miként történeti értelemben intézmény a törzsfőnökség, az ágazatfő, a varázsló, az uralkodó, a bürokrácia, a katonaság, a maffia, a pártbizottság, az önkormányzat, az iskola, a társadalmi hierarchia vagy a rabszolgaság. Természetesen e két szféra összehangolt működése, belső egyensúlyai, erőviszonyai teremtik meg a közmegegyedettséget, a belső békét, a megegyezésre törekvés célképzetét, a jogérzékenységet és jogtudatot, a szabadság átélését stb. is, akár archaikus, akár primitív, akár modern értelemben

keressük a szó jelentésterét. (Lásd a széles körű irodalomból Summer, Tárkány-Szücs, Róheim, Gombár, Tagányi munkáit).

Ámde mindeddig nem adtam még választ arra a kérdésre, hogy a politikai antropológia miben különbözik a politikai szociológiától vagy a politológiától? Hiszen mindkettő az ember kulturális körülményeinek, történeti-politikai feltételeinek, társadalmi egzisztálásának dimenzióit keresi. Kétségtelen mármost, hogy a *politológia* inkább a jogiasult szférát (állam, hatalomkiszajátítás, döntési rendszer, részvétel, pártválasztás, gazdasági érdekek, politikai mező stb.) keresi, az *antropológia* pedig az emberi kontextusokat, az individuumok, az észleletek, a jelentések, az értékek világát, az elemi viselkedésformák, habitusok, mentalitások helyi használatát vizsgálja. Ilyen összevetésben a politikai szociológia elemzi például az állam működésének jogi háttérrel biztosított szervezetrendszerét, institucionált mechanizmusait, az antropológia inkább a nem-állami és nem-institucionális megoldásokra koncentrál, vagy a szokásjog révén megmaradt szabályrendszerre, amely éppoly „intézményes”, mint a kodifikált jog szerinti, de szankciórendszere jobbra nem írásbeliségen alapul, hanem funkciók teljesülése révén testesül meg, érvényesítését nem elkülönült uralmi intézményrend szavatolja, hanem közösen kialakított szokásrend, s normái nem valami globális egységhez viszonyítottak, hanem egy lokális közösség mindennapi működésének feltételeihez. Az *állam* politikai intézményrendszerében maga a *szisztéma* a működés egyik garanciája, tehát a politikai intézmények és uralmi jogok legális tagoltsága, az állam mint elidegenült entitás érdekeinek képviselője, erejének és uralmi eszközeinek vitathatatlan szükségessége, önállósult céljainak feltétlen biztosítása.

Az antropológia kutatta *közösségi* világban, az állam nélküli társadalmakban nincs helye a pártoknak, a törvényt a közösség értékelveinek és szokásgyakorlatának mechanizmusai helyettesítik, az egyének a tradíciók szabta pályákon mozognak, s kapcsolataikat nem rideg hierarchia határolja, hanem a *funkciók* és a funkcionális tagoltságból eredő belső egyensúlyok, kiegyezések, interakciók, értéképzetek, mentalitások stb.

Bár e felosztás látnivalóan kissé merev, hiszen számos szinkron- vagy diakron folyamat egymásba kapaszkodik, együtt hat, egymást fejezi ki, egymást előzi meg vagy követi. Nyilvánvalóan a politikai értékek elemzését is vállalja olykor a politológia, ám gyakorta inkább a mennyiségi mutatókból építkezik érveiben, így épp az etnikus egyediségben meglévő értéket nem képes (Marcel Mauss szavával) „teljes társadalmi tényként” rendszerezetten elemezni. Természetesen, mint minden viszonylag fiatal tudományág, a politikai antropológia sem merev fogalmi vagy módszertani határvonalakkal különül el a kortárs vagy a hagyományos társadalomtudományoktól, annak ellenére sem, hogy „létjogát” és térnyerését a rokon tudományoktól elhódított vagy addig ismeretlen problémák elemzésének köszönheti. Mint ismeretes, a politikai antropológia eredetileg csupán a törzsi társadal-

mak politikai viszonyainak föltárására vállalkozott – ám napjainkban már, úgy tetszik, megalapozott helyet követel magának a társadalomtudományok területén, s korántsem csupán egy terjeszkedő kulturális nagyhatalom gyöngé eszköztáraként, amely arra szolgál, hogy valamiféle „vad”, „civilizálatlan”, „történelmen kívüli” világról tudósítson. Sőt: miközben az antropológiát szinte csakis az egzotikus törzsek speciális elemző eszközeként definiálják, J. McIver Weatherford amerikai etnológus 1981-ben az amerikai Kongresszust tanulmányozta mint primitív törzset, a maga klánjaival, sámánjaival, „keresztapáival”, s úgy vizsgálta a politikusok osztályát, mint mikrotársadalmat, a szenátorok tevékenységét pedig a primitív törzsek gyakorlatával vetette össze (idézi Abélés, 1986).

Az eset érdemben többről is árulkodik, mint egyetlen jópofa, kivételes tudományos ötletről. Az említett kutatás ugyanis inkább lett volna politikai szociológiai, ha a „politokráciát” mint hatalmi szerveződést vizsgálja, illetve ha a Kongresszus intézményi szerkezetét vetíti rá valamely óceániai vagy afrikai törzs politikai szerkezetére, s azt mutatja ki, miben hasonlít egy archaikus törzsi politikai rendszer a demokratikus amerikai politikai berendezkedéshez. (Rögtön tegyük is hozzá, hogy a legkorábbi antropológus kutatók is evvel a „hozott mintával” kerestek analógiákat a törzsi társadalmakban, ugyanakkor a politikai szociológiai felmérések sosem próbáltak „ráolvasással” megfejteni valódi társadalmi körülményeket, hacsak nem az oksági törvények értelmezésével – de erről később). Minthogy azonban Weatherford csupán eszközként használta az antropológiai módszert és szemléletmódot, s mintaként vette a törzsi hatalom működését, így az intézménység vizsgálata arról szólhatott, milyen kapcsolati logikák, kulturális minták találhatók meg a plurális politikai rendszer csúcsán, a politikai elitben. Nézzük az eset tanulságait.

A politikai szociológia és a politikai antropológia különbözik vizsgálati spektrumában is. A primitív társadalmak belső, szervezeti rendjét a rokonsági rendszeren túl, de avval szoros összefüggésben a területiség elve egészíti ki, s ezt a politikai szociológia csak igen ritkán képes elemezni, sőt kifejezetten csak az összehasonlító szándékú kutatások számolnak a *térbeliség* jelentésével. Rendkívül kevés az olyan analízis, amely a politikai hatalom területi egyensúlyrendszerét, térbeli kapcsolathálózatait vagy territoriális dimenzióit írja körül, s még ritkább az, hogy az ilyesfajta elemzés tartalmazza a történeti változásfolyamat jellegzetességeit is. Ki kell tehát emelni, hogy a *politikai antropológia* vizsgálati szempontjai *mindig történeti kontextusban* érvényesülnek, s nem is csupán egy *lokális térség kontinuuus folyamataira* terjednek ki, hanem egy univerzális *mozgás* koordinátái között jelzik a hatalom, az egyén és az intézmények relációit.

A politikai szociológia vizsgálati eszköztára a társadalmak szerkezeti sajátosságait veszi kiindulópontnak, s ezen belül kíváncsi a strukturális helyzetazonosság által meghatározott csoportos viselkedésre, véleményre, mozgásra, függésrendre stb. Magyarán, *struktúra-*

specifikus jelenségeket vizsgál. A politikai antropológia pedig *etnospecifikus*ak: genetikusan vagy rokonsági-leszármazási rendszerben meghatározott, etnikus identitás által befolyásolt, szubkulturálisan érvényes elemeket. A kultúra modern vagy posztmodern felfogása, a kultúrafogalom tágulása és a globális társadalmi változásokban bekövetkezett polarizálódás viszont egy sor szempontból kölcsönhatást eredményezett a két tudományterületen. A gyarmati világ „tágulása”, fölszabadulása, a nemzetközi migrációs és politikai erővonalak átrajzolódása olyan helyzeteket idézett elő, amelyekben egyre több állampolitikai hatás mozdítja el mind az antropológia, mind pedig a politikai tudományok határait, ezért mindkét tudományág fokozott ösztönzést kap arra, hogy a korábban ismeretlen területeken a különböző kollektív egységeket ne csupán „globális” jelentőségük szempontjából, hanem elsősorban az *egyed* felől és az egyed csoportban betöltött *funkciója* felől vizsgálja. A mai napig is igen ritka a kollektív munka antropológusok és politológusok között. A hazai politikatudomány és antropológia is csupán az elmúlt évtizedben tette meg első közelítő lépéseit egymás felé (Niedermüller Péter, Hofer Tamás, Hankiss Elemér és a politikai antropológus Sebestyén Éva révén).

A politikai szociológia eszköztára a statisztikusan releváns vagy virtuális dimenziókban megfogalmazható mozgások, választások, megnyilvánulások, készletek, képességek analízisére és intézménysüléssük mérésére használatos; például társadalmi jogtudatot, elégedettséget, szabadsághoz való viszonyt, politikai elkötelezettséget, pártválasztást, szervezeti hierarchiát, érdekkifejezési gyakorlatot ír körül, jobbra *mennyiségi* dimenziókban, nagy társadalmi tömegekre érvényesen. A politikai antropológia kutatói szempontjai nem mennyiségi mutatókkal igazolnak tényeket, nem a nagy számok és arányok bővületében próbálják a tudomány rangját megteremteni, hanem az egyén és szerves csoportja vagy csoport és környezete közötti kapcsolatrendszerre koncentrálnak, lokálisan érvényes egyedi specifikumokból építenek föl empirikus tudást, és *kontextuális jelenségeket* keresnek.

Utaltam már többször is az antropológia filozófiai meghatározottságára. Minthogy Descola–Lenclud–Severi–Taylor nemrég megjelent kötete (1993) részletesen elemzi ennek tudománytörténeti folyamatát, itt csupán a gondolatmenetembe illeszkedő néhány utalást kockáztatok meg. Valószínűleg az európai gondolkodástörténet az oka, hogy a társadalomtudományok (s különösen a politikai szociológia) a statisztikai törvényeket tekintik meghatározó érvnek egy jelenség fontosságának definiálásakor; ugyanis csak a nagyszámú elemet tartalmazó halmaz esetén vélik igazolhatónak egy állítás valóságát, s csupán az átlagos viselkedést tudják figyelembe venni, amivel pedig korántsem a bizonyosság, sokkal inkább a valószínűség körét írják le (magyarán az elemek számának növekedésével csökken az egyedi eseti érvényessége mindannak, amit bizonyítani próbálnak). A politikai szociológia a *globális* szemlélettel él leginkább, a *statisztikai* szabályosságok

determinizmusait érzékeli. Ezért az individuális elemzést, amelynél a valószínűségtől való eltérés, az indeterminizmus érvényesül, nem tudja *oksági* modellbe illeszteni. Az emberi tartalmak és tapasztalatok leíró megközelítése viszont nem ad alapot matematikai statisztikai felhasználáshoz – ahogyan Clifford Geertz írja: „a mintasokaságok megszállottjai, a szociológusok” modelljeikkel a helyi igazságoktól az általános elképzelések felé megtett előrehaladást igazolandó „*mikrokozmosz*” *téveszméket* alakítanak ki, ahelyett, hogy a tapasztalati tanulságokat, az első kézből szerzett tapasztalatot értelmezhető jelek és szimbólumok egymásba nyúló rendszerének összességeként értékelnék (Geertz 1988a). Pedig egy nép saját kultúrájának megértése azt jelenti, hogy ezt a népet anélkül tartjuk normálisnak, hogy sajátosságait lefokoznánk; ehelyett érdekesebb összefüggéseiben értelmezni viselkedésének jelentésstruktúráit, mégpedig magára a cselekvőre orientáltan, akinek cselekedetei kulturális formák árama révén tagolódnak. Nem lehet tehát abból kiindulni, miként a szociológiában gyakorta teszik, hogy „tipikus” hatalmi relációk, „tipikus” települések, életmódok, közösségek vannak. Az antropológia eredményei *egyszerű sajátosságok* rögzítéséből állnak, amelyeknek nem erényük, hogy gigantikus jelentőségű dolgokról szólnak (amilyen a struktúra, a legitimitás, az integráció, a konfliktus, a modernizáció folyamata stb., amelyek az elmúlt fél évszázad főbb politikai, szociológiai témái). Érzékelhető aktualitású, részvételen alapuló és behatárolt területen végzett gyűjtés eredményei, *részletei* azok, amelyek fontosságot nyernek az értelmezés révén, s amelyek olyan fogalmi világba kalauzolnak, ahol találkozni lehet e kutatói behatolás nélkül ismeretlenül maradó világgal. Viszont a vélt „jelentés” kedvéért, az értelmezés tudós öröméért, egy struktúra távolságtartóan pontos leírásáért nem érdemes intézménnyé avatni valamit, csak azért, hogy osztályozhassuk. Nem érdemes a nyugati racionalitást ráhúzni egy „civilizáció kívülinek” tekintett kultúrára, vagy „peremjelenségként” kezelni valamely lokális hagyományt, ami nem érthető meg a korszakok, társadalmak és kultúrák közös vonásaira hivatkozó gondolkodásmóddal. (Erről részletesen lásd Geertz 1988a, Medick 1988; Descola 1993; Hayek 1991; Papp 1982; Wellman 1991.)

Mielőtt bármiféle arányeltolódás alakulna ki, sietve kell pontosítani, hogy az antropológusok körében sem volt sohasem teljes egyetértés a módszereket, technikákat, értelmezési lehetőségeket, témákat és megfigyelt jelenségeket elemző kutatói apparátust illetően. Tény azonban, hogy századunk hatvanas-hetvenes éveitől az antropológusok egy része lázadni kezdett a korábbi „rendszer”-fogalom és a merevszerzés mint univerzális tudományos követelmény ellen. Az ember-tudományok paradigmaváltása lehetővé tette nemcsak az „elavult” vagy „merevnek tetsző” kutatási módszertan és szemlélet, hanem mindenféle „rendszerbe” kapaszkodás nyílt elutasítását (lásd Geertz 1988a; Medick 1988; Carr 1993; Duby–Lardreau 1993; Imhof 1993; Winch 1988). Vita tárgya lett, hogy a modern gondolkodás és a

primitív gondolkodás közös töről fakadna, amint erről Polányi Károly olyan tisztán írt: „Az archaikus gondolkodás jóval átfogóbb hallgatólagos integráción nyugszik, mint amilyenek a mai ember eszméje számára elfogadhatók”, mert a „primitív logika” szerint a rész ugyanaz a dolog, mint az egész, mivelhogy a hatás reális hordozója, ám evvel a prelogikus képességgel együtt kell hogy járjon a részvétél, az *azonosulás* egy másik emberrel, akkor is, ha a rész és az egész nem fölcserélhető (hivatkozza Polányi Mihály 1992: 235–243.). Az etnológusok azért is mentik föl magukat ma már a formalizáló, modellalkotó lépés kötelezettsége alól, mert mesterséges modelljeik a valósághoz képest „skripturálisán” elvont tárgyak, amelyek térben ábrázolnak nem térbeli folyamatokat is, és szétdarabolt ismeretek együtteséből állítanak össze egységes képet, elvetve az empirikus megismerés „sallangjait”. Minthogy pedig az etnológia eredendően empirikus, az oksági magyarázatok pusztá spekuláció tárgyai maradnak, s nem helyettesíthetik az egyedi tények és specifikus intézmények rekonstrukcióját, az általánosoként jellemzett véletlen jelenség pontos leírását. Az antropológia tehát nem tehet mást, mint a törvények kutatása helyett a kiválasztott társadalom elmélyült ismeretére vállalkozik, s nem egyetemes törvényeit kutatja, hanem egy specifikus kultúra végső értelmezéseit adja meg. A megfigyelés joga arra kötelezi a kutatót, hogy ne csak statisztikai dimenziókkal kalkuláljon, hanem jelenségek kapcsolatait, változók viszonyát, nem-hierarchikus dimenziókat tárjon föl, „kis valóságokat”, amelyek a primitív társadalomban hiányzó történeti dokumentációt pótolják. Intézmények kutatása esetében például nem elegendő a feltételezett eredetük alapját leírni, hanem a *társadalmi integrációban betöltött funkcióját* is meg kell érteni. S míg a szociológia vagy a strukturalista etnológia megengedhette magának a társadalmi tények formális sajátosságainak rögzítését (Durkheim, Lévi-Strauss), addig a modern antropológia mellőzni törekszik a mechanikus modellálást, amely az általánosítás magas fokán képes a jelenségek világából tapasztalati úton elvonni bizonyos kapcsolatformákat (s itt Montesquieu-re, Comte-ra és Kantra kell utalni). Hangadó antropológusok vallják ma már, hogy a természettudományos alapon elképzelt „törvényt” helyettesíteni kell a *megértés* szubjektív eszközével, a *specifikumokat* kell megfejteni, hiszen az emberi-társadalmi jelenségek egyediek, a cselekedetek esetlegesek és beláthatatlanok, a normatívák és általánosítások ellen pedig tiltakoznia kell az antropológusnak (erről bővebben Descola 1993: 15–33.).

Mind a kulturalista antropológiai kutatások, mind a megértő antropológia új irányzata elvetik a „bolygó szintű összehasonlításokat”, ehelyett inkább körülírnak egy kulturális rendszert és a *jelentések világának* tekintik mindezt, anélkül, hogy rigolyásan elvonatkoztatnának vagy intellektuális műveletek céljára kisajátítanák tapasztalatait. Egy kultúra kollektív megteremtőinek interpretációs eljárása ugyanolyan megismerési folyamat, mint amelyet próbál megérteni maga a kutató, aki kommentálja csupán a tapasztalatok egy variációját egy

fogalmi univerzumon belül. Ellentétben a szociológiával, amely a maga rendszerében dedukciót alkalmaz, s szemben a strukturális alapelvű kutatással, amely okokat és következményeket tételez, a fölfedező és megértő antropológia kísérleti típusú empirikus biztosítékokat, jelenségek megismerésének belső élményét és értékelésük bizonyítási eljárását kell hogy vállalja. Már századunk első harmadában Radcliff-Brown is szemben állt az „instrumentális látomások” híveivel, akik a kulturális jelenségeket természeti visszahatással vagy cél-oksággal magyarázták, illetve részben Malinowskival is, aki a maga szükséglet-antropológiájában „hét vitális szekvenciára” osztotta föl az emberek alapvető szükségleteit (anyagcsere, szaporodás, közérzet, biztonság, mozgás, növekedés, egészség). Ezért a modern antropológusoknak az az ellenérzése, amelyet a „cél-oksággal” szemben táplálnak, indokoltnak tűnik.

A társadalomtudomány Durkheim óta tudja, hogy egy társadalmi jelenség oka csak egy másik társadalmi jelenség lehet, így semmiféle olyan modell nem lehet érvényes a társadalomról, amely a ható (mozgató) okokra vezeti vissza a társadalmi tényeket, vagy „megelőző okot” vél látni a történések véletlenszerű folyamatában. Például a kollektív szolidaritás fenntartásának társadalmi szüksége nemcsak közös tevékenység szabályozását feltételezi, hanem gazdasági javak adott szintjét, ismeretek átadásának folyamatosságát, sőt a hatalomgyakorlás jóváhagyottságát is, mert a csoportegységet biztosító körülmények egyúttal válaszok is: szokások, hagyományok, rítusok, mitológiák, szimbolikus eljárások, a mindezt kifejező nyelv – vagyis adott szempontból mindezek *feleletek*. Feleletek annyiban is, hogy a társadalmi integráció fenntartására szolgálnak, s nem valamely eredendő célokság vezérli őket, hanem a közös lét, közös helyzet tudat, közös eredet – márpedig minél általánosabb és bonyolultabb egy szükséglet, annál többféle válaszlehetőséget rejt magában (erről bővebben lásd Descola 1993: 33–45.).

Az emberi interakciók sokrétűsége és a bonyolult komplexitású önrendező fogalmak (amilyen például az érték, a szabadság vagy az érdek) nem okvetlenül rendeződnek ok-okozati meghatározottságokba. A csoport-konszenzusok, a hatalom működése vagy a társadalmi intézmények többsége nem valami tudatos elme tervezte képződmény; olyannyira nem, hogy változataik száma és változásai folyamata éppoly „természeti/természetes” jelenség, amilyen a velünk született tulajdonságok java része. Az európai gondolkodástörténetben és a primitív népek kutatásában is alapvetően meghatározó felfogásmód volt évszázadokig, hogy a társadalmi viselkedések, erkölcsök, tradíciók szabályait valamiféle „konstrukcionista racionalizmus” logikája mentén lehet magyarázni. Minthogy pedig a civilizációt és a kultúrát mindenkinek meg kell tanulnia a tradíciók révén, a genetikai és a kulturális átadás eredményeit egyaránt nevezhetjük tradícióknak. Néhány kiemelkedő korszakban, amilyen a felvilágosodás időszaka vagy a posztmodern kor, rendszerint megjelenik az „ősi”, archaikus élet, a

„vadember” élete utáni vágyakozás, amely jellegzetesen a kollektivista tradíció áhításának jele. Mindkét korszakban az együttműködés és a verseny új időszaka indul, hasonló tudás és közös célok, egyenlő lehetőségek és konfliktus nélküli élet reménye válik általánossá. Mindkét korszakban elerőtlenedik a központosított politikai hatalom, az önszervező társadalom keresi új útjait és önérvényesítési lehetőségeit – szemben a versennyel, amely a reakciókészségek és a folytonosan növelt hatékonyság normáját kívánja meg. Mindkét korszakban alapvető konfliktus alakul ki a viselkedési normák és szabályok terén, miközben egyre nyilvánvalóbban reménytelen egy egyetemlegesen érvényes etikai rendszer kialakítása. Maradnak tehát uralkodóak a *tradíciók*, az ösztön és az értelem közötti szabályok, amelyek a *válaszadás szokásából* erednek és erősödnek meg. Mindkét gondolkodástörténeti folyamat a társadalmi evolúció elvét fedezi föl, s ennek tartalmaként a folyamatos adaptációt fogalmazza meg, amelynek pedig nem az egységesülés, hanem a sokszínűség az eredménye, eszköze pedig a kiválasztódáson alapul: a túlélés, vagyis az előnyös tulajdonságok továbbadása válik feltételévé. Végső soron ennek a morális és gyakorlatias létmódnak köszönheti túlélő képességét minden primitív társadalom is, nem csoda hát, ha a társadalomtudományi, s egyebek közt az antropológiai gondolkodásban is időről időre felfedezés számba megy ennek belátása. A kutatók rájöttek, hogy egy horda tagjai között az együttműködést rendszerint az örökölt ösztönök irányítják, az az egymást ismerő és megbízhatóknak tekintő emberek közötti igen szűkre szorult kapcsolat, amelyet azonos célok belátása, veszélyek és lehetőségek azonos megítélése működtet, jobbára *szolidaritás* és *etnocentrizmus* kíséretében. Ugyanakkor nyilvánvalóan pusztá mítosz Hobbes „primitív individualizmusa”, hiszen a nyitott és magányos ember hamar elpusztulhat, a „vadember” pedig sosincs egyedül, mert nemcsak ösztönei kollektivisták, hanem *életének belső rendje* is a tulajdonra, szerződésre, cserére, versenyre, nyereségre és magánéletre kifejlesztett utánpótlás, mintakövetés, hagyományismeret, tiltás és tapasztalás folyamatában zajlik, amely normák először területileg voltak érvényesek, majd szélesebb értelemben, s összekapcsolták a kiscsoportok és egyének döntéshozatali gyakorlatát biztosító feltételrendszert. Így például a kívülállókkal szembeni ösztönös agresszivitást is kordában lehet tartani belülről, ha a csoport tagjaira azonos absztrakt szabályok vonatkoznak, s ezek érvényesek maradnak akkor is, ha az egyén átlépi a közösség, a terület vagy az ország határát. A lokálisan érvényes szabályok szétszórt és fölmérhetetlen tudást, információkat egyesítenek, amelyek épp a korábbi egyesítő célok rendszerét, az egyéni minták értékrendjét voltak hivatottak őrizni. A „rend” fogalma, mint a vele egyenértékű „rendszer”, „struktúra” és „minta” fogalma is, a rendezést, a tárgyak és események viszonyát határolja körül, egyúttal az elemek közötti tér- és időbeli kapcsolatot különbözteti meg, osztályozza, vagyis olyan újrendezéseket alakít ki, amelyek az érzékek és az ösztönök szabályozása fölél

kerülnek – így változhatnak a tradíciók, struktúrák, intézmények a viselkedési módok variációinak kiválasztódásával. Ennek a „rendnek” egyik föltétele a magasabb rendű törvény vagy a hatalom létrejötte, s ennek a rendnek a szabályai válnak nyilvánosakká a primitív társadalmi lét keretei között, amelyeket viszont a „fejlettebb” civilizációból érkezett antropológus meglehetősen nehezen képes elfogadni, mert akaratlanul is hozza magával azt a fajta *racionalitást*, amely nem az ész megértő képessége csupán, hanem (Descartes és Locke óta) cselekvési elv és minden erkölcsi érték forrása is. A törzsi társadalmakban a modern intellektuális racionalizmus által kutatott „paradicsomi állapot” éppen a *szabadság mint politikai intézmény* félreértéséből származik, hiszen az nem úgy jött létre, hogy az emberek küzdöttek érte vagy korlátaiktól akartak volna szabadulni, hanem úgy, hogy megakarták őrizni az ismert és biztonságos egyéni birtokot, a viselkedés szabályait pedig éppen ez az önvédelmi igyekezet alakította ki. Ezek tehát a rend termékei. De nem abban az értelemben, ahogy Rousseau a *Társadalmi szerződés* nyitó mondatában (Az ember szabadnak született...) szinte a vadembert teszi a haladó entellektüelek hőségévé, a tradíció, az ész és a népakarat megvalósítójává... S nem is abban az értelemben, amiként a 18–19. században konstruktivista pozitivisták és liberális pártpolitikusok egyaránt gondolták, hogy a jog és az erkölcsi rend kizárólag megtervezőinek akaratától függ, vagyis az evolúciós folyamat végén éppen azok állnak, akik erkölcs és tulajdon, szabadság és igazság intézményeit nem másként fogják föl, mint a kulturális evolúció által éppen rájuk ruházott döntéshatalmat vagy „társadalommérnökséget”. S akik ezzel a döntéshatalommal az intelligencia túlértékelése révén éltek, akik úgy hitték, hogy tudatos tervezés kérdése minden civilizációs előny, azok a tudomány, a racionalitás, a haladás és a „rend” nevében semmiféle tradicionális szabálykövetést nem fogadhattak el, sem a maguk társadalmában, sem a primitívekében.

Az „evolúció értelmének” illetően felfogása (amelynek fenti összegzése F. Hayektól származik, 1991: 14–166.) egészen a huszadik század közepéig uralta nemcsak az európai politikai gondolkodást, hanem az antropológiai kutatások java részét is. Korántsem furcsa ezért, ha a politikai antropológia lényegében csak a hatvanas évektől nevezi meg azokat a politikai természetű jelenségeket, amelyek rendszerszerű elvként működnek, illetve amelyek a korábbi kulturális antropológiai terepmunkák tapasztalataiból származnak, de politikai aspektusaikat nem nevezték meg kutatójuk. Herskovits például 1960-as könyvében utal arra a mechanizmusra, amelyre R. S. Rattrey figyelt föl (1923) a nyugat-afrikai Gold Coast (Aranypart) egyik törzsenél, az ashantiknál, ahol az „apo” rítus során a hatalmon levőknek nemcsak lehetőségük, hanem egyenesen kötelességük meghallgatni alattvalóik gúnyolódásait, szemrehányásait és ellenvéleményeit az elkövetett igazságtalanságokkal szemben. Az ashanti hit szerint ugyanis ez megvédi a vezetők lelkét a feldühítettek rosszkívánságai miatti szörnyű szen-

vedésektől, mert ellenkező esetben ezek az elfojtott rosszkívánságok felgyülemelenének, gyengítenék a hatalmon lévőket, sőt meg is ölnék őket... (lásd Herskovits 1982: 223.). Az intézményesített magatartási formák így egyensúlyozzák az egyéniség fejlődésében rejlő egyenetlenségeket – s nemcsak a törzsi társadalomban, hanem ha olyan triviális analógiákra gondolunk, mint a görög agóra, a londoni Hyde Park, a minapi budapesti KISZ-vitakörök, vagy a mai vidéki lakossági politikai fórumok, ugyanazt a megoldást, ugyanazt a konfliktuskezelési, egyensúlyteremtési gyakorlatot találjuk. De az asszimiláció bárhol föllelhető eljárása, a szocializációs modellek számos változata, az ajándékozási ceremóniák ősi kínai, középkori magyar, század eleji porosz vagy jelenkori fülöp-szigeti variánsa ugyanilyen szervezett és rituálissá tett formája a tekintélyelismertető, illetve -elismerő szertartásnak, vagyis a hatalom, az alárendeltség, az egyezményes hűbériség *intézménye* legitimálásának, egyszóval a konszenzushoz.

Az intézmény és annak szimbolikus környezete tehát éppúgy a hatalom és a társadalom kiegyezésének, visszacsatolási megoldásainak, konszenzusképességének függvénye a törzsi vagy állam nélküli társadalmakban, ahogy a modern politikai rendszerekben. A modern állam politikai rendszere meglehetősen gyakran utasítja el a társadalom tradicionális szokásgyakorlatának intézményesítését vagy elfogadását – éppen a „haladás”, a fejlődésfogalom nevében, amelynek tartalmát persze maga határozza meg. Csakhogy a modern állam ugyancsak magára marad az efféle sikerképesség bizonygatásával. S azok a korunkban felszínre került nemzetválságok, kormányozhatatlansági problémák és *bizalomvesztések*, amelyek a hatvanas évek óta körülveszik a modern kormányzástechnikákat, illetve azok az „elégtelen” technikák, amelyek a korporatív, a direkt participációs, illetőleg pluralista rendezőelvekből fakadnak, csupán aláhúzzák a hiányát valami olyasféle válságkezelési gyakorlatnak, amely nem az önelégült hatalmi fennsőbbbségből ered, hanem a mindenkori társadalom tradícióinak mesterséges érvénytelenítéséből. E tradíciók megismerése és a politikai mező szereplőinek motiváltsága egyszerre nyújt kutatási terepet a politikatudománynak, a politikai szociológiának és pszichológiának – de amit ezek együtt sem végezhetnek el, az a politikai antropológiára marad. A tudományközi határok és szögesdrótok föl-számolása pedig immár sehol sem politikai rendszer kérdése, és sehol sem a kormányok dolga, inkább a kutatóké.

IRODALOM

- Abélès, Marc 1986. L'anthropologue et le politique... In: (dir.) *Anthropologie: état des lieux. Livre de poche, Biblio, Essay*, No. 4046, 207–233; valamint *L'Homme, Revue française d'anthropologie*, 97–98.
- Artyunov, Sz. A. 1987. *Szokás, rítus, hagyomány*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987. 104–108.
- Augé, M. 1969. Statut pouvoir et richesse: relations lignagères, relations de dépendance et rapports de production dans la société Alladian. *Cahiers d'Etudes Africaines*, 35. (Ugyanitt még számos tanulmány a rokonsági rendszer és a függéshierarchia témakörében.)
- Bailey, F.-G. 1957. *Caste and the Economic Frontier*. Manchester
 — 1960. *Tribe, Caste and Nation*. Manchester
 — 1965. Decisions by Consensus in Councils and Committees. In: *Political Systems and Distribution of Power*. London
 — 1969. *Stratagems and Spoils*. Oxford (illetve franciául: 1971. *Les règles du jeu politique*. Paris)
- Balandier, Georges 1955. *Sociologie actuelle de l'Afrique Noire*. Paris
 — 1967. *Athropologie politique*. P.U.F., Paris (angolul: 1972. *Political Anthropology*. Penguin Books)
- Beals, A.–B. Siegel, 1966. *Divisiveness and Social Conflict: an Anthropological Approach*. Stanford
- Benot, Y. 1969. *Idéologies et indépendances africaines*. Paris
- Bernstejn, B. M. 1987. *A hagyomány és a szociokulturális struktúrák*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987. 115–120.
- Bloch, Marc 1989. *Ritual, History and Power*. London: The Athlone Press
- Boas, Franz 1875. *Népek, nyelvek kultúrák*. Gondolat, 86–128.
- Bohannan, L. 1958. Political Aspects of Tiv Social Organisation. In: J. Middleton–D. Tait (eds.) *Tribes without Rulers*. London
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1, 7–22.
- Bouthoul, Gaston 1966. *Les mentalités*. Paris: P.U.F.
- Carr, E. H. 1993. *Mi a történelem? Századvég*
- Cohen, R. 1969. Anthropology and Political Science: Courtship or Marriage? In: Seymour Martin Lipset (ed.) *Politics and Political Sciences*. New York: Oxford University Press
- Coleman, James–Pierre Bourdieu (eds.) 1991. *Social Theory for a changing Society*. University of California Press
- Comte, August 1974. A pozitív filozófia. In: *A szociológia története 1917-ig*. Szociológiai füzetek, 4. Budapest: MM.
- Copans, Jean 1971. L'anthropologie politique. In: *L'anthropologie. Sciences des sociétés primitives?* Paris: Denoel, 113–175.
- Daun, Ake 1988. „Svédség” mint akadály a kultúráközi érintkezésben. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988. 107–144.
- Davis, Natalie 1984. Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években. *Világtörténet*, 2, 17–27.
- Descola, Philippe 1993. Az oksági magyarázat. In: P. Descola–G. Lenclud–C. Severi–A. C. Taylor *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég 13–73.
- Duby, Georges–Lardreau, Guy 1993. *Párbeszéd a történelemről*. Századvég
- Durkheim, E. 1917. *A szociológia módszertana*. Franklin Társulat

- Easton, David 1953. *The Political System; An Inquiry into the State of Political Science*. New York: A. Knopf Inc.
- 1959. Political Anthropology. In: B. J. Siegel (ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford, 210–262.
- Ecsedy Csaba 1970. A társadalmi struktúra kutatása a mai szociálanropológiában. In: *Népi kultúra – Népi társadalom*. IV. Akadémiai K., 357–366.
- Eisenstadt, S.-N. 1959. Primitive Political Systems. In: B.-J. Siegel (ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford, 210–262.
- 1959. Primitive Political Systems: a Preliminary Comparative Analysis. *American Anthropologist*, vol. 61, 200–222.
- Evans-Pritchard, Edward Evan 1962. *Essay in Social Anthropology*. London: Faber & Faber
- Farber, Maurice L. 1973. A nemzeti karakter problémájának módszertani elemzése. In: *Szociálpszichológia*. Gondolat, 406–418.
- Fortes, Meyer–Edward Evan Evans-Pritchard, 1940. *African Political Systems*. New York: Oxford University Press (franciául: *Systèmes politiques africaines*. Paris 1964.
- Foucault, Michel 1966. *Les mots et les choses*. Paris
- Frazer, J. G. 1993 (1965). *Az Aranyág*. Századvég Kiadó
- Fried István 1988. Nemzetjellem – nemzetegyéniség. *Tekintet*, 3, 62–69.
- Fried, M. 1967. *The Evolution of Political Society. An Essay in Political Anthropology*. New York
- Gaunt, David 1984. Történelem és antropológia. *Világtörténet*, 4, 3–16.
- Geertz, Clifford 1973. Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic, 3-30. (magyarul: A sűrű leírás. In: Vári A. (szerk.) *Antropológusok a csónakban*. Akadémiai K. 13–61; valamint in: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, 1994, 170–199.)
- 1983. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic
- 1988a A sűrű leírás. In: Vári A. (szerk.) *Misszionáriusok a csónakban*. Akadémiai K. 24–48.
- 1988b A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára. *Kultúra és Közösség*, 4, 67–75.
- Gehlen, Arnold 1968. Antropológiai kutatások. In: *Modern polgári szociológia*. ELTE BTK–Tankönyvkiadó 48–65.
- A. Gergely András 1988. Egy civil társadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5, 98–107.
- 1989. Etnikum – hagyomány – civil társadalom. *Tér és Társadalom*, 1, 17–29.
- 1990. Másodelemzés. Városi és nemzetiségi lét magyarok és jugoszlávok körében. *Tiszatáj*, 6, 54–74.
- Gluckman, M. 1953. *Systèmes familiaux et matrimoniaux en Afrique*. Paris: P.U.F.
- 1965. *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*. Chicago
- Gombár Csaba 1983. Újjászületik a geopolitika fogalma? *Világosság*, 8–9, 561–568.
- 1984a A politikai antropológiáról. In: *Egy állampolgár gondolatai*. Kossuth 215–229.
- 1984b Mentalitás, érték, politikai intézmény. *Társadalomkutatás*, 3-4; valamint in: Gombár 1989, 62–71.
- 1986a *A politika partalan világa*. Budapest: Kozmosz Könyvek
- 1986b Demokratikus rendezőelvek. In: *Anarchizmus és rendezőelvek*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 5–29; valamint in: Gombár 1989, 97–121.
- 1989. *Borítékolt politika*. Budapest: Pénzügykutató Rt. 210.

- Halbwachs, Maurice 1992. (1952) *On Collective Memory*. Chicago Univ. Press
- Hankiss Elemér 1985. Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.) *Monumentumok az első világháborúból*. Műcsarnok–Népművelési Intézet 36–48.
- Hannerz, Ulf 1988. Elmélet az antropológiában: Szép-e a kicsi?
In: *Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. 101–106.
- Hayek, F. A. 1991. *A végzetes önhittség*. Tankönyvkiadó
- Herskovits, M. J. 1948. *Man and his Works*. New York
- 1960. *Economic Anthropology. A Study in Comparative Economics*. New York
- 1988. Kulturális relativizmus és kulturális érték. *Kultúra és Közösség*, 4, 52–60.
- Hobsbawm, Eric 1987. *Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914*.
In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 127–197.
- Hofer Tamás 1984. *Történeti antropológia*. Konferencia-bevezető.
In: Hofer (szerk.) 1984, 7–19.
- Hofer Tamás (szerk.) 1984. *Történeti antropológia*. Antropológiai írások, 8–10 sz.
MTA Néprajzi Kutató Csoport
- Hofer T.–Niedermüller P. (szerk.) 1987. *Hagyomány és hagyományalkotás*.
MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarorsággkutató Csoport
- Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.) 1988. *Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. 1988. MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarorsággkutató Csoport
- Hoppál Mihály–Niedermüller Péter (szerk.) 1983. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Keesing, Roger M. 1971. Structures of Inequality. In: *Cultural Anthropology a Contemporary Perspective*. New York: Holt & Co. 330–385.
- Kelemen János 1969. Strukturális kontra antropológia. *Filozófiai Szemle*, 3, 467–493.
- Klaniczay Gábor 1984. *A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei*. In: Hofer (szerk.) 1984, 23–60.
- Lagroye, Jacque–Vincent Wright, 1982. *Les structures locales en Grande-Bretagne et en France*. La Documentation Française, 4687–9.
- Landmann, Michael 1968. Filozófiai antropológia. In: *Modern polgári szociológia*. ELTE BTK–Tankönyvkiadó 66–98.
- Lasswell, H. D. 1936. *Who Gets, What, When, How?* New York–London: Whittlesey House
- Leach, E. R. 1954. *Political Systems of Highland Burma*. Boston: Beacon Press
- 1968. *Crüique de l’anthropologie*. Paris: P.U.F.
- Leiris, Michel 1951. *Race et civilisation*. Paris: Unesco–Gallimard;
valamint in: *Cinq études d’ethnologie*. 1969. Paris: Denoel
- Lévi-Strauss, Claude 1944. *The Social and Psychological Aspects of Chieftainship in a Primitive Tribe: The Nambikwara of Northwestern Mato Grosso*.
Academy of New York, series 2, 7. no. 1, 16–32.
- 1962. *La pensée sauvage*. Paris: Plon
- 1963. *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.
- 1973. *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa Kiadó
- Lewis, Oscar 1970. *Anthropological Essays*. New York: Random House. (Részlet magyarul: A szegénység kultúrája. In: *Kultúra és Közösség*, 1988/4, 94–105.)
- Lloyd, P. 1965. The Political Structure of African Kingdoms: an Exploratory Model.
In: *Political Systems and the Distribution of Power*. A.S.A Monograph, 2., London
- Lowie, R.H. 1969. (1920) *Traité de sociologie primitive*. Paris
- 1937. *History of the ethnological Theory*. New York: Holt & Co.

- Lyotard, Jean-François 1979. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Minuit (magyarul in: A posztmodern állapot. J. Habermas, J.–F. Lyotard, R. Rorty tanulmányai. Századvég 1993. 7–144.)
- Maget, Marcel 1968. Problèmes d'ethnographie européenne. In: *Ethnologie générale. Encyclopédie de la Pléiade*. 1247–1338.
- Maine, Henry Sumner 1988. *Az ősi jog*. Gondolat
- Malinowski, Bronislaw 1972. *Baloma*. Gondolat
- Manganaro, Marc (ed.) *Modernist Anthropology. From Fieldwork to Text*. Princeton Univ. Press
- Marcuse, Herbert 1990. A politikai univerzum bezárulása. In: *Az egydimenziós ember*. Kossuth 41–77.
- Markarjan, Edvard Sz. 1987. *A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 67–103.
- Marton Imre 1983. A nemzeti identitás történelmi alakváltozásai. *Világosság*, 8–9, 574–580.
- Mauss, Marcel 1967. Essai sur le don. In: *Sociologie et anthropologie*. Paris — 1947. *Manuel d'Ethnographie*. Paris: Payot
- Medick, Hans 1988. *Misszionáriusok a csónakban?* In: Vári (szerk.) 1988, 62–109.
- Morgan, Lewis. H. 1961. (1871) *Az ősi társadalom*. Gondolat
- Morgan, Prys 1988. *Az elmúlástól egy átfogó látomásig: A walesi múlt keresése a romantikus korban*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988, 180–261.
- Murdock, George 1949. *Social Structure*. Budapest
- Nadel, S.-F. 1942. (1971) *Byzance noire*. London, (Paris)
- Nicholas, R.-W. 1965. *Factions: a Comparative Analysis*. In: *Political Systems and the Distribution of Power*. London
- Niedermüller Péter 1981a *A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai*. *Folklór – Társadalom – Művészet*, 7, Népművelési Intézet, 192–219.
- 1981b *Folklorizmus és társadalomkritika*. *Folklór – Társadalom – Művészet* 9, Népművelési Intézet, 61–67.
- 1984. *Városi antropológia: történeti megközelítések*. In: Hofer (szerk.) 1984, 97–105.
- Nisbet, R. 1969. *Social change and History*. New York
- Organisation villageoise et autorité politique dans l'Afrique traditionnelle*. Communication au 2. Congrès International des Africanistes. Dakar, 1967. dec.
- Papp Zsolt 1982. *Struktúra és identitás, a társadalmi integráció típusairól*. In: Várnai Gy. (szerk.) *Rétegződés-modell vizsgálat I. Elméletek és hipotézisek*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 83–92.
- Parsons, Talcott 1988. *A kultúra és társadalmi rendszer módosított elmélete*. *Kultúra és Közösség*, 4, 61–66.
- Polányi Károly 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat
- Polányi Mihály 1992. *Filozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz
- Pouillon, J. 1964. *La structure du pouvoir chez les Hadjerai (Tchad)*. *L'Homme*, sept.-dec.
- Poulantzas, Nicos 1968. *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris
- Radcliff-Brown, A. R. 1971. *A rokonsági rendszerek vizsgálata*. In: Somlai Péter (szerk.) *Tanulmányok és műhelymunkák*. Szociológiai Füzetek, 1, Budapest: MM, 45–89.

- 1982. A funkció fogalma a társadalomtudományban. In: Tálasi I. (szerk.) *Néprajzi szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, 241–250.
- Rey, P.-P. 1977. Contradictions de classes dans les sociétés lignagres. *Dialectiques*, 21, 116–133.
- Ribeiro, Darcy 1979. *Frontières indigènes de la civilisation*. Union Générale d'Éditions, Inédit, s. 10/18.
- Rodman, Hyman 1963. The Lower-Class Value Stretch. *Social Forces*, (Vol. 42) 2, 205–215.
- Róheim Géza 1984. (1932) *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Gondolat
- 1988. (1967) A modern nemzetek. *Kultúra és Közösség*, 4, 78–93; valamint in: *Psychoanalyse et anthropologie*. Paris: Gallimard
- 1993. (1931) *A csurunga népe*. Budapest
- Rohmann, K. A. 1985. From Authority to Absolute Domination in Our Administered World. In: *Modernisation*. New York: Paragon House Publishers. 49–66.p.
- Rouquette, Michel-Louis 1988. *La psychologie politique*. Paris: P.U.F.
- Sahlins, M.-D. 1961. The Segmentary Lineage: an Organisation of Predatory Expansion. *American Anthropologist*, (Vol. 63) 2, 322–345.
- Sebean, David Warren 1988. *Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében (1683)*. In: Vári (szerk.) 1988, 156–191.
- Sebestyén Éva 1990. A hatalom és az autoritás: a falufőnök és az ágazatvezetők viszonya Angolában. In: *Etnológiai tanulmányok 5. Történelem és Kultúra sorozat*, Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközösség 102–106.
- Service, E. R.–M. D. Sahlins.–E. R. Wolf, 1973. *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth
- Sfez, Lucien 1988. *La symbolique politique*. Paris: P.U.F.
- Shils, Edward 1987. A hagyomány. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 15–66.
- Southall, A. 1965. A Critique of the Typology of States and Political Systems. In: *Political Systems and the Distribution of Power*. A.S.A. Monographs, no. 2. London
- Sumner, William Graham 1978. *Népszokások*. Gondolat
- Swartz, M. 1968. *Local Level politics. Social and Cultural Perspectives*. Chicago: Aldine
- Swartz, M.–V. Turner–A. Tuden (eds.) 1966. *Political Anthropology*. Chicago
- Tagányi Zoltán 1990. *A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Tárkány Szücs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*. Gondolat
- Terray, Emmanuel 1969. *Le marxisme devant les sociétés „primitives”: deux études*. Paris: Maspéro
- Turnbull, C. M. 1970. *Afrikai törzsek élete*. Gondolat
- Vajda Mihály 1990. Hozzárendelt tudat és osztályelemzés: elmélet versus empiria. In: *Marx után szabadon...* Gondolat 65–96.
- Vári Attila (szerk.) 1988. *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai K.
- Vélez-Ibanez, Carlos G. 1986. A mítosz használata a marginalitásban. In: A. Lammel–Niedermüller P. (szerk.) *Folklór – Kultúra – Társadalom*. Művelődéskutató Intézet 61–70.
- 1988. A marginalitás mítoszai. *Kultúra és Közösség*, 4, 106–112.
- Walzer, M.–E. Kantowicz–J. Higham–M. Harrington, 1982. *The Politics of Ethnicity*. Harvard Univ. Press
- Weber, Max 1967. *Gazdaság és társadalom*. Budapest: KJK. (valamint bővített kiadás: I/1., II/1. kötet, 1990–91.)

- 1970. *Állam. Politika. Tudomány*. Budapest: KJK.
- Wellman, B. 1991. Strukturális elemzés: A módszertől és metaforától az elmélet és a tartalmi kérdések felé. In: Angelusz R.–Tardos M. (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet 307–352.
- White, L. A. 1973. *A kultúra fejlődése*. Szociológiai füzetek, 5. Budapest: MM.
- Winch, Peter 1988. *A társadalomtudományok eszméje és viszonya a filozófiához*. Akadémiai K.
- Winckler, E.-A. 1970. *Political Anthropology*.
In: B.-J. Siegel (ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford
- Wundt, W. 1928. (1912) *Elements of Folk Psychology*. New York: Macmillan

“ KÖNYVEKRŐL ”

BOZÓKI ANDRÁS

Hódolat Parsonsnak

Pokol Béla: *Pénz és politika* (1993),
A magyar palamentarizmus (1994).

A nyolcvanas évek elején Talcott Parsonst a szakmában többnyire csak úgy emlegették, mint egy kihalóban lévő óriás dinoszauruszt, akire nem vár fényes jövő a szociológiatörténet Jurassic Parkjában. Munkásságát sokszor nem is tekintették szociológiának, inkább egyfajta szociológiai szótárszerkesztésnek, amely a fogalmak egész sorának kisebb-nagyobb kulcsait adja kezünkbe, ám ezekkel a berzsdásodott kulcsokkal már egyetlen ajtó sem nyitható.

A magyar szociológiát akkoriban nem a rendszerelméletek, hanem a társadalmi változás és a modernizáció elméletei izgatták, s ebben Parsons elmélete már-már ijesztően avítnak, szikkadtnak, „viktoriánusnak” tűnt. A szociológusok nem a stabilitás titkát akarták megfejtetni, hanem a változásét, s ebben a megvilágításban más elméletek jóval csillogóbbnak, kihívóbbnak látszottak. Parsonsból akkoriban valahogy az ötvenes évek Amerikájának „hidegháborús” liberalizmusa áradt, olyasvalakinek tűnt, aki reménytelenül próbálja összekapcsolni a rendszerelméletet a cselekvéssel, így valójában az „ami valóságos, az ésszerű” hamis realistáinak malmára hajtja a vizet.

Amint Guy Rocher megállapította, Parsons teóriája kínai dobozok sorozatára emlékeztet, amelyben ha az egyiket fölbontjuk, benne egy kisebb dobozt találunk, abban egy még kisebbet, és így tovább. A rendszerek alrendszerekből állnak, amelyek mindegyikében további al-alrendszerek különülnek el. Csak üresen kongó dobozaink vannak, illetve nem tudjuk, mi van ezekben a dobozokban, ha van valami egyáltalán. A társadalom alrendszereit az adaptáció, a célélérés, az integráció és a mintafenntartás igényei mozgatják egy közlekedő-edény-rendszerhez hasonló strukturált szociális térben. Mi magunk is

rendszerek vagyunk – személyiségrendszerek –, akik szerepeinken keresztül érintkezünk a társadalom vonatkozó alrendszereivel. A szerep az, amely összeköti az organikus rendszereket (személyek) a társadalmi rendszerrel. Csak a Rubik-kockát kell helyesen forgatni, s a társadalom funkcionálisan működni fog.

Akkoriban kevesen gondolták, hogy a strukturális funkcionalizmus alkalmas lehet annak leírására, ami az Elbától keletre történik, s alighanem igazuk is volt. Hiszen David Lockwood nyomán világossá vált, hogy a rendszerintegráció nem azonosítható a társadalmi integrációval, különösen pedig mifelénk nem. Habermas alapján sokkal elterjedtebb volt az a meggyőződés, hogy a funkcionális differenciálódásnak is megvannak a maga veszélyei: zárt rendszerekbe darabolódik az életvilág, aminek következtében Parsons és Luhmann kínai dobozai valóban kiüresedhetnek. Ki hitte volna, hogy a látszólag csontvázzá száradt parsonsi elméletbe új életet lehel a rendszerváltás csókja? Ki gondolta volna, hogy eljön az idő, amikor a társadalmi és intézményi stabilitás kérdései ismét fontossá válnak?

Pedig a rendszer akkori reformereinek és kritikusainak egy része is – reflektáltan vagy reflektálatlanul – a parsonsi fogalmi keretből indult ki. A modernizáció amerikai teoretikusai (Smelser, Huntington, Rostow és mások) a parsonsi nyelvet alkalmazták a politikai változásokra a hatvanas években, s nagyrészt ezt az iskolát adaptálta az újjászerveződő magyar politikatudomány a nyolcvanas évek első felében. Az ezzel versengő értelmezések jórészt a szociológiában fogalmazódtak meg, s a „redisztribúció” (Konrád–Szelényi), a „bürokratikus koordináció” (Kornai), a „második gazdaság” (Gábor–Galasi), a „civil társadalom” (Arató) vagy a „kommunikatív cselekvés” (Habermas 1987 nyomán többen) fogalmaiban konceptualizálódtak. A történettudomány – Szücs Jenő úttörő munkája (1983) révén – a rendszerkritikát a regionalizmus metszetébe helyezte, radikálisan kétségbe vonva ezzel térségünk „kelet-európai” státusát.

Pokol Béla azokhoz a szociológusokhoz, politológusokhoz tartozik, akiket már igen korán, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján megragadott a parsonsi-luhmanni kategóriarendszer. Ebben az elméletben Pokol nem az elidegenedés-elméletek által kritizált materiális, „eldologiasodott” világot vette észre, hanem a nyugati társadalmak működő *modern* mechanizmusait. Paradox módon Pokol figyelmét a parsonsi elméletre áttételesen Lukács György kései írásai hívták fel, különösen az *Ontológia*, amely a társadalmat „komplexusokból álló komplexusok” összességeként értelmezte. Lukács szemlélete lehetőséget nyújtott az egyszerre diffúz és homogenizált társadalmi-politikai praxis bírálatahoz.

Pályája kezdetén Pokol Béla összehasonlító empirikus kutatásokat végzett az érdekképviseletek, a pártrendszerek, a jogrendszerek és a legitimitáció témaköreiben, majd elméleti fogódzókat keresve, hosszú évekig makroszociológiai elméleteket tanulmányozott. Így jutott el Parsonsig és Luhmannig, akikre támaszkodva egyrészt megismertette

a magyar közönséget a funkcionalista szociológiai elméletekkel, másrészt ezeket az elméleteket a magyar viszonyokra is alkalmazhatóvá tette azáltal, hogy összekapcsolta a modernizáció és a modernitás társadalomtörténetileg és politikailag is aktuális témáival. E makroszociológiai háttértudás és a kiválasztott koherens elmélet birtokában tért vissza Pokol Béla az egyes társadalmi alrendszerek immár szisztematikus vizsgálatához: az oktatás, a tudomány, a politika, a jog, a nyilvánosság, sőt a sport szerveződési elveinek tanulmányozásához.

Parsonsban Pokol a modern kapitalista társadalmak liberális szociológusát rehabilitálta; s ezzel segített beemelni a tudományos gondolkodásba a Weber–Schumpeter–Dahl-féle demokráciafelfogást, amely a versengő eliték közötti választások elvén nyugszik. 1993-ban publikált könyvének címe – *Pénz és politika* – burkolt utalás Parsons makroszociológiai elméletére, amelyben a pénz és a hatalom jelentik elsődlegesen a gazdaság és a politika közvetítőmechanizmusát. Parsons adaptálásával és újrafogalmazásával Pokol Béla hasonló szerepet játszott Magyarországon, mint Amerikában Jeffrey Alexander. Míg azonban Alexander megpróbálta deskriptív módon, nem zárt rendszerként, hanem mozgó equilibriumként újraértelmezni a parsonsi funkcionalizmust – s ezzel a világban a *neofunkcionalizmus* fő exponense lett (Alexander, 1985; 1985) –, Pokol modelljében az elmaradottabb Magyarország viszonyai között a funkcionalizmus nem leíró, hanem továbbra is „előíró” megközelítésben szerepel, ennél fogva lényegesen zártabb rendszert alkot. Miközben Alexander nyitott a társadalmi mozgalmak és a civil társadalom elméleteinek funkcionalista adaptációjára, addig ezek a szempontok kiesnek Pokol látóköréből, mi több, egyértelműen a demokráciát veszélyeztető jelenségként értékeli.

Szemléletes példa erre Arató András írásaival kapcsolatos kritikája. Pokol Béla véleménye szerint a társadalom funkcionális differenciálódásának elmélete „régóta meghaladta a korábbi politikai állam/civil társadalom fogalmi kettőst”, ezért ez utóbbi a közvetlen demokrácia ürügyén valójában „támadást” jelent a többpártrendszerű parlamentarizmus ellen. Az, hogy a társadalomtudomány „meghaladta-e” a fenti fogalmi kettőst – amely Habermasnál a rendszer és életvilág dualitásában jelent meg, s a mai napig igen nagy hatású elméletnek bizonyult –, legalábbis vitatható. Az azonban nem indokolt, hogy a szerző a demokrácia kitágítását és a közvetlen részvétel igényét megfogalmazó társadalmi mozgalmakat a szindikalizmusra, a sztálinizmusra és a két világháború közötti *völkisch* mozgalmakra való hivatkozással utasítsa el. A demokrácia nem statikus, hanem dinamikus egyensúlyra épül, amelynek fenntartásában és megújításában a demokratikus intézményrendszert meg nem kérdőjelező pártoknak és mozgalmaknak egyaránt szerepük van. Ha valaki, akkor Pokol Béla nyilvánvalóan tudja, hogy például a sztálinizmusnak nemcsak a közvetlen demokráciához, de a demokrácia egyetlen formájához sem volt semmi köze. A civil társadalom fogalmát sem Hegel, Marx, Gramsci vagy Adam Michnik „találta fel”, hiszen a kifejezés megjelent már Locke-nál és Adam

Smithnél is, nem beszélve arról, hogy Adam Ferguson már 1767-ben monográfiát szentelt a témának *An Essay on the History of Civil Society* címmel.

A civil társadalom fogalma a liberális gondolkörben jelent meg és nem a konzervatív vagy a szocialista gondolkodásban, amelyek a morális közösség rekonstrukcióját, illetve újratemtését tűzték ki célul (Gray, 1986:84). Amikor Robert Michels megfogalmazta a pártok oligarchizálódásával szembeni kritikáját, távolról sem a „civil társadalom” nevében tette. Carl Schmitt sem ezen az alapon kérdőjelezte meg a parlamentáris demokráciát. Abban e sorok írója egyetért Pokol Bélával, hogy a civil társadalom mára ellentmondásos fogalom-má vált, amely a politikai diskurzusba bekerülve számos eltérő értelmezést kapott (Vö.: Tamás, 1994), az azonban aligha kétséges, hogy a fogalom alapját képező „polgári erények” (*civic virtues*) egyikéből sem vezethető le a „Führerprinzip” vagy a „személyi kultusz”.

A pártok és mozgalmak viszonyának és általában a mai társadalmi konfliktusok természetének megértésében segítségünkre lehet a szociológiatörténet konfliktuselméleti tradíciója (Simmel, Coser, Dahrendorf, Hirschman). Albert O. Hirschman például egy utóbbi írásában (1994) különbséget tesz a „többé-kevésbé” (*more or less*), illetve a „vagy-vagy” (*either/or*) típusú konfliktusok között. A demokráciára a „többé-kevésbé” típusú konfliktusok jellemzőek; pontosabban a demokrácia eljárásai a konfliktusokat – amelyek semmiképpen sem deviáns, hanem természetes részei a társadalom működésének – a „többé-kevésbé” típusú konfliktusok tárgyalással feloldható csatornájaiba terelik. Ezzel szemben a „vagy-vagy” típusú konfliktusok (mint az abortuszkérdés, a vallási kérdések, vagy sok esetben az etnikai konfliktusok) demokratikus társadalomban az önkorlátozás és a tolerancia révén csupán kezelhetők, de tárgyalással többnyire nem „oldhatók meg”. A „civil társadalomra” hivatkozó kezdeményezések esetében is szerintem először azt érdemes vizsgálni, hogy milyen természetű konfliktust hoznak felszínre a politikában. Ha „vagy-vagy” típusú konfliktust kényszerítenének ki, akkor – kellő támogatottság esetén – valóban veszélyeztethetik a demokráciát. Ha azonban a konfliktus, amelyet előidéznek, „többé-kevésbé” jellegű, akkor ezek a mozgalmak nem gyengítik, hanem erősítik a társadalom demokratikus elkötelezettségét. Nem visszaélnek a demokráciával, hanem működtek, élnek vele.

A kifogásolt érvelésben nem is elsősorban az a problematikus, hogy a szerzőnek igaza van-e vagy sem – hiszen ez nagyrészt a demokrácia fogalmának szűkebb vagy tágabb meghatározásától függ –, hanem hogy úgy tűnik, Pokol a parsonsi elméletnek egyik oldalát hangsúlyozza túl a másikkal szemben. Parsonsnál a modern társadalom működése a *funkcionális differenciálódás* és a *reintegráció* kettősségén alapszik. A társadalmi integráció a differenciálódás során létrejövő társadalmi alrendszerek egymáshoz csiszolódásán múlik. Luhmann például a

bizalom jelenségét tekinti olyannak, amivel ellensúlyozni, redukálni lehet a szükségszerű funkcionális differenciálódást a társadalmi integráció fenntartása érdekében (Luhmann 1979). Mivel azonban Pokolnál e fogalom párnak csak az első eleme hangsúlyos, így már érthetőbb, hogy miért vél a szerző diktatórikus veszélyeket fölfedezni a társadalom politikai részvételét növelni kívánó politikai kezdeményezésekkel kapcsolatban. Ezzel pedig megnehezíti önmaga számára a rendszerébe nehezebben illeszthető jelenségek árnyaltabb értelmezését.

Érthető és indokolt a professzionális elem hangsúlyozása a politikában olyan ország esetében, ahol látszólag mindenki mindenhez ért, s ezért semmihez sem igazán. Még akkor is, ha más demokráciaelméletek képviselői (Arblaster 1987; Bachrach 1969; Barber 1984; Offe 1994; Pateman 1970 stb.) éppen a professzionalizációtól – a technokratizációja igencsak kívánatos a még sok szempontból kialakulatlan magyar körülmények között, szembe kell néznünk azzal, hogy a politikusi professziót nehezen lehet ugyanolyan jellegű szakmának tekinteni, mint a művész, tudós vagy egyéb szakember professzióját. (Demokrácia és piac viszonyáról lásd Lindblom 1977; Huoranszki 1994; Waisman 1992.) Míg az előbbieket teljesítményét elsődlegesen szakmai közeg minősíti, s csak ezt követően a laikus körök, addig a politikusok minősítését elsődlegesen a „laikusok” adják meg szavazatukkal. Így a politikus – a képviseleti elvnel fogva – sokkal inkább ki van szolgáltatva a választó „laikusok” szeszélyeinek, mint az a szakember, aki produktumot hoz létre, de nem kell képviselnie senkit. Nemcsak arról van szó tehát, hogy a politikusnak éppúgy alkalmazkodnia kell a politikai ízléshez, mint a cipésznek a piaci ízléshez, hanem arról, hogy *képviselnie* kell választói akaratát. A politikai osztály úgy védekezik e bizonytalanság ellen, hogy – mint a szerző könyvében (1993) meggyőzően kifejti – mintegy funkcionálisan differenciálódik a hivatásos politikusok különféle típusaiban: létrehozza a szürke eminenciásként működő hivatalnok típusú politikusokat a szervezőmunkára, míg előtérbe tolja a debattőr vagy népszerű típusú politikusokat a közfigyelem fókuszába. Mégis előfordulhat – mint Olaszországban a közelmúltban –, hogy professzionális politikusokat a választók különböző okokból váratlanul menesztenek, mert tegyük föl korruptnak, oligarchikusnak vagy épp technokratikusnak találták működésüket. Mondhatjuk erre persze azt, hogy akiket ilyen okból el tudnak távolítani, azok nem is voltak igazán professzionális politikusok, mert ha azok lettek volna, fölismerik a közérzület változását, és még idejében változtatnak politikájukon. De ha így érvelnénk, akkor csak a funkcionalizmus tautológiájához jutnánk el: professzionalista az, aki hatalmon (vagy ellenzékben) – tehát az intézményrendszer sáncain belül – van, míg amatőr az, aki nincs benne, vagy kibukik onnan. S itt válik nyilvánvalóvá a funkcionalizmus már Merton által is kifogásolt inherens konzervativizmusa: *ami létezik, az funkcionális*. Véleményem szerint a politikusi szakma

mibenlétének megértéséhez és sajátosságainak leírásához szükség van a funkcionális megközelítés árnyalására (miként Jeffrey Alexander tette), s talán, ezen túl, más elméleti fogódzókra is.

Kétségtelen: a demokratikus elméleten belül is vita van a kívánatos politikusi professzionalizáció mértékének megítélésében. A „formális”, „elitista”, „közvetett” demokrácia hívei lényegében Schumpeter (1943) óta perben állnak a „szubsztantív”, „populista”, „közvetlen” demokrácia híveivel. Ha a demokrácián nemcsak kormányzati rendszert értünk, hanem annak lehetőségét is, hogy az emberek – a periodikus választásokon túl – maguk is beleszóljanak sorsuk irányításába – ahogy Lincoln mondta: „*a government of the people, for the people, by the people*” –, akkor arra is érdemes felfigyelnünk, hogy a túlzott professzionalizáció, a politikai osztály „kasztyosodása” is veszélyeztetheti a demokráciát. Az utóbbi években szerzte a világon megfigyelhető, hogy a szavazatok számottevő része tiltakozást jelent a politikai osztály társadalomról való leszakadása ellen, ami olyan újpopulista „self-made-man” politikusoknak adhat(ott) esélyt, mint az amerikai Ross Perot, a perui Fujimori, a francia Bernard Tapie, az olasz Silvio Berlusconi, a lengyel Stanislaw Tyminski, vagy a magyar Palotás János. A „szakértői kormány” mítosza és az országot egy vállalat mintájára elgázgató „businessman” típusú politikusok iránti igény azért is erősödhetett fel, mert a választók egy része kiábrándult a politikai osztály hatalmi technikusainak „professzionális” politizálásából. Ennek következtében pedig „valami ellen” szavazva látszólag vonzó, de esetenként még veszélyesebb megoldásokat választhatnak. A mozgalmi szféra, a sajtó és a „civil társadalom” szerepe abban áll, hogy minél több síkon fenntartsák a politikai kommunikációt a társadalomban, rugalmasabbá (s ezáltal erősebbé) téve a rendszert.

Pokol Béla 1993-as könyve három nagyobb témát fog át. Az első a politikai osztállyal összefüggő kérdéseket érinti (pártfinanszírozás, a hivatásos politikus), a másik a politikai társadalom problémáit vizsgálja (nyelvpolitikai küzdelmek, értelmiség és politika), míg a harmadik az alapjogi bírások magyar és német gyakorlatát elemzi. Újabb könyve két nagy fejezetből áll: az elsőben a parlamentáris kormányzati rendszer alappilléreit tárgyalja, míg a másodikban – sokszor korábbi könyvével átfedésben – annak politikai környezetét elemzi.

A szerző a magyar helyzetet bemutatva a legtöbb témakörben magasra helyezi a mércét: nem a diktatúrából a demokráciába való átmenet nézőpontjából, hanem egy „komplett” parlamentáris demokrácia normatív modellje felől elindulva elemezi. Pokol Béla módszere a létező új magyar demokrácia és a nyugati „rég” demokráciák elveinek összevetésén, szembesítésén alapszik, amelyben a megállapodott demokráciák gyakorlata szolgál referenciaként a magyar helyzet leírására. Ezek különbségeit és hasonlóságait a szerző részint szisztematikus kifejtéssel, többnyire azonban csupán példákon keresztül világítja meg.

Ez a megközelítés számos esetben gyömolcsöző, mert valóban új, releváns megállapításokhoz vezet – például a pártfinanszírozás, a politikustípusok vagy a nyelvpolitikai küzdelmek leírásában –, más esetekben azonban erősen vitatható. Az alapjogi bírászkodás értékelésében például a szerző az úgynevezett textualista álláspontot (az alkotmánybírósnak a törvény betűjéhez való kötöttségét) védi az „aktivista” szerepfelfogással szemben. Pokol kimutatja, hogy a magyar alkotmánybírósnak jóval aktivistább, mint a német alkotmánybírósnak vagy az amerikai legfelsőbb bíróságnak, amelyek nem egy „láthatatlan alkotmány” kimunkálására törekednek, hanem a már meglévőt értelmezik. Itt azonban még a funkcionalista elméleten belül is meglehetősen mereven jár el, hiszen alig veszi figyelembe a kialakuló magyar alapjogi bírászkodás azokétól lényegesen eltérő társadalmi környezetét. Egyrészt: a magyar alkotmány jelenlegi formájában megfelel ugyan egy demokratikus politikai rendszer alapjogának, de létrejöttének körülményei miatt számos helyen hézagos vagy inkoherens, amit nem lehet pusztán textualista értelmezéssel föloldani. Másrészt valamennyi olyan ország történetében, ahol „modern” (tehát nem archaikus) diktatúra után került sor a demokrácia kiépítésére, óhatatlanul viszonylag nagy jelentőségre tettek szert a pozitív jog mögöttes „természetjogi” vagy „emberi jogi” elvei. Így volt ez a háború utáni Németországban éppúgy, mint a katonai diktatúra utáni Argentínában. Egy új demokrácia legitimációja mindig *morális* legitimáció is, és a meggyökeresedő demokratikus intézményrendszer egy ideig még ebből is meríti politikai tőkét. Abban igaza van Pokol Bélának, hogy nem helyes, ha hosszabb távon ez helyettesíti a professzionalizációt, ez azonban az átmenet e létező sajátosságán nem változtat. Az alkotmánybírósnak precedens értékű döntései, valamint a fejlett demokráciákban ismeretlen kétharmados törvények a demokrácia kiépülésének időszakában funkcionális ekvivalensei a hosszú ideje létező rögzített alkotmányoknak és a kétkamarás parlamenteknek.

Pokol Béla érzékeli az átmeneti helyzetben kialakított alkotmánybírósnak hatalom visszasságait és nem a napi politikára, hanem a demokratikus jogrendszer hosszú távú perspektíváira tekintettel javasolja az alkotmánybírósnak jogkörének visszametszését. Erre alighanem szükség is lesz, mint ahogy előbb-utóbb egy „végleges” alkotmányra és a kétharmados törvények eltörlésére is. (A bírói aktivizmus általa felvázolt veszélyét egyébként eltűzöttnek tartom: ma már eljutottunk oda, hogy az alkotmánybírósnak az alapvető kérdésekben kimerítően értelmezte az alkotmányt, amely interpretációk a továbbiakban már őt is kötik.) A jelenlegi helyzet megértéséhez azonban célszerű azt is vizsgálni, hogy a hatalmi ágak közötti egyensúlyt a politikai-jogi intézményrendszer mely elemei miként tartják fenn, s milyen következményekkel jár az egyensúly fenntartása szempontjából az egyik lényeges intézmény szerepének megváltoztatása. Vajon eddig a demokrácia megszilárdításához vagy gyengítéséhez járult-e inkább hozzá az alkotmánybírósnak? Ha erősítette – amint e

sorok írója gondolja – , akkor milyen törekvéseket kellett ellensúlyoznia ahhoz, hogy jogkörének tág értelmezésére legyen szükség a demokratikus egyensúly megőrzéséhez? E ponton nemcsak komparatív alkotmányjogi megközelítésekre lehet szükség, hanem az alkotmányjogi gondolkodás és az általa betöltött politikai szerep szociológiájára is: arra, hogy konkrétan milyen funkciót látnak el nálunk az egyes intézmények a demokrácia fenntartásában, s mik a szociológiai okai annak, hogy a magyar eset a demokrácia konszolidálódásának időszakában eltért a kívánatosnak tartott nyugati alkotmányjogi modellektől. Véleményem szerint az alkotmánybíróág politikai és jogi szerepét célravezetőbb a magyar politikai rendszer egészében elhelyezve elemezni.

A kormányzati rendszerre vonatkozó megállapítások koherensek, s a szerző a parlamentarizmus versus prezidencialisizmus vitában (lásd erről Lijphart 1992; Linz 1993) a demokrácia parlamentáris modelljének védelmében érvel. A jelenlegi magyar rendszer a parlamentáris mintát követi, annak ellenére, hogy a köztársasági elnöknek nemcsak szimbolikus jogosítványai vannak. Azért nem „tiszta” parlamentáris rendszerről van szó, mert az elnök kinevezési jogosítványai viszonylag szélesebbek, ő tűzi ki a választások időpontját, ő kéri fel a leendő miniszterelnököt e poszt betöltésére, továbbá ő a fegyveres erők főparancsnoka. Pokol helyesen mutat rá, hogy e feladatmegosztásból politikai konfliktusok adódhatnak. E többletjogosítványok és az elnöki periódus parlamenti periódustól való elcsúsztatása azonban önmagukban még nem lépik túl a parlamentarizmus kereteit: akkor történhetne elmozdulás hosszabb távon a félprezidenciális rendszer felé, ha az elnököt nem a parlament, hanem közvetlenül a nép választaná, mert így az elnök közvetlen politikai legitimációja ugyanolyan erősségű lenne, mint a parlamenté (vö. Rüb 1993). Tény viszont, hogy aki a „tiszta” parlamentarizmus oldalán áll – miként e sorok írója is –, egyet kell értsen Pokol Bélának a mindenkori köztársasági elnök jogosítványai csökkentésére vonatkozó érveivel.

A szerző mind a kormányzati rendszerre vonatkozó fejtegetéseiben, mind pedig alkotmánytervezetében kiáll a parlament létszámának – a pártlistán bejutott képviselők rovására történő – csökkentése mellett. Egyrészt a magyar parlament más országok parlamentjéhez képest valóban túlméretezett, másrészt az elmúlt két választás során bebizonyosodott: az emberek az egyéni kerületekben sem elsősorban személyekre, hanem pártokra szavaztak. Így pedig fölöslegesnek látszik a két eltérő elvet egyenlő súllyal fenntartani. A szerző azonban nem fejt ki részletesen, hogy létszámcsoökkentés esetén szerinte miért a „westminsteri”, s miért nem az arányos képviseleti rendszer irányába kellene a magyar választójogi szabályozásnak eltolódnia. Igaz, ha az egyéni kerületek számát csökkentik, oly mértékben megnő egy-egy választókerület földrajzi kiterjedése, hogy az egész egyéni képviseletre alapozott rendszer elveszítené értelmét. Ha viszont a listás helyek száma csökken radikálisan, akkor a választások első fordulójának

jelentősége gyakorlatilag a közvéleménykutatási „előrejelzések” szintjére csökkenne, amit a második fordulóban egy-egy párt akár elsöprő győzelme is követhet. Úgy tűnik, ebben a csapdahelyzetben nincs igazán jó megoldás, hacsak nem a német alkotmányjogi rendszer szorosabb átvétele.

Kevésbé látszik indokoltnak a kétkamarás parlament bevezetésére vonatkozó javaslat. Egy nyelvileg, etnikailag csaknem teljesen homogén, kis országban (amelyet fél nap alatt keresztül lehet autózni), milyen elv(ek) alapján kellene létrehozni a második kamarát? Pokol a vidék beleszólási lehetőségét erősítené a budapesti pártelitekkel szemben. Itt azonban két ellenvetés is megfogalmazható: egyrészt a parlamenti képviselők túlnyomó többsége ma is vidéki, másrészt a valóságban aligha lenne kizárható a „budapesti pártelitek” befolyása a második kamara személyi összetételének megállapításában. Számmomra ez az érv tehát önmagában nem indokolja a második kamara felállításának szükségességét.

E recenzió keretei között nincs arra mód, hogy Pokol Béla valamennyi érdekes állítását sorra vegyem. Kár, hogy a szerző 1994-es könyvének a magyar politikai pártokról szóló fejezetében túl részletes, aktuálpolitikai ízü esélylatolgatásokba bocsátkozott, mert így állítása-inak egy része – a választások eredményeként – már a könyv megjelenésének pillanatában elvesztette relevanciáját. (Vannak apróbb figyelmetlenségek is: például Nixon és Kennedy között nem 1963-ban, hanem 1960-ban zajlott le a hivatkozott emlékezetes elnök-választási küzdelem.)

A szerző mindkét könyvében kiter az értelmiség és a tömegkommunikáció szerepére, felfigyelvén azok jelentős politikai befolyására. (Ezekről lásd pl. Vajda 1992; Bozóki 1993; Körösi 1993.) Mint Pokol Béla írja: nálunk „az ellenzék maroknyi volt – szemben az NDK-beli vagy cseh társaikkal –, és főként morális kiállásaik révén hatottak, és nem az átalakulás kauzális tényezőjeként” (1994: 131). Szerinte a legális újságok „nyolc-kilenc újságírója kauzálisan erősebben hatott az átalakulásra, mint az összes ellenzéki szervezet együttevée” (ugyanott). Utóbbi állítását nehéz verifikálni, a nyolcvanas évek magyar nyilvánosságának szerkezetváltozása még megírásra vár. A „gláznosztj”-os újságírók – akik közül még senki sem tudósított az 1987-es lakiteleki találkozóról vagy a *Társadalmi szerződés* című program megszűletéséről – 1988-tól az ellenzék kérdésfeltevéseit hangosították fel, s rajtuk keresztül (miként korábban a SZER esetében) az ellenzék fellépése hatott. Ekkortól kezdve már nehezen lehetne e két csoport hatását elkülöníteni egymástól. Ami pedig a magyar ellenzék számszerű nagyságát illeti, nem volt kisebb a cseh Charta '77 körénél, ezzel szemben az NDK-ban egészen 1989 szeptemberéig (a *Neues Forum* megalakulásáig) nem is létezett szervezett ellenzék. Magyarországon már a nyolcvanas évek közepétől tízezrek nyíltan változást követeltek a március 15-i felvonulásokon; ehhez hasonló

méretű tiltakozásokra Csehszlovákiában és az NDK-ban csak 1989 augusztus-szeptemberétől került sor.

A közszolgálati média szerepével kapcsolatban Magyarországon két felfogás alakult ki. Az egyik szerint a közszolgálati újságírásnak a tömegkommunikációs alrendszer saját, szakmai logikáját, kiválasztási elveit kell követnie, függetlenül a politika változásaitól (ezt az autonómiavédő-korporatív felfogást alkalmazta rádióelnök korában Gombár Csaba); míg a másik álláspont szerint a közszolgálati médiának a demokratikus politika mozgásirányát kell követnie, lehetővé téve a mindenkori többség politikai kontrollját. (Ez utóbbi álláspont-hoz áll közel Köröseyi András 1993.) A két álláspont nem feltétlenül zárja ki egymást: ha van médiatörvény (vagyis a közszolgálati újságírás demokratikusan szabályozott), akkor a demokratikus kontroll megszabja a média vezetőinek mozgásterét is. Ekkor teremthető meg annak lehetősége – legalábbis elvben –, hogy a szakmai és a politikai szféra elkülönüljön egymástól. Demokratikus szabályozás híján a média vezetőinek korlátlan lehetőségük van politikai kontroll gyakorlására beosztottaik felett, amelyet „szakmai” érvekkel igazolhatnak. Törvényben megszabott demokratikus eljárási normák nélkül még a demokratikusan választott parlamenti többség beavatkozása is önkényes, ad hoc jellegű lehet. A törvény megalkotásához szükséges politikai konszenzus Magyarországon az első parlamenti ciklusban nem jött létre. Az akkori ellenzék remélhette azt, hogy a kialakult status quo neki kedvez, míg a kormánypártok bízhattak abban, hogy a törvény hiánya szabadabb kezet nyújt nekik a status quo megváltoztatásához. A „médiaháborút” végül – az alkotmányellenesnek nyilvánított (bár pragmatikus okokból hatályban tartott) jogszabály alapján eljárva – az akkori kormánykoalíció pártjai „nyerték meg”, ez a győzelem azonban bumerángxént ütött vissza rájuk a választásokon. A média befolyásolásáért a pártok között vívott politikai harc azért jelenhetett meg a kormány és a média ellentétéként, mert a kormány eljárása nem zárta ki a sajtószabadság megsértésének lehetőségét. Végül a pártatlan közszolgálati média kialakulását az is akadályozta, hogy a médiatörvény híján érvényben tartott frekvenciamoratórium miatt nem teremthető meg a versenyhelyzet a kereskedelmi és a közszolgálati csatornák között. Könyvében Pokol Béla tartózkodik attól, hogy az általa leírt folyamatokat explicit módon, a fenti két álláspont fényében értékelje, egyúttal azonban világossá teszi, hogy a „kormánymédia” kialakulása ellentétben áll a hírtérkép körül szerveződő modern tömeginformációs alrendszer önfinanszírozó-versengő modelljével.

Természetesen másként vetődik fel a kérdés a magántulajdonban lévő lapok esetében, hiszen itt a parlamenti arányok pontos leképezésének igénye föl sem merül. E lapok fennmaradása egyrészt az újság eladhatóságán, másrészt a bele fektetett tőke nagyságán múlik. Az 1990-ben ellenzékbe került pártok nem reménykedhettek abban, hogy a velük szimpatizáló napilapokat majd közpénzekből, közmege-

lésekből támogatják. Ezeknek a lapoknak már akkor át kellett állniuk a piaci szempontok érvényesítésére, aminek következtében számukra a hírtérték és tálalásának fontossága megnőtt, s e lapok színvonala javult. Identitásuk megtalálásában kedvezett számukra az ellenzéki szerep, mert az emberek szívesebben veszik a kritikus, mint az apologetikus újságokat. Miközben a baloldali-liberális beállítottságú kritikai értelmiségiek kulturális-szellemi tőkájukat e lapokba „fektették” (*Magyar Hírlap, Népszabadság*), addig az akkori kormánypárti lapok (*Magyar Nemzet, Új Magyarország*) színvonala és eladhatósága – érdekesség és szellemi háttér híján – jelentősen csökkent vagy továbbra is alacsony maradt.

Mindazonáltal úgy tűnik, hogy könyvében Pokol Béla túlbecsüli a tömegmédiá szerepét a politikai szimpátiák és a választási eredmények kialakulásában. Ném kétséges, hogy a kormánypárti befolyás alatt álló, „népnemzeti” beállítottságú TV-Híradó nézettsége sokszorososan felülmúlta az ellenzéki – szocialista vagy liberális – orientációjú napilapok olvasottságát. Az 1994-es választásokat mégis a szocialisták nyerték meg. Néhány budai „elitkerületben” viszont – ahol az újságolvasók aránya magasan felette áll az országos átlagnak – mégsem a szocialisták vagy a liberálisok, hanem a magyar viszonyok között konzervatívnak számító jelöltek győztek. (Itt kapták a legtöbb szavazatot a jobboldali radikálisok is.) Első ránézésre úgy tűnik, mintha nem pozitív, hanem éppen negatív korreláció létezne egy párt értékvilágához közel álló médium „fogyasztása” és az adott pártra való szavazási hajlandóság között.

Amint a szerző lehetőségként már előre felvetette, az 1994-es választások eredményeként hatalomra került szocialista-liberális koalíció léte nagy kihívás elé állítja az ideológiailag szimpatizáns, de reflexeiben kritikai-ellenzéki beállítottságú értelmiséget. Optimális esetben bekövetkezhet a politikai és a tömeginformációs rendszer differenciálódása ebben a táborban. Egyúttal a jobboldali sajtó is megújulhat (a *Magyar Nemzet* színvonala máris érezhetően javult) – ám össze is fonódhat a jobboldali politikával. Hosszabb távon a politikusi és médiaszerepek viszonylagos „kitisztulásának” garanciáját a periodikus választások „intézményesített bizonytalanságának” (Przeworski 1991) tartós fennmaradása jelenti.

Pokol Béla egyike azon keveseknek, akik egyaránt otthonosan mozognak a makroszociológiai elméletek és a politikatudomány területén. A parsonsi-luhmanni elmélet bázisán évek óta teszi közzé Magyarországon a modern társadalmak szerveződési elveiből levont következtetéseit. Szilárd elméleti kötődése miatt többnyire csak azok tudnak vitázni vele, akik elfogadják a premisszáit. Recenzióm elvi jellegű kritikai megjegyzései általában nem azt kifogásolták tehát, hogy a szerző miért nem alkalmazza a parsonsi rendszerrel versengő egyéb megközelítéseket (Foucault, Habermas, Bourdieu, posztmodern politikai elméletek stb.), hanem arra, hogy felhívjam a figyelmet a

társadalmi változással kapcsolatos és a funkcionalista elméleten belül is alkalmazható további szempontokra.

Pokol Béla munkái nagy érdeklődést és számos esetben élénk tudományos vitákat váltanak ki. Írásai így arra is alkalmasak, hogy kikristályosítsák a magyar politikatudományban lappangó eltérő irányzatokat és irányzatcsírákat, s ezáltal – a diszkusszió keresztül is – elősegítsék a tudományág fejlődését.

HIVATKOZÁSOK

- Alexander, Jeffrey (1985.) (ed.) *Neofunctionalism*. Beverly Hills: Sage 1987.
Twenty Lectures. New York: Columbia University Press
- Arblaster, Anthony 1987. *Democracy*. Milton Keynes: Open University Press
- Bachrach, Peter 1969. *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*.
London: University of London Press
- Barber, Benjamin 1984. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*.
Berkeley: University of California Press
- Bozóki András 1993. Intellectuals and Democratization. *The Hungarian Quarterly*,
(Vol. 34) No 4, 93–106.
- Ferguson, Adam 1966. *An Essay on the History of Civil Society*. Edinburgh: Duncan
Forbes
- Gray, John 1986. *Liberalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Habermas, Jürgen 1984. *The Theory of Communicative Action*. Vol. 2. *Lifeworld
and System: A Critique of Functionalist Reason*. Cambridge: Polity Press
- Hirschman, Albert O. 1994 Social Conflicts as Pillars of Democratic Market Society.
Political Theory, (Vol. 22) 2. 203–218.
- Huoranszki Ferenc 1994. Liberális demokrácia. *Világosság*, (35) 5–6, 203–217.
- Körösi András 1993. Értelmiségiek és demokrácia. *Valóság*, (36) 11. 10–21.
- Lijphart, Arend (ed.) 1992. *Parliamentary versus Presidential Government*.
Oxford: Oxford University Press
- Lindblom, Charles E. 1977. *Politics and Markets*. New York: Basic Books
- Linz, Juan J. – Arturo Valenzuela (eds.) 1994. *The Failure of Presidential Democracy*.
Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press
- Luhmann, Niklas 1979. *Trust and Power*. Chichester: Wiley
- Offe, Claus 1994. *Micro-Aspects of Democratic Theory: What Makes
for the Deliberative Competence of Citizens*. Előadás a „Democracy
and Its Discontents” c. konferencián (Frankfurt Oder, június 2–4.).
- Pateman, Carole 1970. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge:
Cambridge University Press
- Pokol Béla 1993. *Pénz és politika*. Budapest: Aula
- Pokol Béla 1994. *A magyar parlamentarizmus*. Budapest: Cserépfalvi
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and Market*.
Cambridge: Cambridge University Press
- Rüb, Friedbert W. 1993. *Designing Political Systems in East European Transitions:
A Comparative Study of Bulgaria, Czecho-Slovakia and Hungary*.
Bremen: Zentrum für Europäische Rechtspolitik

- Schumpeter, Joseph 1943. *Capitalism, Socialism and Democracy*.
New York: Allen & Unwin.
- Szücs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető
- Tamás Gáspár Miklós 1994. A Disquisition on Civil Society.
Social Research, (Vol.61) 2, 205–222.
- Vajda Mihály 1992. *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*. Budapest: Századvég
- Waisman, Carlos H. 1992. Capitalism, the Market and Democracy.
In: Gary Marks – Larry Diamond (eds.) *Reexamining Democracy*.
London: Sage 140–155.

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája

1994. negyedik negyedév

Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs
Kutatóintézete. Évkönyv. 3. köt. 1994. Bp.: 1956-os Intézet 1994.

ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.)
Társadalmi riport 1994. Bp.: TÁRKI 1994.

BRAGYOVA András

Az alkotmánybíráskodás elmélete. Bp.: KJK MTA Állam és Jogtudo-
mányi Int. 1994. (Jog és jogtudomány 6.)

GÁBOR Luca–LEVENDEL Ádám–STUMPF István (szerk.)
Parlamenti választások 1994. Bp.: Osiris-Századvég 1994.

GAZDAG László

Átváltozások az Elbától Keletre és Nyugatra.
Bp.: Szenci Molnár Társaság 1994.

JELLINEK, Georg

Általános államtan. Bp.: Osiris-Századvég 1994.
(Jogfilozófiák / ELTE Állam és Jogtudományi Kar)

KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor: Értékválasztás, 1994.
A választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei.
Bp.: Freidrich Neumann Stiftung, Societes, 1994.

KISS Lajos, Cs.–KARÁCSONY András (Vál., szerk.)
A társadalom és a jog autooletikus felépítése. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából. Bp.: Osiris-Századvég 1994.
(Jogfilozófiák / ELTE Állam- és Jogtudományi Kar)

KUKORELLI István (szerk.)
Alkotmánytan. 3. átdolg. kiad. Bp.: Osiris-Századvég 1994.
(Osiris-Századvég tankönyvek)

KULCSÁR Kálmán
Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990.
Bp.: Akadémiai K. 1994.

LENGYEL László
Korunkba zárva. Bp.: 2000 Pénzügykutató 1994.

OLÁH Miklós–ZONGOR Gábor (szerk.): Hát én immár kit választaszak? Az 1994-es parlamenti választások Veszprém megyében.
Veszprém: Comstater, 1994.

MANNHEIM Károly
A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról.
Bp.: Cserépfalvi 1994. (Társadalomtudomány klasszikusai)

NYIRI Kristóf
A hagyomány filozófiája. Bp.: T–Twins – Lukács Archivum 1994.
(Alternatívák)

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján.
5. köt. Gazdasági vezetés; Műszaki fejlesztés; Kertmagyarország?
7. köt. Iparművészet; Orvosvita.
Bp.: 1956-os Intézet 1994.

PERROW, Charles
Szervezetszociológia. Bp.: Osiris-Századvég, 1994.
(Osiris-Századvég tankönyvek)

RAUCH, Georg von–MISIUNAS, Romuald J.–TAAGEPERA, Rein
A balti államok története. Bp.: Osiris-Századvég, 2000 1994.
(Europica Varietas)

SÁRKÖZI Tamás
Javaslat a gazdaságot szolgáló modern kormányzás felépítésére. (Egy lehetséges variáns) Bp.: KJK, MTA Állam- és Jogtudományi Int. 1994.

STILLMAN, Richard J. (szerk.)
Közigazgatás. Public administration. Bp.: Osiris-Századvég 1994.
(Osiris-Századvég tankönyvek)

STRAUSS, Leo–CROPSEY, Joseph (szerk.)
A politikai filozófia története. 1–2. köt. Bp.: Európa 1994.

SZABÓ Máté: Ungarn auf dem weg zur Demokratie. Modernisierung, politische Innovationen und Systemwandel. Mainzer Beiträge zur Europaeischen Einigung. Bnd 16. Bonn: Europa Union Verlag Gmbh. 1994.

SZŐGYI Lenke
Az 1994. évi országgyűlési választások Nógrád megyében.
Bp.: MTA PTI 1994.

ABSTRACTS

MICHAEL TH. GREVEN

DO WE NEED A POLICY OF INSTITUTIONS-BUILDING
FOR DEMOCRATIZATION, AND IF – HOW CAN WE ACHIEVE IT?

In political theory and even more in the daily practice of teaching political science, “democracy” and “institutions” are usually treated as pre-existent contexts for individual and sometimes collective actors. “Democracy” is very often perceived as either an institution or a set of them.

This paper will argue that although March and Olson were generally correct in their pleading for a “new institutionalism”; their analogy of seeing institutions as “individual actors” or acting individuals is mistaken.

The analogy between human actors and institutions errs. Only human actors can have intentions and act according to them, while institutions just appear to have purposes and aims – but which are never their own. Institutions are not subjects, have no conscience or will like human beings.

This paper does not accidentally draw the connection to democracy. A policy of institution-building, which treats institutions not as if they were independent contexts of action, but as possible outcomes of intentional practice, would be a theoretical and practical necessity for further democratization. Then, what future democracy would need or what democracy would need to have a future, would be an international policy of institution-building.

FRITZ PLASSER-PETER A. ULRAM

MONITORING DEMOCRATIC CONSOLIDATION:
POLITICAL TRUST AND SYSTEM SUPPORT IN EAST-CENTRAL-EUROPE

Naive hopes that the process of democratization in Eastern Europe would take a continuous and linear development have been disappointed by unexpected backlashes new instabilities and increasing tensions within and between the reform countries.

Against the background of a global wave of democratization the attempts to develop a general theory of democratization do not seem very promising. Neither theoretical approaches related to system and modernization processes nor theoretical considerations about structures and actions are leading to practicable models by themselves which might be able to comprehend and to replicate this multitude of influential factors precisely enough.

Our contribution dealing primarily with questions of political system support and trust in central institutions concentrates upon four selected attempts of explaining the problems of the "second transition" as well as the "inner transition" of post communist democracies in Eastern Europe. Based on empirical longitudinal data from comparative surveys in the Czech Republic, Slovak Republic, in Hungary and Poland as well as additional survey data from the Russian Republic and East Germany the presumable influence of these critical factors on the democratization process in these countries will be examined. Comparative analyses of transitional problems of post authoritarian as well as post communist societies require a closer consideration of the following four aspects of consolidation in new democracies: 1. the economic-performance-approach; 2. the institutional elites-approach; 3. the integration-aggregation-approach; 4. the political culture-approach.

As part of a long term comparative research project dealing with the dynamics of consolidation in the new democracies of East-Central Europa, periodical surveys have been conducted in these countries since 1990. These surveys make visible a) the changes occurring over time, b) country-specific patterns of trends and c) enable an empirical evaluation of theoretical model assumptions. While the data are supplying sufficient aspects for the evaluation of the economic performance approach, only few indicators are available in other areas thus permitting only tentative conclusions for the moment.

SIMON, JÁNOS

WHAT DOES DEMOCRACY MEAN FOR HUNGARIANS?

The present paper deals with the interpretation of democracy by the citizens in the Central- and East-European countries moving towards a free market economy. The method of context analysis is applied and it is supplemented by computerised data analysis and by similar empirical surveys of the international literature. By analysing answers given to the open questions we wish to see what does democracy mean for Hungarians and why does it mean whatever it does.

In Hungary a series of negative contents are also attached to the word democracy in the fourth year of the democratic system, which had no traces whatsoever in 1989, in the year of the systemic change. If the Hungarian answers are compared to the Spanish ones, the

“typically postcommunist” categories become obvious in the case of Hungarians, such as for instance the “freedom of enterprise”, the independence of the country”, “life without the Russians” in the sphere of the concept of freedom, or “land ownership” and “reprivatisation” in another category.

The conclusion has been drawn from the survey that the socially sensitive left would have a rational existence in the region until the social mechanisms regulating the market system do not develop. In the postcommunist countries a government doing its best for the building of a liberal market economy is an important condition of retaining social peace, but on the other hand tension thus created should be mitigated and return to the old should be avoided. In this region the social liberal governments in Hungary, Poland and Lithuania were installed by the necessity for the structural transformation of the economy and by the desire to retain social peace, they were put into power not against democracy but in its defence.

GRESKOVITS BÉLA

WOULD THE DESTINY OF LATIN AMERICA BEFALL OF EAST CENTRAL EUROPE?

The paper answers to two interrelated questions. 1. What is the explanation of the fact that there has been less political instability and violence during the first five years of transformation in East- Central-Europe despite the economic and social tensions brought about by reforms and despite the expectations than in the period of radical emergency programmes in many countries of Latin-America?

2. What is the reason why populism has been forced to remain far away from the helm of government in democratising East- Central-Europe despite the expectations and the recurrent Latin-American experiences?

The following types of the threats endanger reforms: disturbances, strikes, transfers kept back, accumulation of stocks, loans taken without securities, the flight of capital, bureaucratic sabotage, votes against reforms, and finally submersion into the informal economy. These threats have appeared in a partly different manner and partly to a significantly lesser extent in East- Central-Europe. In the Eastern region the democratic cycle has made it possible that the economic and social demands could be directed towards the framework of democratic processes that have an effect of postponement and can be planned in time, instead of the immediate eruptions. With this the political side has not damaged but rather helped economic reforms, it has not hindered but promoted economic transformation in East-Central-Europe. The freedom of movement of politics was limited to the minimum by conditions of macro economy and the strict rules of the game in selecting the trend of economic policy in the region. The

emergency situation hinders the transformation of ideological principles into economic deeds by which the actors of the political arena traditionally distinguish themselves for the voters. The conclusion of the paper is that the conditions discussed have excluded and would in the future also exclude populist economic episodes of the Latin American type in the Eastern region.

CONTENTS

PAPERS

<i>Greven, Michael Th.</i> : Do We Need a Policy of Institution-Building for Democratization, and If – How Can We Achieve It?	9
<i>Plasser, Fritz-Ulram, Peter A.</i> : Monitoring Democratic Consolidation: Political Trust and System Support in East-Central-Europe	21
<i>Simon, János</i> : What Does Democracy Mean for Hungarians?	43
<i>Greskovits, Béla</i> : Would the Destiny of Latin America Befall of East Central Europe?	63

DISCUSSION

ETHNOPOLITICS. WAGE POLITICS – OLD AND NEW PERSPECTIVES

<i>Bíró, Gáspár</i> : Ethinc Parties, Citizenship, Loyalty, Ethnopolitics	95
<i>Garai, László</i> : “A Cumanian Lad of Big Eyes...”	106
<i>Balassa, Péter</i> : Distorted Association	114

THE SYSTEM OF DEMOCRATIC INSTITUTIONS IN HUNGARY

<i>Kulcsár, Kálmán</i> : Some Thoughts about the Functioning of the System of Democratic Institutions	118
<i>Halmi, Gábor</i> : Contribution to Péter Kende’s Article Submitted for Discussion	125
<i>Kende, Péter</i> : Answer to the Contributions	132

ORIENTATION

<i>A. Gergely, András</i> : Politology versus Political Anthropology?	139
---	-----

ON BOOKS

<i>Bozóki, András</i> : Homage to Parsons	167
Selected Bibliography of Hungarian Political Science	180

NEWS	183
----------------	-----

INFORMATION	197
-----------------------	-----

ABSTRACTS	209
---------------------	-----
